

**ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ
ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ
ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИ
МУЗЕЙИНИ ШАКЛЛАНТИРИШГА
ОИД ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАР**

Мақолалар тўплами

Тошкент – 2023

**“Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси тарихи
музейини шакллантиришга оид долзарб масалалар”
Республика илмий-амалий конференциясига тақдим
этилган мақолалар тўплами**

Масъул муҳаррир:

Ш.Ш.Миноваров

Таҳрир ҳайъати:

**З.И.Мунавваров, Г.Ж.Ғаниева,
М.Б.Раҳманкулова, И.Т.Ибрагимов**

Тўпламга киритилган йигирмадан ортиқ мақолаларда Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази таркибида ташкил этилаётган Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси тарихи музейига оид назарий, услубий ва амалий масалалар кўриб чиқилган. Уларда мазкур кўп профили илмий-маърифий муассасанинг серқирра фаолиятини самарали ташкил этишга қаратилган амалий таклиф ва тавсиялар олға сурилган.

© Ўзбекистондаги Ислом
цивилизацияси маркази , 2023 й.
© “Zilol buloq” нашриёти, 2023 й.

**Миноваров Шоазим Шоисломович,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси
маркази директори**

КИРИШ

Ўзбекистон ислом цивилизацияси марказига қилинган ташрифлардан бирида мамлакатимиз Раҳбари “Ислом цивилизацияси маркази миллат мулкига айланади”, деб таъкидлаган эдилар. Бунинг негизида мазкур муассаса кўп минг йиллик бой тарихимиз, ҳар қандай миллат ҳавас қилса арзирли серқирра маданиятимиз, дунё илм-фани ривожига беназир ҳисса қўшган буюк алломаларимиз ва, энг муҳими, меҳнатсевар, бунёдкор ва бағрикенг халқимизнинг сийрати ва сурати, яъни ички дунёси ва ташқи қиёфасини жамулжам этган кўзгу бўлиб қолиши ҳақидаги эзгу ният ва сиёсий ирода ётади.

Марказ Марказий Осиё минтақасида ўхшаши йўқ кўп профили ҳам илмий, ҳам маданий, ҳам маърифий, ҳам маънавий муассаса шаклида бунёд этилмоқда. Бинобарин, у кенг қамровли фаолият билан шуғулланади. Унда қадимий тарихимиз ва серқирра маданиятимизнинг сарчашмалари бўлган асл манбалар ўрганилади, аллома аждодларимиз томонидан яратилган бой илмий ва маънавий мерос тадқиқ этилади. Ислом илмлари, ижтимоий-гуманитар, табиий ва аниқ фанларга оид нодир манбаларни жамлаш, уларни асраб-авайлаш ва келажак авлодларга бешикаст етказиш каби умуммиллий аҳамиятга молик ишларда Марказимизнинг алоҳида ўрни бўлади. Бундай манбаларнинг замонавий нашрларини амалга ошириш ва, ҳам мамлакатимизда, ҳам халқаро миқёсда оммалаштириш унинг вазифалари қаторига киради. Кенг

маънодаги ислом цивилизациясининг мазмун-моҳиятини, энг аввало, муқаддас ислом динининг инсонпарвар моҳиятини ўзида мужассам этган ва тарғиб қиладиган илмий нашрларни амалга оширади, ҳам маҳаллий, ҳам халқаро қўламдаги анжуманларни ўтказди. Қисқа айтганда, у кенг қамровли ва серқирра фаолият билан шуғулланади. Таъбир жоиз бўлса, Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази яқин келажакда Франциядаги – Лувр, Англиядаги – Британия музейи, Нью-Йоркдаги – Метрополитен, Санкт-Петербургдаги – Эрмитаж каби оламшумул аҳамиятли илмий-маърифий муассасалар қаторига қўшилади.

Дарҳақиқат, азим Тошкентнинг маънавий юраги – Ҳазрати Имом мажмуаси ҳудудида бунёд этилаётган мазкур муассаса аждодларимиз томонидан ислом цивилизациясига қўшилган беназир ҳиссанинг барча қирралари, жумладан, муқаддас динимиз равнақи, илму фан тараққиёти, маънавий камолот йўлидаги саъй-ҳаракатларни ўзида мужассам этган кўп функцияли яхлит бир жисм бўлиши назарда тутилган. Унга ташриф буюрган ҳар бир фуқаро қандай буюк юртда туғилгани, қандай улуг инсонлар вориси экани, зиммасидаги масъулиятнинг залворини чуқур ҳис қилиши керак. Хорижий меҳмонлар эса ушбу муассаса мисолида Ўзбекистоннинг ўтмишию бутуни ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиши лозим. Демак, Марказ халқимиз ва юртимизнинг том маънодаги юзи ва моҳияти тимсоли бўлмоғи даркор. Бинобарин, у охириги йилларда мамлакатимизда шаклланаётган Учинчи Ренессанс – кенг қамровли янги миллий юксалиш пойдеворининг ҳақиқий ўзак ўқига айланиши бутун халқимиз, айниқса, зиёлиларнинг эзгу мақсадини ташкил этмоқда.

Ҳа, ушбу илмий-маданий ва маънавий-маърифий муассасадан қўзланган мақсадларни тўлақонли амалга оширишда зиёлиларнинг роли алоҳида муҳим. Зеро, бино

қуриш осон, аммо унинг мазмун-моҳиятини шакллантириш бағоят мураккаб ишдир. Чунки Марказ зиммасига юкланаётган вазифалар улкан бўлиб, ислом муҳотида юртимизда эришилган ютуқлар моҳиятини ишончли бирламчи манбалар асосида очиб бериш, миллий ғурур ва ифтихоримиз сарчашмаларидан бири бўлган аллома бобокалонларимиз илмий мероси замиридаги бунёдкор қудратга янгидан туртки бериш, уларни Янги Ўзбекистон интилаётган навбатдаги умуммиллий юксалиш хизмати-га сафарбар қилишдек режаларга йўғрилгандир.

Цивилизация маркази қурилиши билан деярли бир вақтда унинг илмий-маданий, маънавий-маърифий фаолияти мазмун-моҳиятини аниқлаштириш ишлари ҳам бошлаб юборилгани жамоатчиликка яхши маълум. Бундай фаолиятга жалб этилган турли илмий йўналишлар вакиллари мамлакат Раҳбарининг концептуал қарашларини ҳаётга татбиқ этиш йўлларини излаш билан шуғулланмоқда. Тадқиқотчилар ушбу ишни катта истак билан бажармоқдалар, ундан чуқур қониқиш ҳосил қилмоқдалар.

Барпо этилаётган марказ фаолиятининг асосий йўналиши ҳам маҳаллий, ҳам хорижий жамоатчилик билан бевосита мулоқотда бўлишни тақозо қилади. Бундай мулоқотнинг аниқ ижро механизмлари мавжуд бўлиб, Ислом цивилизацияси тарихи музейи уларнинг энг муҳими дейилса, хато бўлмайди. Марказ таркибидаги бундай музей концепциясининг мукамаллиги, унда фаолият кўрсатувчи ходимларнинг малакаси унинг муваффақияти кафолатларидан биридир. Шунинг учун ҳам мазкур масала доимий равишда диққат марказида бўлиб қолмоқда.

Бой маънавий-маданий тарихимиз ва унинг серқирралиги ҳақида кўп гапирамыз. Лекин бундай қирраларнинг барчасини ўзида қамраб олган ҳамда халқимиз, айниқса, ёшларнинг онгу шуурида муҳрланиб қоладиган мукам-

мал илмий-маънавий тузилма мамлакатимизда ҳали йўқ эди. Ушбу маънода Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази таркибида шаклланаётган Ислом цивилизацияси музейи тарихий ҳақиқатни ҳам мумтоз илмий услублар, ҳам замонавий технологиялар орқали жонлантириб берадиган, Бухорийлар, Термизийлар, Хоразмийлар, Берунийлар, Фарғонийлар, Темурийлар ва бошқа буюк аждодларимиз билан бевосита мулоқот қилинадиган дунёвий табиатли кўп қиррали илмий муассаса сифатларини касб этмоқда, том маънодаги руҳий куч ва ишонч манбаига айланмоқда.

Масаланинг яна бир муҳим жиҳати бор. Халқаро жамоатчилик биз ҳақимиздаги маълумотларни бошқалардан эмас, ўзимиздан эшитгани афзал. Шукурки, юртимизда яратилаётган беназир муҳит ва қулай шароитлар олимлар, айниқса, Янги Ўзбекистонда тарбияланаётган умидли ёшларга ушбу орзуни амалга ошириш имконини яратиб бермоқда. Айтиш лозимки, арабларга – араб тилида, туркларга – турк тилида, Ғарб ва Шарқнинг бошқа ўлкаларида халқаро мулоқот тилларида маърузалар қилиш салоҳиятига эга олимларимизнинг сони мунтазам кўпайиб бормоқда. Бу юртимизнинг ибратли ўтмиши, бунёдкорликка йўғрилган бугуни ва умидбахш келажаги ҳақидаги режалар билан халқаро ҳамжамиятни таништиришга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон мусулмон илм-фани ва маданиятининг дунёдаги энг бой хазиналаридан биридир. Мамлакатимизда сақланаётган турли илмий йўналишларга оид нодир қўлёзмаларнинг сони, мутахассисларнинг фикрига кўра, юз мингтадан ортиқ қилишининг ўзиёқ ушбу фикрни тасдиқлаб туради. Боз устига бу рақам асосан давлат ва айрим нодавлат ҳамда жамоат ташкилотлари тасарруфидаги манбаларнигина назарда тутди. Бундан ташқари, аҳоли қўлида ҳам минглаб қимматли ёзма ман-

балар борлигига шубҳа йўқ. Уларнинг энг нодирларини музей экспозицияларида намоиш этиш ҳам муҳим вазифалар қаторига киради. Халқимизнинг маърифатпарвар фарзандлари томонидан Марказга қимматли битиклар ҳада этилаётгани ҳам бизни шунга руҳлантирмоқда.

Айтиш жоизки, музей экспонатлари бўлиши режалаштирилаётган материалларнинг кўпчилиги нафақат умуммусулмон, балки умумбашарий аҳамиятга эга. Бундан уларнинг халқаро жамоатчиликка етказиш аҳамияти келиб чиқади. Шунга мос равишда музейимиз экспозицион фондининг ривожланган информатсион технологиялар намуналари билан таъминланиши муҳимдир. Бундай технологиялар нафақат мамлакатимиз ичидаги, балки хорижий турдош муассасалар билан ҳам доимий ва тўғридан-тўғри мулоқотлар ўтказиш имкониятини яратади. Демакки, халқаро ҳамкорлик музейнинг кундалик фаолиятига айланади. Бунинг натижасида юртимизда сақланаётган илмий-маданий мероснинг халқаро тарғиботи фаоллашади. Бундан барпо этилаётган музей нафақат юртимиз, балки ундан-да кенгроқ қўламларда илму ирфон нуруни тарқатиш билан шуғулланувчи зиё маскани бўлиши ҳақидаги мантиқий хулоса келиб чиқади.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази таркибидаги музей оддий маърифий муассаса бўлиб қолмасдан, балки юртимиз тарихи, халқимиз маданияти ва турмуш тарзи, илм-фани ва санъати ривожига дахлдор қимматли маълумотларни ўзида мужассам этган, уларни ўрганишга қаратилган фундаментал тадқиқотларни амалга оширадиган жўшқин илмий-маданий ўчоқлардан бирига айланиши лозим. Бугунги анжуманга таклиф қилинган республикамизнинг етук олимлари ва эксперт-мутахассисларидан иборат маърузачилар томонидан ана шундай олийжаноб мақсадларга эришишнинг илмий асосланган йўллари ва воситалари ҳақидаги янги ғоялар

олга сурилишидан умидвормиз. Бундай дейишга асослардан бири шуки, конференцияга тайёргарлик жараёнида олимларимиз ҳақиқий жонбозлик намунасини кўрсатдилар. Бунинг натижаси сифатида анжуманга тақдим этилаётган маъруза матнларининг кенгайтирилган ва тегишли илмий аппарат билан таъминланган ҳамда фойдали илмий-амалий тавсияларни қамраб олган тўпламини нашр этишга муваффақ бўлинди. У назарда тутилаётган музей фондларини шакллантиришга ёрдам берадиган амалий қўлланмага айланишига ишонч билдириш мумкин.

Ва, ниҳоят, якуний хулоса шундан иборатки, Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази таркибидаги музей умуммиллий илмий, маърифий ва маънавий фаолият билан шуғулланадиган, илғор информацион ва бошқа замонавий технологиялар билан жиҳозланган кўп тармоқли муассаса бўлади. У дунёнинг, жумладан, мусулмон оламининг нуфузли турдош ташкилотлари билан ҳамкорлик, мунтазамлик асосида амалга ошириладиган онлайн мулоқотлар майдони сифатида хизмат қилади. Анжуман зикр этилган эзгу мақсадларга эришишнинг самарали йўллари кашф этилишига умид боғлаб қоламиз.

Холхўжаев Саидкомил Муҳаммадкаримович,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
Халқаро алоқалар ва протокол бўлими бошлиғи

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИ

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази 2017 йил 23 июнда ташкил этилган. Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази кўп тармоқли дунёвий илмий-маърифий маскан бўлиб, халқимизнинг ислом дини билан боғлиқ меросини чуқур ўрганиш ва уни тарғиб қилишга оид илмий-тадқиқот йўналишларида фаолият кўрсатади. Марказ биноси ҳудудида Ўзбекистондаги халқаро ислом академиясининг ўқув заллари ҳамда Ўзбекистон мусулмонлари идораси маъмурияти ҳам жойлашади.

Марказ биноси Тошкент шаҳрининг тарихий маркази бўлган Ҳазрати Имом мажмуасидаги 7 гектарлик майдонда барпо этилмоқда. Марказ биносининг узунлиги 160 метрни, эни эса 120 метрни ташкил этиб, уч қаватдан иборат. Бинонинг марказий гумбази баландлиги 70 метрни ташкил этади.

Марказ биносининг жами фойдаланиш ҳудуди 42,0 минг кв.метрдан иборат. Бинонинг тўрт тарафида алоҳида кириш порталлари жойлашган.

Биринчи қаватда қадимий ёзма манбаларни реставрация қилиш ва электрон нусха олиш лабораторияси, музей экспонатлари ва нодир қўлёзмаларни сақлаш фондлари, вақтинчалик кўргазмалар зали, 200 ўринли замонавий кафетерий, музей ва анжуманлар зали вестибюллари жойлашади.

Иккинчи қаватда мазмуни ва экспонатлар хилма-хиллиги нуқтаи назаридан бетакрор Ислом цивилизацияси тарихи музейи ҳамда 550 ўринга мўлжалланган анжуманлар зали ўрин олади.

Учинчи қаватда ислом тамаддунига оид 100 мингга яқин қадимий қўлёзма ва тошбосма манбаларни қамраб олган, шунингдек, барча турдаги замонавий даврий нашр манбаларига эга 224 ўринли кутубхона жойлашади.

Марказ биносининг иккинчи қаватида жойлашган музейнинг умумий ҳудуди 15 минг кв.метрни ташкил этиб, шундан 8,5 минг кв.метр майдони 9 мавзудаги 866 та экспонат, 162 та мультимедиа маҳсулоти ҳисобидан шакллантирилган доимий экспозиция ҳудудидан иборат.

Музей марказида Қуръони карим зали, унинг атрофида “Исломдан аввалги даврда Марказий Осиё”, “Марказий Осиёга исломнинг ёйилиши”, “Таълим”, “Илм-фан”, “Меъморчилик ва шаҳарсозлик”, “Санъат ва бадиий ҳунармандчилик”, “Анъаналар”, “Учинчи Ренессанс – Янги Ўзбекистон” бўлимлари ўрин олган.

Қуръони карим бўлими саккиз қиррали залнинг диаметри 45 метр, умумий ҳудуди 1650 кв.метрни ташкил этади. Ўртада 55 метр баландликка эга гумбаз остида бутун ислом оламининг дурдонаси ҳисобланган VII асрга оид Усмон Мусҳафи ўрин олади. Залнинг тўрт томонидаги витриналарда ўрта асрлар Мовароуннаҳр китобат ва хаттотлик санъатига оид энг ноёб намуналар – Қуръони каримнинг Марказ фондида сақланаётган 28 та қўлёзмаси жойлаштирилади.

Исломдан аввалги даврда Марказий Осиё бўлимида Ўзбекистон ҳудудида яшаган турли халқлар ва этник гуруҳлар, уларнинг келиб чиқиши, сўзлашув тили, эътиқоди, маданияти ва давлатчилик тарихи тўғрисида маълумот берилади.

Марказий Осиёга исломнинг ёйилиши бўлимида Ис-

лом динининг шаклланиши, унинг Мовароуннахр диёрига кириб келиши, Марказий Осиёдан етишиб чиққан ула-молар ва уларнинг илмий мероси, шунингдек, Марказий Осиёда Ислом цивилизациясининг шаклланиши тўғрисида маълумот берилади.

Таълим бўлимида Ислом динида таълим ва маърифатга бўлган эътибор, Ислом цивилизацияси доирасида шакланган таълим тизими, шунингдек, Марказий Осиёдаги илмий марказлар тўғрисида маълумот берилади.

Илм-фан бўлими экспозициясида Биринчи ва Иккинчи Ренессансининг тарихий илдизлари ҳамда Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий ва Мирзо Улуғбекнинг илмий мероси мисолида Марказий Осиёдан етишиб чиққан олим ва мутафаккирларнинг жаҳон илм-фанига, умумбашарий цивилизация ривожига қўшган ҳиссаси ёритилади.

Меъморчилик ва шаҳарсозлик бўлими Ўзбекистон заминидagi муҳташам меъморий обидалар мисолларида, зиёратчиларга ўрта асрлардаги Мовароуннахр шаҳарларининг муҳитини ҳис қилиш ва ноёб меъморий ёдгорликларни кашф этиш имконини беради.

Санъат ва бадиий ҳунармандчилик бўлими ўзбек ислом санъати ва бадиий ҳунармандчиликнинг энг ёрқин намуналарини ўзида мужассам этади.

Анъаналар бўлими минг йиллар давомида шакланган ўзбекона ҳаёт тарзи, ундаги анъаналар, урф-одатлар, миллийлик ва дин ўртасидаги узвийликни ёритади.

“Янги Ўзбекистон — Учинчи Ренессанс” бўлимида Давлатимиз раҳбари томонидан олиб борилаётган бунёдкор ислохотлар, ривожланишнинг янги босқичида қўлга киритилаётган муваффақиятлар баён қилинади.

Музей Франциянинг “Wilmotte & Associés” ва “Avesta Group” компаниялари билан ҳамкорликда режалашти-

рилган бўлиб, мазмуни ва концепцияси бўйича бетақрор хисобланади. Музей экспозициясини шакллантиришда музейшуносликдаги энг замонавий технологиялар ҳамда экспозиция усулларида фойдаланилади.

Музейнинг нафақат маҳаллий зиёратчилар, балки мамлакатимизга турли давлатлардан келган саёҳатчилар учун ҳам муҳим туристик объект бўлишини инобатга олган ҳолда, экспозицияни шакллантиришда маълумотларнинг кенг қамровли, турли ёш вакиллари учун тушунарли ҳамда халқчил усулда тайёрланишига алоҳида эътибор қаратилади.

Мавзу йўналишлари бўйича шакллантирилган экспозиция залларида зиёратчилар ислом оламининг бебаҳо меросига оид турли ноёб экспонатларни кўриши, турли маърифий медиа маҳсулотларни томоша қилиши, интерактив инсталляциялар ва машғулотли ўйинлар ҳамда инсталляциялар орқали мавзу билан яқиндан танишиши, ўрганиши ва кашф қилиши мумкин.

Марказ биноси ўрта асрлар Марказий Осиё меъморчилиги услубида лойиҳалаштирилган бўлиб, тўрт томонида илмга тарғиб қилувчи, бағрикенглик ва инсонпарварлик мазмунидаги оят ва ҳадислардан иборат хаттотлик ёзувлари билан безатилган порталлар ва деворий равоқларга эга.

Марказ биносининг атрофи кўкаламзорлаштирилиб, Ҳазрати Имом мажмуасида жойлашган Мўйи Муборак ва Бароқхон мадрасалари, Қаффол Шоший мақбараси, Ҳазрати Имом масжидлари билан бирга ягона мажмуани ташкил этади.

Марказнинг қурилиши 2023 йил декабрь ойида яқунланиши, 2024 йилнинг 2-чорагидан бошлаб зиёратчиларни қабул қилиши режалаштирган.

Ҳакимов Акбар Абдуллаевич,
Ўзбекистон Фанлар академияси ва Ўзбекистон
Бадий академияси академиги, санъатшунослик
фанлари доктори, профессор

ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙИ КОНЦЕПЦИЯСИДА ТАСВИРИЙ САНЪАТ ВА ҲУНАРМАНДЧИЛИКНИНГ ЎРНИ (қадимги ва ўрта аср давлари)

***Аннотация.** Мақола Ислом цивилизацияси музейи концепцияси-ни яратишда қадимги ва ўрта асрлар даври тасвирий санъати ва ҳунармандчилиги ўрнини аниқлаш ҳамда уларни намойиш этиш йўлларига бағишланган.*

***Калит сўзлар:** ислом дини, санъат, ҳунармандчилик, нақш, миниатюра, музей.*

Асрлар давомида ислом омили Ўзбекистон халқлари ҳаётида муҳим рол ўйнаб келмоқда. Кенг ижтимоий қатламлар онгида, кундалик ҳаётида, ҳунармандчиликда ва маросимлар маданиятида ислом анъаналари сақланиб қолмоқда, ислом маданий ва бадий меросини тадқиқ ва тарғибот этиш давом этмоқда. Санъат, меъморчилик ва ҳунармандчилик ислом цивилизациясининг ажралмас қисмидир. Уларнинг Ўзбекистондаги тарихи ислом кириб келгандан бошлаб, бугунгача узилмас бадий жараёни ташкил этади. Исломнинг бадий маданияти жаҳон цивилизациясининг устунларидан бири бўлиб, юксак эстетика, маънавият ва ахлоқий поклик феномени эканлигига шубҳа йўқ.

***“Ислом санъати” тушунчаси.** Ислом санъати бадий ифоданинг энг муҳим воситаси сифатида безакни танлаб, мажозий, фигуратив санъат тамойилини рад этди. XIX аср Европа олимлари томонидан бу ислом эстетикасини*

салбий, санъатга алоқаси йўқ дин фалсафасининг ўзига хос кўриниши сифатида баҳоланган. Шунинг учун узоқ вақт давомида Ғарб тадқиқотчиларининг фикрича, муслмон бадиий маданияти жаҳон цивилизациясининг периферик зонасини ташкил этган.

Ислом санъатини ўрганишга Ғарб олимлари Р.Фрай, Р.Эттингхаузен, О.Грабар, Б.Робинсон ва бошқалар муҳим ҳисса қўшдилар¹. О.Грабар биринчилардан бўлиб “Ислом санъати” атамасининг назарий масаласини қўтарган, унинг илмий ишлари туфайли “Ислом санъати” тушунчаси жаҳон маданиятининг ўзига хос мустақил феномени сифатини касб этди.

1990 йиллардан сўнг юртимизда ҳам Ўрта асрлар санъатининг шаклланишида исломнинг ролини ўрганиш билан боғлиқ мавзулар Ўзбекистон тарихи ва санъати кесимида янги туртки олди. Бу даврда олиб борилган тадқиқотлар туфайли “Ўзбекистон Ислом санъати” атамаси илмий адабиётларда фойдаланиш ҳуқуқига муяссар бўлди. Ўзбекистон Ислом санъатининг биринчи босқичи IX–XIII асрларга, иккинчи босқич XIV–XV асрлар Амир Темури ва Темурийлар даврига тўғри келади. Учинчи босқич – ўзбек хонликлари даври билан белгиланади, яъни XVI–XX аср бошларига тўғри келади. Шундай қилиб, ислом омили XX аср бошларига қадар минтақамиз амалий санъати ва меъморчилигида ҳал қилувчи рол ўйнади. Демак, хронологик жиҳатдан “Ўзбекистон Ислом санъати” тушунчасини IX–XX аср бошлари даври билан белгилаш мумкин.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси музейи концепциясининг ўзига хослиги. Ислом цивилизацияси маркази номланишида “цивилизация” атамасига урғу бериш унинг кенг қамровли ва мажмуавий илмий, маъна-

¹ Frye R. 1955 Ettinghausen R. 1975; Ettinghausen R., Grabar O. 1987; Ettinghausen E., Grabar O., M. Jenkins–Madina. 2001; Robinson B. W. 1976; Robinson B. W. 1982.

вий-маърифий, тарбиявий ва музейшунослик маркази сифатидаги фаолиятининг пухта ўйланган стратегиясини акс эттиради. Ислом цивилизацияси маркази таркибида Ислом цивилизацияси музейи катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг концепцияси бир қатор етук Ўзбекистон олимларининг гуруҳи – археологлар, тарихчилар, санъатшунослар ва шарқшунослар томонидан ҳамда диний арбоблар иштирокида ишлаб чиқилган.

Ислом цивилизацияси маркази музейи концепциясининг ўзига хос хусусияти қуйидагича: Ўзбекистон ҳудудида Ислом цивилизацияси концепцияси тарихийлик тамойилига асосланади, шу туфайли экспозицияга Ўзбекистон ҳудудида ривожланган исломгача бўлган цивилизация даври ва жамиятимиз тараққиётининг замонавий босқичи киритилган. Бу ғоя “Ислом давригача Ўрта Осиё цивилизацияси” ҳамда “Янги Ўзбекистон – Учинчи Ренессанс” залларининг яратилишида ўз аксини топган. Ушбу музей концепцияси Ўзбекистондаги Ислом цивилизациясининг барча тарихий саҳифалари, ютуқ ва кашфиётлари (дин тарихи ва диний билимлар соҳаси, атоқли илоҳиётшунослар ва олимлар фаолияти, дунёвий фанлар, шаҳарсозлик, архитектура, ҳунармандчилик, санъат, анъанавий маданият ривожланиши ва ўзига хос хусусиятлари) ўз аксини топади.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси музейининг залларидан бири махсус санъат ва ҳунармандчиликка бағишланган бўлиб, ушбу бўлимга тасвирий ва амалий санъат билан бир қаторда кино, мусиқа, театр ва бошқалар ҳам киради. Бу эса музейимизнинг ўхшаш музейлардан ажратиб турадиган хусусиятидир. Бизнинг Ислом цивилизацияси музейига таркибий тузилиши нуқтаи назардан энг яқин Шаржадаги (Бирлашган Араб Амирликлари) Ислом цивилизацияси музейи ҳисобланади. У ислом музейи сифатида танилган ва 1996 йилда ислом цивилизацияси музейи сифатида очилган.

Шаржа музейида учинчи халифа Усмон ибн Аффонга тегишли деб фараз қилинадиган Куръон нусхаси, Кисва – Каъба учун ишлатиладиган қоплама каби ислом динининг ноёб объектлари тақдим этилган. Шунингдек, унда ислом илмлари, технологияси ва инновациялари тарихига бағишланган ноёб экспонатлар – қадимий соатлар, навигация воситалари ва қурооллар мавжуд. Бироқ ислом цивилизациясининг бутун меросини намойиш этишга уринишларига қарамай, Шаржа Ислом цивилизацияси музейи экспозициясининг аксарияти ислом санъати намуналари – хаттотлик, ёғоч ўймакорлиги, керамика, тангалар, шиша, қўлёзмалар, металл буюмлар билан чекланади.

Шундай қилиб, ислом цивилизацияси тақдимида тасвирий санъат ва ҳунармандчилик сегменти алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, у бошқа санъат турларидан миқдорий жиҳатдан устун туради. Бундан ташқари, Ўзбекистон тасвирий санъати ва ҳунармандчилиги ҳам хронологик жиҳатдан жуда кенг бўлиб, антик даврдан то ҳозирги кунгача бўлган даврни қамраб олган. Шунга кўра, тасвирий ва амалий санъат намуналари, зарур бўлганда, нафақат “Санъат ва ҳунармандчилик” бўлимида, балки Ўзбекистон Ислом цивилизацияси музейининг бошқа бўлимларида ҳам тақдим этилади. Ислом даври ҳунармандчилиги, миниатюра ва меъморий безаклари юксак бадиий ифода ва юксак маҳорат билан ажралиб турадики, бу томошабинларда чинакам қизиқиш ва ҳайрат уйғотади.

Бу жаҳон музейи амалиётида ўз аксини топган – аксарият ислом санъати музейлари таркибига тасвирий (миниатюра) ва амалий санъат асарлари (керамика, қандакорлик, заргарлик буюмлари, чинни, шиша, суяк, ганч, ёғоч, тош, гиламлар ўймакорлиги ва расм чизиш, каштачилик, матолар, олтин кашталар ва ҳоказо) кирган. Дунёда ислом тарихи, унинг санъати ва маданиятини акс эттирувчи музейлар сифатида Википедия рўйхатига киритилган юзга

яқин музей мавжуд. Ушбу умумий соннинг йигирмадан ортиқроғи *ислом санъати музейлари* деб номланади, чунки уларда экспонатларнинг аксарияти ислом дунёсининг турли минтақаларидан амалий санъат асарлари, миниатюралар ва меъморий безак намуналари билан намоиш этилган. Ислом санъати музейлари Австралия, Афғонистон, Англия, Германия, Канада, Миср, Исроил-Фаластин, Жазоир, Эрон, Иордания, Индонезия, Ливия, Малайзия, Қатар, АҚШ, Тунис, Туркия, Франция, Филиппин ва бошқа мамлакатларда мавжуд.

Ўзбекистон музейлари ва коллекцияларидан ташқари, ислом санъати асарлари, шу жумладан Марказий Осиё ва Ўзбекистонга оид асарлар дунёдаги энг йирик музейларда сақланади. Жумладан, бу Россиядаги Эрмитаж ва Кунсткамера музейлари, Британия музейи (Англия), Нью-Йоркдаги Метрополитен музейи ва Лос-Анжелес округи бадий музейи (АҚШ), Франциядаги Лувр музейи, Берлиндаги Пергам санъати музейи мажмуаси ва бошқалар. Ислом санъати музейларида, одатда, умумий экспонатлар сонидан 80 фоиздан ортиғи мусулмон амалий санъати асарлари, меъморий безак парчалари ва миниатюралардан иборатдир. Ислом динининг шаклланиши ва тарқалишининг келиб чиқишини ҳамда ўрта аср мусулмон фани ва илм ривожини кўрсатадиган экспонатлар миқдорий жиҳатдан камроқ.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси музейи бўлимлари қадриятлар кўлами – мумтоз, дурдона асарларнинг аҳамияти. Жаҳон даражасидаги ҳар қандай музей ёки коллекциянинг ўзига хос ноёб буюмлари бор. Улар умумий коллекция обрўйини кўтарадиган, музей қиёфасини яратадиган ноёб санъат ва ҳунармандчилик асарларидир. Дунёнинг етакчи музейлари биринчи навбатда бадий ёки маданий-тарихий нуқтаи назардан энг қимматли экспонатлар сифатида бу ноёб асарларни эслатиб ўтадилар.

Бу ислом маданияти ва санъати, жумладан, Ўзбекистон маданий меросига тааллуқли намуналарини, сақлаётган ва намоёниш этувчи музейларга ҳам хосдир. Масалан, Лондонда Носир Халилий номидаги Исломий санъат тўпламида Чингизхоннинг машҳур олтин эгари, Темурийлар даврига оид чиннисимон кўк ва оқ кулолчилик буюмлари ва Бобурийлар сулоласининг императори Шохжаҳонга тегишли XVII аср устурлоб алоҳида ўрин эгаллайди. Шунингдек, мўғул даври заргарлик санъатига оид император Шохжаҳон ва Жаҳонгир исмлари ўйиб ёзилган ёқут ҳам бор. Торонтодаги Оғахон Ислом санъати музейининг энг сеvimли экспонатларидан бири мусулмон Испанияда ясалган XIV асрнинг астралабидир.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси музейи учун ашёлар ва экспонатлар рўйхатини тузишда миллий санъатнинг бундай дурдоналарини унинг ривожланишининг барча босқичларида аниқлаш ва уларга алоҳида эътибор бериш муҳимдир. Улар “санъат ва ҳунармандчилик” кўргазма зали учун тайёрланган санъат ва ҳунармандчилик асарларининг умумий рўйхатидан ажратиб олиниши ва уларнинг ўзига хос тарихий, маданий ва бадий аҳамияти асослаб берилиши керак. Ушбу дурдоналарни Ўзбекистон музейларидан ташқари, хориждаги ислом санъати музейлари каталогларида, шунингдек, Марказий Осиё санъатига оид илмий монографиялар ва нашрлардан топиш мумкин. Мақоламизда ушбу дурдоналарнинг дастлабки рўйхатини тақдим этамиз ва уларни Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси тарихи музейида намоёниш этиш зарурлигини қайд этамиз.

Ислом давригача Ўрта Осиё санъати ва ҳунармандчилик дурдоналари. Ислом давригача Ўрта Осиё цивилизацияси кўргазма зали учун бир қатор санъат асарлари дурдона, мумтоз экспонатлар сифатида намоёниш этишига тавсия этилади. Буларни ичида мис даврига

(мил. авв. II минг йиллик) тегишли тоғ эчкиси ҳайкалчаси шаклидаги тасвир туширилган, Сополлитепадан топилган тўғноғични таъкидлаб ўтиш мумкин.

Ушбу тасвирлар услубининг ўзига хос хусусиятлари қадимги Ўзбекистон халқларининг қадимги Шарқ, Ҳиндистон, Сибир ва Қозоғистон халқлари ва қабилалари билан иқтисодий ва маданий алоқалари мавжудлигини кўрсатади. Антик давр санъатига мансуб ва Юнонистон анъаналари билан уйғунлашган дурдона асарлар қаторига 1972 йили Далварзинтепада топилган турли тилла буюмлар киради. Улар ноёб маданий ёдгорлик ҳисобланади. Хазина милодий I асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Бу буюмларни муляж шаклида тақдим этиш мумкин.

Бўйин безаклари ҳалқалардан иборат. Марказда – квадрат асосда, овал шаклидаги ҳошия, унда афсонавий қаҳрамон Геракл тасвири тошга аниқ чизилган. Заргарлик буюмлари қадимги хунармандлар маҳоратининг юксак технологик даражасини намоён этади. Жумладан, турли хил услубларнинг мураккаб бирикмасида яратилган тилла маржони дурдона намуналар қаторига киради. Далварзинтепа заргарлик буюмлари Кушон-Бактрия бадий маданияти ҳақидаги тушунчаларни кенгайтиради. Бу ўзига хос қоришмага ўхшайди, унда эллин, скифосиё ва ҳинд унсурларининг Бактрия субстратига кириб бориши асосида кушон санъатининг мураккаб бирлиги шаклланади.

Қадимги Кушон Бактриянинг ҳайкалтарошлик намуналари, айниқса, бир туркум Айритом, Далварзинтепа ва Халчаёнда топилган портретларни бутун дунё тан олган. Буларнинг ичида ҳам ўзига яраша дурдона асарлар мавжуд. Масалан, Ўзбекистон жанубидаги Фаёзтепадаги ўтирган Будданинг нафис тасвири (“Учлик” композицияси) ва Айритом оҳақтошидан ясалган милодий II асрга оид жуфтлашган Кушон ҳайкалининг ноёб намунасини

шундай дурдоналар қаторига киритса бўлади.

Юнон алифбосидан фойдаланган ҳолда Бақтрия тилида 6 сатрдан иборат постаментда турган эркак ва аёл фигураларининг пастки қисмлари сақланиб қолган. Ёзувда Кушон империяси ҳукмдорларидан бири остида бино қурилиши ҳақида ҳикоя қилинади, маҳаллий ҳукмдор ва ўймакор номи тилга олинади.

Ўзбекистон илк ўрта асрлар санъати ва ҳунармандчилиги дурдона асарлар сирасига Афросиёб ва Варахша деворий суратлари, кумушда бажарилган буюмлар ва остодон намуналарини киритиш мумкин.

Афросиёбнинг деворий расмлари дунё миқёсида тан олинган, уларнинг мазмуни асарнинг дунёвий характери-ни тасдиқлайди. Ушбу деворий суратда Чағониён элчиларининг Самарқанд шоҳига ташриф саҳнаси юксак маҳорат билан тасвирланган. Буни расм парчаларида жойлашган Сўғд тилидаги ёзувлар тасдиқлайди. Расмлардаги кўплаб мавзулар маҳаллий мифология ва дostonлардан олинган. Афросиёб деворий расмлари Ғарб маҳобатли рангтасвирини ривожлантиришдан анча олдинда бўлган Сўғд расомларининг юксак маданияти ва маҳоратидан далолат беради.

Турли минтақалар маданияти анъаналарини бирлаштирган эфталит санъатининг одатий намуналаридан бири Челақ қишлоғида топилган IV–V асрларга мансуб ноёб кумуш косадир. Ундаги тасвирларнинг иконографияси Марказий Осиёда Сосоний Эрон ва Ҳиндистон санъат таъсири сезилиб туради. Бу Ўзбекистон музейларида сақланаётган илк ўрта асрларга оид ягона кумуш буюмдир. Косада сўғдийча ёзув топилди: “бу идиш жамият бошлиғининг мулки Деҳчи (вазн) Кумушнинг 20 стaterидан бир оз камроқ” (В. А. Лифшиц томонидан таржима қилинган). Челақ хазинасида Сосонийлар Эронига ва эфталитлар давлатига тегишли яна иккита кумуш коса

бор эди. Бу хазина илк ўрта аср Сўғднинг қўшни давлатлар билан маданий ва бадий алоқаларидан далолат беради.

Ислом даври амалий санъати дурдоналари. IX–XVII асрлар Ўзбекистон ислом амалий санъати дурдоналари асосан кулолчилик, кандакорлик, ёғоч ҳамда ганч ўймакорлиги ва наққошлиги (қаттиқ материаллар), қимматбаҳо тошлардан бажарилган буюмлар билан ифодаланади. Бу соҳалардан ташқари, XIX асрдан бошлаб юмшоқ материаллардан (жун, ипак, мато) ясалган ва музейларимизда сақланган амалий санъат дурдоналарини (каштачилик, гиламдўзлик, зардўзлик, читтарлик, мато тўқиш ва ҳқз.) белгилашимиз мумкин.

Афросиёбдан X асрда топилган оқ фонли лаганда “баракат” сўзининг такрорий ёзувларидан иборат бўлиб, бу ёзувларга нақш безаги характерини ифодалайди. Афросиёбдан XI асрдаги оқ фонли лаган Тошкент ва Нишопурнинг идишларни безакларига ўхшаш хусусиятларга эга. Мовароуннаҳрга мансуб катта бронза лаган – патнис ушбу давр кандакорлигининг ноёб намунасидир. Лаганда четида арабча ёзув – “абдий шон-шараф” олқиши саккиз марта такрорланади. Патнис марказида қуёш рамзи бўлган қанотли сфинкс тасвири туширилган.

Самарқандда бажарилган XV аср Хитой атиргуллари – пионлари нақш билан безатилган лаган хитой чиннилари таъсири остида пайдо бўлган. Ўрта Осиё хунармандлари томонидан маҳаллий оқ лой-кошин асосида тайёрланган чинни каби керамика турли шаҳарларда – Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкентда ишлаб чиқарилган, аммо унинг маркази Самарқанд эди. Маҳаллий хунармандлар Хитой чинни технологик сирларини билмаган ҳолда, ёрқин бадий эффектга эришдилар.

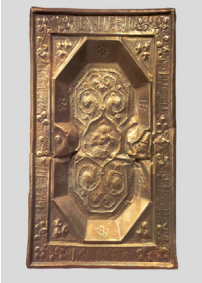
XV асрда Тошкентда бажарилган ҳаворанг рангли лаган ўша давр кулолчилигида маҳаллий услубнинг ривож-

ланишидан далолат беради. Амалий санъатда турли хил исломий маросимлар аксини топган, хусусан, булардан қўшқўл (дарвешлар идиши), чилкалит (жаннат эшиклари учун қирқ калит билан мурдашўйлар учун идиш) ва муқаддас сув билан тўлдирилган Аҳмад Яссавий мақбараси учун ясалган катта қозондир. Дунёда иккита бундай қозон намунаси мавжуд.

1397 йилдаги Амир Темур буйруғи билан Аҳмад Яссавий мақбараси учун ясалган бронза қозон ва шамдонлардан бири келтирилди. Қозон Қозоғистонга қайтарилди, шамдонлар эса Эрмитажда (2-нусхаси) ва Луврда (4-нусхаси) сақланади. Иброҳим Султон ибн Шохрухнинг занжирли ҳарбий кийими, яшма кўза ва Улугбекнинг ўйма ёғоч қутиси ҳамда Мироншоҳ ибн Темурнинг муҳр-узуқлари ноёб буюмлардир. Темурийлар сулоласига мансуб бу нодир буюмлар хорижий коллекцияларда сақланмоқда.

Ислом даври миниатюра санъати дурдона асарлари. Миниатюра дурдона асарлари сирасига Темурийлар даври буюк рассоми Камолиддин Бехзоднинг бир қатор миниатюра намуналари ҳамда XVI-XVII асрларга оид Самарқанд ва Бухоро миниатюрачи рассомларининг асарлари киритилган. Миниатюра асарларни 3 вариантда намойиш этиш мумкин: 1. Асл нусхаси; 2. Факсимиле нусхаси; 3. Рақамли нусхаси.

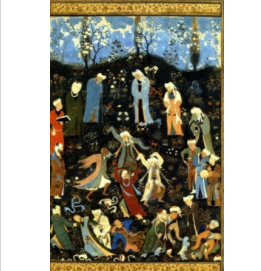
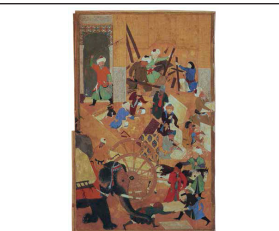
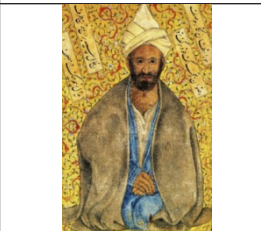
Зарҳал эстетикаси Камолиддин Ҳусайн Гузургоҳийнинг “Мажолис ал-ушшоқ” (“Севишганлар йиғинлари”) қўлёзмасига миниатюрадаги “Оқсоқол ва ёшлар” ёки “Устоз ва мурид” образларини талқин этишда ҳақиқий нафосат ва маънавий гедонизмга эришади. Йигитнинг олтин салласи тепасида, ғайриоддий модернистик контраст услубида, нозик қора пар ажралиб туради ва нафислик туйғусини яратади. Бу дурдона асар XVII аср ўрталари Бухоро миниатюраси XV–XVI аср боши Ҳиротнинг ёрқин миниатюралари даражасидан паст эмаслигини ва баъзан

		
Кумуш коса, Челак хазиначидан. Самарқанд. V аср, эфталийлар. Самарқанд музейи.	Кумуш лаган. V аср. Чилек. Самарқанд. Самарқанд музейи.	Қанотли туя тасвири туширилган кўза. VIII аср, Бухоро. Эрмитаж.
		
Одам-қуш тасвири коса. Кумуш. Мовароуннахр. X аср. Эрмитаж.	"Гуллаетган куфий" тарзидаги ёзув: "Ба- рака". X аср. Афросиёб. Самарқанд музейи.	Лаган. X аср, Афросиёб. Самарқанд музейи.
		
Парвоз қилаётган қуш тасвирланган идиш. X аср. Афросиёб. Самарқанд музейи	Бронза патнис. XI–XII асрлар. Фарғона. Эрмитаж.	Сфинкс тасвирланган патнис. XII аср. Мовароуннахр. Самарқанд музейи.

		
Бибихоним масжиди ховлисида Қуръон учун тош лавҳ. 1399– 1404 йй. Самарқанд.	Хитой пионлари тасвирланган чиннисимон лаган. XV аср. Самарқанд. Самарқанд музейи.	Лаган. XV аср. Тошкент. Ўзбекистон санъат давлат музейи.
		
Аҳмад Яссавий мақбарасидаги бронза қозон. Устоз Абдулазиз ибн Шарафиддин Табризий. 1397 й. Туркистон.	Бронза қандил. Аҳмад Яссавий мақбараси. 1397 й. Туркистон. Эрмитаж.	Иброҳим Султон ибн Шоҳрухнинг зирҳли кийими. 1415–1435 йй. Шероз. Саудия Арабистони. Эр- Рияд.
		
Улугбек Кўрагон номи ёзилган кўза. XV аср бошлари. Гульбенкян тўплами, Лиссабон. Португалия	Улугбек Кўрагон номи сақланган сиёҳдон. Марказий Осиё. XV аср. Британия музейи.	Аждар тасвири туширилган Улугбекнинг ўйма саңдал кутиси. Ўрта Осиё. 1420–49 йй. Тўпқопи саройи. Истанбул.

		
Мироншоҳ ибн Темур муҳр-узук. 1408 й. Эрмитаж.	Болалар тўни. XV аср. Самарқанд. Самарқанд музейи.	Икки табақали эшик. XV аср. Гўри Амир. Самарқанд. Самарқанд музейи.
		
Гўри Амир мақбарасининг ўйма эшиклари. 1404 й. Самарқанд. Эрмитаж.	Поянда масжидидан эшик. 1830 й. Хива. Ўзбекистон давлат санъат музейи.	Панно. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари. Бухоро. Ўзбекистон давлат санъат музейи.
		
Жомашўв. XX аср боши. Самарқанд. Самарқанд музейи.	Лаган. XIX аср охири – XX аср боши. Риштон. Ўзбекистон давлат санъат музейи.	Уста Вайдулло. Лаган. XX аср боши. Риштон. Ўзбекистон давлат санъат музейи.

		
Устаси номаълум. Пичоқ тасвирли лаган — қачқорд. 1913 й. Ёждувон.	Нозигардон – кўк- ракка тақиладиган безак. XIX аср охири. Бухоро. Ўзбекистон давлат санъат музейи.	Тиллақош – пешо- на безаги. XIX аср боши. Тошкент. Ўзбекистон давлат санъат музейи.
		
Тождўзи – бош безаги. XX аср боши. Хоразм. Ўзбекистон давлат санъат музейи.	Сўзана. XVII–XVIII асрлар. Бухоро. Ўзбекистон давлат санъат музейи.	Сўзана. 1827–1832 йй. Нурота. Ўзбекистон давлат санъат музейи.
		
Юлдуз палак. XIX аср охири – XX аср боши. Тошкент. Ўзбекистон давлат санъат музейи.	Эркаклар чопони. 1898 –1900 йй. Бухоро. Ўзбекистон давлат санъат музейи.	Уста А.Мажидов. Зартўн. 1900–1904 йй. Бухоро. Ўзбекистон давлат санъат музейи.

		
Жул ёки даури – от ёпиғи. 1911–1912 йй. Бухоро. Ўзбекистон давлат санъат музейи.	Жиҳиз – тўй гилами. XX аср боши. Қашқадарё.	Қўнғирот қабилаларига мансуб гилами. XX аср боши. Бойсун. Бойсун амалий санъат музейи.
		
Устурлоб. Уста Муҳаммад Ҳошим. Термиз. 1640 Д-17,2 см. Самарқанд Давлат музей-қўриқхонаси.	К. Бехзод. Гуллаётган новдалар орасидаги йигит. 1480 й. Ҳирот. Тўпқописарой музейининг китобхонасида сақланади. Истанбул (Bahari E. 1997. P.55. III.17).	К. Бехзод. Дарвишлар рақси. 1490 й. Ҳирот. Тўпқопи сарой музейининг китобхонасида сақланади. Истанбул (Bahari E. 1997. P.94.III 46).
		
К. Бехзод. “Самарқанддаги Жомеъ масжидининг қурилиши” миниатюраси. 1485 й. Ҳирот. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” қўлёзмаси. Балтимордаги Жон Хопискин университети (АҚШ) (Timur and Princely Vision. 1989. P.289. Cat. No.147. Bahari E. 1997. P. 78. Ill. 36–37).		К. Бехзод. Бағдодлик дарвиш. 1500 й. Ҳирот. Тўпқопи сарой музейининг китобхонасида сақланади. Истанбул (Ҳақимов А. 2022. 240 бет).

		
К. Бехзод. Султон Хусайн Мирзонинг портрети. Ҳирот. 1500–1525йй. Гарвард университетининг Санъат музейи. Кембридж. АҚШ Timur and Princely Vision. 1989. P.242. Cat. No.136	К. Бехзод. Шайбонийхон портрети. 1507 й. Ҳирот. Метрополитен музейи. АҚШ.	Лочин билан йигит. XVI аср. Мовароуннаҳр ЎзРФА Шарқшунослик институти. Инв.2112.Л.1. Oriental miniatures. 2001. P. 80–82 . Inv.No 2112. F. 1v
		
Фаридун ўғиллари, Яман шоҳи қизлари-га совчилик қилиш-моқда. Фирдавсий "Шоҳнома". 1556–1557 йй. Самарқанд. ЎзРФА Шарқшунослик институти. Oriental miniatures. 2001. P. 144. Inv. No. 1811 F. 24r.	Рассом Абдулло. Севишганлар (диптих). XVI асрнинг иккинчи ярми. Бухоро. Санкт-Петербург давлат жамоат кутубхонаси.	

фавқулудда бунёдкорлик ҳамда ижодий кашфиётлари билан афзал бўлишидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон ва Ўзбекистон ислом цивилизацияси меросига оид маълумотлар ва ашёлар умумий ҳажмида асосий қисмини ҳунармандчилик ва Шарқ миниатюраси асарлари эгаллайди. Шу билан бирга, Доҳадаги кенг тан олинган Ислом санъати музейи коллекциясида ўзининг бадиий мероси йўқлиги сабабли экспонатларнинг аксарияти ислом дунёсининг бошқа минтақалари маданияти ва санъатини акс эттиради. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек халқининг тасвирий санъати ва бадиий ҳунармандчилиги чуқур тарихий илдизларга эга ва шу қадар бойки, Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси тарихи музейи кўргазмасида у ҳудудимизда яратилган юксак бадиий савияли намуналари билан кенг намойиш этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

Бретаницкий Л. С. Художественное наследие Переднего Востока эпохи феодализма. Избранные труды. М. 1988

Веймарн Б. В. Искусство Средней Азии. М. 1940.

Веймарн Б. В. Архитектурно-декоративное искусство Узбекистана. М. 1948.

Веймарн Б. В. Искусство арабских стран и Ирана VII–XVII вв. М. 1974.

Вклад Узбекистана в развитие исламской цивилизации // Материалы международной конференции. Ташкент. 2007

Денике Б.П. Искусство Средней Азии. М. 1927

Исламские ценности Центральной Азии: толерантность и гуманизм. Материалы международной конференции // Ташкент. 2007.

Исламское искусство Узбекистана. Ташкент. 2009

Памятники исламской культуры в Узбекистане. Ташкент.

2001.

Ремпель Л. И. Художественная культура Средней Азии IX–XIII вв. и проблема «мусульманского искусства» // Художественная культура Средней Азии IX–XIII вв. Ташкент. 1983.

Хакимов А. Формы трансформации мусульманской культуры в 20 веке. Материалы международной конференции «Искусство Центральной Азии: своеобразие исторического развития». Ташкент. 1997.

Хакимов А. Художественное наследие ислама // Мозийдан садо. №2.2006

Хакимов А. А. Исламское искусство Узбекистана: три аспекта // Исламское искусство Узбекистана. Ташкент. 2009.

Хакимов А.А. Исламское искусство Узбекистана: философия и поэтика. Ташкент. 2022

Ettinghausen R. Islamic Art // The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Vol. 33, no. 1. 1975

Ettinghausen R., Grabar O. The Art and Architecture of Islam 650–1250 // Yale University Press (Pelican History of Art). 1987.

Frye R. Note on the Renaissance of the 10th and 11 th centuries in Eastern Iran, Central Asianic Journal. The Hague-Wiesbaden. Vol. 1, № 2.

Grabar O. The Formation of Islamic Art. 1973; Hill, Derek, Grabar Oleg. Islamic Architecture and its Decoration. A.D. 800–1500. The University of Chicago press. 1964.

Robinson B. W. Islamic Painting and the Arts of the Book. London. 1976.

Мунавваров Зоҳидулло Иномходжаевич,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
сиёсий фанлар доктори, профессор

МОВАРОУННАХР ИЛМИЙ МАРКАЗЛАРИ ҒОЯСИНИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИ МУЗЕЙИДА ВИЗУАЛЛАШТИРИШ АҲАМИЯТИ

***Аннотация:** Мақолада ислом тафаккури муҳитида Мовароуннахрда шаклланган диний-маънавий ва илмий-маданий марказлар мазмун-моҳияти ва уларнинг Марказий Осиёда қузатилган Биринчи ва Иккинчи Ренессансларни ҳаракатга келтирувчи механизмлар сифатидаги роли, бундай марказларнинг Ислом цивилизацияси тарихи музейида визуаллаштириш масаласи кўриб чиқилган.*

***Калит сўзлар:** диний-маънавий, илмий-маданий, марказ, ренессанс, механизм, цивилизация, музей, визуаллаштириш.*

Бугунги Ўзбекистон замини ислом цивилизациясининг умумэтироф этилган нуфузли марказларидан биридир. Ушбу фактни ўрта асрларда унинг ҳудудида шаклланган диний-маънавий ва илмий-маданий марказларнинг рамзий харитаси шаклида визуаллаштириш катта илмий-амалий аҳамиятга эга. Ислом цивилизацияси тарихи музейининг барпо этилиши ҳақидаги қарорнинг қабул қилиниши мазкур илмий вазифанинг долзарблигини янада оширди. Ўзига хос харита шаклидаги бундай лойиҳа назарда тутилаётган музей концепцияси моҳиятини ифодаладиган таъсирчан умумлаштирувчи экспозициялардан бири бўлиши мумкин. Бундай ёндашув Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг асосий вазифалари ҳақидаги яхлит тасаввурни шакллантириш ва унинг функцияларини чуқурроқ идрок этишга ёрдам беради.

Ўзбекистон ҳудудининг умумбашарий ва ислом цивилизациясидаги юксак мақоми қатор аниқ омилларнинг

узоқ муддатли таъсири натижасида шаклланган. Бундай омилларнинг энг муҳимларидан бири ушбу заминда пайдо бўлган ва асрлар давомида самарали фаолият кўрсатган илмий-маданий марказлардир. Уларнинг жуғрофий жойлашуви бутунги Ўзбекистон ва унинг айрим қўшни давлатлар билан туташган сарҳадларини ўз ичига қамраб олган.

Баён этилганларга кўра, таклиф этилаётган лойиҳа матричасини Марказий Осиё минтақасининг бутунги Ўзбекистон ва қўшни давлатларнинг мамлакатимизга туташ минтақаларини ўзида акс эттирган жуғрофий-маданий харита ташкил этади. Хаританинг жозиба кучини ошириш учун уни рангли-бўртиқ, яъни мазкур ҳудуд рельефи хусусиятларини ўзида мужассам этган бадиийлаштирилган кўринишда яратиш талаб этилади. Бундай матрицани бунёд этишда илғор IT технологиялар орқали эришиладиган визуал эффектлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Харита шаклидаги матрицада илк ўрта асрлардан, яъни Ислом ушбу ҳудудга кириб келган пайтдан бошлаб шаклланган ва асрлар давомида самарали фаолият кўрсатган илм-фан ҳамда серқирра маданият марказлари сифатида эътироф этилган ҳудудлар (улар, асосан, шаҳарлардан иборат бўлган) белгилаб чиқилади. Бундай марказларнинг асосийлари қаторига Бухоро, Самарқанд, Насаф, Кеш, Термиз, Хива, Уструшона (Жиззах воҳаси), Шош (Тошкент) ҳамда Хўжанд, Қўқон, Марғилон, Ахси-кент, Чуст, Косонсой, Ўзганд ва Ўш ҳудудларида фаолият кўрсатган сегментларни ўзида мужассам этган Фарғона водийси илмий-маданий марказини киритиш мантиқийдир.

Зикр этилган марказларнинг харитадаги “бўрттирилган образи”ни яратишда қуйидаги унсурлар (элементлар) дан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

Биринчиси, уларнинг рамзига айланган меъморий ёд-горликлар. Масалан, Самарқанд учун – Регистон, Бухоро

учун – Масжид ва Минораи Калон, Термиз учун – Сай-йидлар мақбараси мажмуаси (Султон Содот), Хива учун – Калта Минор, Фарғона водийси учун – Ахсикент харобалари ва ҳкз).

Иккинчиси, уларда пайдо бўлган ва фаолият юритган илмий мактабларнинг рамзлари. Бундай рамзлар қаторига тегишли ҳудудларда пайдо бўлган ва ривожланган диний-маънавий таълимотлар, аниқ ва табиий фанлар йўналиши ёки уларнинг номланишини киритиш мантикийдир.

Учинчиси, бундай марказлар доирасида эришилган шаҳарсозлик, ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги ва сувсозлик ривож билан боғлиқ оламшумул аҳамиятга молик ютуқларнинг тасвирий кўринишлари.

Тўртинчиси, тегишли илмий-маданий марказлардан етишиб чиққан ҳамда уларда эришилган ютуқларга улкан ҳисса қўшган алломаларнинг қиёфасини акс эттирган портретлардир. Бунда илму фан тараққиёти ҳамда дину маънавиятнинг равнақида нуфузли ўрин тутган кўпчилик алломаларнинг ташқи қиёфаси ҳақидаги маълумотлар жуда оз сақлангани учун уларнинг сиймосини яратишда тасвирий санъатнинг рамзийлик ифодасини мужассамлаштирган жанрларидан фойдаланиш лозим бўлади.

Мовароуннаҳр илмий-маданий марказлари рамзий харитасига қуйидаги объектларни киритиш тақлиф этилади:

Бухоро. Унинг машҳур эпитетлари “шариф” ва “қуббат ал-ислом” ушбу ҳудуднинг ислом таълимоти равнақи ва уни ёйишдаги улкан хизматларига ишора қилиб туради. Бу шаҳарда *Асҳоби Абу Ҳафс* номи билан тарихга кирган нуфузли илоҳиётшунослик мактаби фаолият кўрсатган. X-XII асрларда унда ўнлаб йирик мадрасалар, жумладан, *Хонийя* ва *Масъудийя* каби, талабаларининг сони 1000 кишидан ортиқ бўлган таълим муассасалари мавжуд бўл-

ган. Уларнинг айримлари ўз даврининг олий ўқув юртлари вазифасини бажарган. Ушбу марказнинг мазмунини бойитиш учун Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий, Абу Ҳафс ал-Сағир ал-Бухорий, Муҳаммад Абдуссалом ал-Пойкандий, Абу Бакр ал-Калободий, Имом ал-Бухорий, “Етти қози” ва “Етти пир” образларидан фойдаланиш мумкин. Шунингдек, унда мазкур марказнинг бутунги кундаги юксак диний-маънавий аҳамиятини таъкидлаб турувчи Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ташаббуси билан асос солинган “Етти пир” зиёрат туризми йўналишини акс эттириш мантиқийдир.

Самарқанд. Ислом илоҳиётшунослиги ва ҳадисшунослигининг оламшумул аҳамиятга молик ҳамда ўрта асрлар илм-фанининг улкан марказларидан биридир. Бу ерда *мотуридий* таълимоти шаклланган ва унинг асосчиси Абу Мансур Мотуридий, буюк муфассир Абу Лайс Самарқандий, астрономия фани ривожига беназир ҳисса қўшган аллома Улуғбек ва бошқалар фаолият кўрсатган. Бу ҳудудда Мовароуннаҳрда шаклланган яна иккита йирик илоҳиёт мактаби – *Дор ал-Иёзий* ва *Дор ал-Жузжоний* пайдо бўлган. Сунний йўналишдаги исломнинг икки ақидавий мактабларидан бири – *мотуридий* уларнинг доирасида шаклланган. Улуғбек томонидан асос солинган *мадраса* ва *обсерватория* кўринишидаги ўзига хос академия дунё илм-фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган марказ сифатида эътироф этилган. IX-X асрларда Самарқандда йигирмага яқин *мадраса* фаолият кўрсатгани маълум, бу ерда дунёга машҳур *Самарқанд қозоғи* ишлаб чиқарилган.

Насаф. Насаф (Нахшаб)да IX-XII асрларда оламшумул шуҳратга эга юзлаб алломалар фаолият кўрсатган. Улар илоҳиётшунослик, ҳадисшунослик, ҳуқуқшунослик, тарих, тилшунослик, аниқ ва табиий фанлар билан шуғулланган, мазкур йўналишлар бўйича бой илмий мерос қолдирган. Ушбу марказга мансуб алломаларнинг энг йи-

риклари қаторига Абу-л-Мутиъ Макхул ибн Фазл ан-Насафий (в 930 й.), Абу-л-Аббос ал-Мустағфирий ан-Насафий (961-1041 й.), Абу-л-Муъин ан-Насафий (1027-1114 й.), Наджмиддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафий ёки ан-Нахшабий (1068-1142 й.) ва бошқаларни киритиш мумкин.

Кеш. Ушбу илмий-маданий марказнинг шаклланиши ҳам IX асрда бошланган. Ундан Абд ибн Ҳумайд ал-Кеший (786-863 й.), Идрис ибн Бурҳон ал-Кеший (IX аср), Абд ибн Яҳё ал-Кеший (IX-X асрлар), Абу Бакр ал-Кеший (в. 1173 й.), Абу Шакур Солимий ал-Кеший (XI аср) ва ўнлаб бошқа алломалар етишиб чиққан. Уларнинг теология, ҳадисшунослик ва бошқа илмий йўналишлардаги асарлари ушбу ҳудуднинг нуфузли илмий-маданий марказлардан бири сифатидаги шуҳрати таъминлаган.

Термиз. Марказий Осиё минтақасидаги Ислоннинг дастлабки ишончли қалъаларидан бири бўлган. У ал-Ҳаким ат-Термизий ва Абу Исо ат-Термизий каби ўнлаб буюк алломаларни дунёга ҳадя этган муқаддас замин сифатида эъзозланади. Унинг мақомини оширадиган омиллардан яна бири – бу ерда Пайғамбар Муҳаммад (сав) нинг кўп сонли авлодлари яшагани ва фаолият кўрсатгани билан боғлиқ. Ўзбекистон раҳбарининг ташаббуси билан бугунги кунда таъмирланаётган *Саййидлар мақбараси мажмуасида* (Султон Содот) ана шундай улуг зотлар абадий қўним топган.

Хоразм. Хоразм Маъмун академияси – *Мажлис ал-уламо* (XI аср ибтидоси) улкан илмий ютуқларга эришган нуфузли илмий-маданий марказ бўлган. Хоразмдан етишиб чиққан ёки унда фаолият юритган Муҳаммад ал-Хоразмий (783–847 й.), Абу Саҳл Масиҳий (970/971-1011 й.), Абу Мансур Қумрий (X аср, Ибн Синонинг устози бўлган), Ибн Ироқ (X-XI асрлар), Абу Райҳон ал-Беруний (973-1050 й.), Ибн Сино (980-1037 й.), Исмоил Журжоний (1042-1136 й.), Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1144 й.) ва

бошқалар халқаро илмий жамоатчиликка яхши маълум. Ўн биринчи юзйиллик *Беруний асри* эпитети билан юритилади. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг «*ал-Китоб аль-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва-л-муқобала*»си муаллифи ҳаётлигидаёқ дунёнинг турли ўлкаларида машҳур бўлган.

Шош. Шош – бугунги Тошкентда таваллуд топган ва унда фаолият кўрсатган буюк илоҳиётчилар – Имом Абу Бакр ал-Қаффол аш-Шоший (904-976 й.), Қосим ибн Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший (в. 1010), Абу Бакр Ҳомид аш-Шоший (1007-1092 й.), Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Умар аш-Шоший (1038-1114 й.), Абу Ражоъ Муъмил ибн Масрур ибн Абу Саҳл ибн Маъмун аш-Шоший (1049-1123 й.) ва юзлаб бошқа машҳур олимлар унинг ислом тамад-дунинг нуфузли сегментларидан бирига айлантирган.

Уструшана. Тарихий Уструшана, яъни Жиззах воҳаси IX-XII асрларда содир бўлган Марказий Осиё Ренессансига салмоқли ҳисса қўшган, қатор машҳур алломаларни дунёга ҳадя этган. Ушбу заминдан етишиб чиққан йирик олимлардан бири фақиҳ Маждуддин ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн ал-Уструшаний (1180-1240 й.) “*Жомий аҳком ас-сиғор*” номли нодир асарнинг муаллифи бўлиб, у вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги ўрта асрларда яратилган ягона битик ҳисобланади. Ушбу масалага бағишлаб ёзилган бошқа бундай асар ҳозиргача маълум эмас.

Фарғона. Аҳмад ал-Фарғоний (798-861 й.) ва Бурҳонуддин ал-Марғинонийлар (1118-1197 й.) ватани бўлган Фарғона водийсида IX-XII асрларда шаклланган илмий-маданий феномен Ахсикент, Марғилон, Ҳўжанд, Қўқон, Риштон, Қубо, Косон, Чуст, Ўзганд ва Ўш каби сегментларни ўз ичига олган. Улардан Асируддин ал-Ахсикатий (1108-1198 й.), ал-Ҳусайн Абу Али ал-Ахсикатий (в. XI аср), Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмад Алоуддин

ал-Косоний (в.1191 й.), Муҳаммад ибн ал-Ҳасан Бурҳонуддин ал-Косоний (в. XI аср), Абдулазиз ибн Абдураззоқ ал-Марғиноний (в. 1085 й.), Али ибн Абдулазиз ибн Абдураззоқ Заҳируддин ал-Кабир (в. 1113 й.), Али ибн Сулаймон ибн Доуд ал-Хатибий Абулҳасан ал-Ўзгандий, Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд Фаҳруддин Қозихон ал-Ўзгандий (в. 1197 й.), Сирожиддин Али ибн Усмон ибн Муҳаммад ибн Сулаймон ал-Ўший ал-Фарғоний (в. 1173 й.) ва ал-Фарғоний нисбали ўнлаб бошқа олимлар етишиб чиққан. Фарғонадаги илмий-маданий марказлар вакиллари нафақат диний илмлар (фанлар), балки математика, кимё, тиббиёт, астрономия, лингвистика ва бошқа аниқ ва табиий фанлар бўйича ҳам ўлмас асарлар яратганлар. Масалан, Асириддин ал-Ахсикатий ана шундай қомусий олимлардан бўлган. Фарғона давлатининг қадимий пойтахти Ахсикентда тўпланган муҳандислик технологияларига оид бой тажриба металлни қайта ишлаш ва алоҳида пишиқликка эга бўлган пўлатни ишлаб чиқариш билан боғлиқ оламшумул кашфиётлар учун замин бўлиб хизмат қилган. Ахсикентда ясалган қиличлар ва ханжарлар Яқин Шарқ бозорлари, жумладан, Дамашқда сотилган. X асрда Ахсикентда барпо этилган водопровод ва канализация тизими XIII бошларига қадар, яъни мўғуллар истилосигача ишлаб турган.

Баён этилган ғоянинг ҳар бир қисмига тегишли тафсилотларга қизиқувчиларнинг талабларини тўлақонли қондириш учун унинг электрон виртуал кўринишдаги иловасини ҳам яратиш мақсадга мувофиқ. Бундай илованинг моҳиятини харитада акс эттирилган ҳар бир марказда эришилган ютуқлар, шунингдек, унда фаолият юритган алломаларнинг илмий-ижодий биографиясига оид муфассал маълумотларни тач-панелларга жойлаштириш ташкил этади. Улардан фойдаланиш тач-панелнинг бошқарув саҳифаси орқали амалга оширилади. Масалан,

Самарқанд илмий-маданий марказлари ва мактаблари ҳақида батафсилроқ маълумотга эга бўлишни истаган киши панелдаги “Самарқанд” тугмачасини босади ва ҳкз.

Шунингдек, тач-панелга яна бир қўшимча функцияни ҳам юклаш мумкин. Марказнинг катталиги ва унга жойлаштирилиши назарда тутилаётган экспонатлар сонининг улканлиги сабабли ҳар қандай зиёратчи-визитор ҳам унинг барча бўлимлари билан танишишга улгурмаслиги мумкин. Бинобарин, муайян тоифага мансуб визиторларнинг эҳтиёжларини қондиришни осонлаштириш учун рамзий харита ҳамда унинг электрон иловаларида ўз ифодасини топмаган маълумотлар Марказ музейининг қайси бўлимларида жойлашгани ҳақидаги ҳаволалар ҳам тач-панелга жойлаштирилиши мумкин. Бу ўзига хос кўрсаткич вазифасини ўтайди.

Таклиф этилаётган илмий-маданий марказлар схематик тасвирини жойлаштириш учун мусулмон дунёсининг энг нуфузли маданий марказларини ўзида мужассам этган умумий харитадан фон сифатида фойдаланиш мумкин. Бундай ёндашув мамлакатимизнинг ислом цивилизацияси маркази сифатидаги юксак мақомининг умуммусулмон ютуқлари билан узвий яхлитлигини таъкидлайди ва, шубҳасиз, халқаро жамоатчилик томонидан ижобий қабул қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Great thinkers of the Eastern World. Edited by Ian P. McGreal. Harper Collins Publishers, 1995.
2. Мамраимов А. Великий Шелковый путь. Алматы:кітап баспасы, 2013.
3. Мунавваров З. ва бшқ. Ренессанс олимлари қомуси. Тошкент, 2022.
4. Мунавваров З. ва бшқ. Мовароуннаҳр илмий марказлари. Тошкент, 2023.

Илова:

Моваруннаҳр илмий-маданий марказлари жуғрофияси

Khorasān

Зиёдов Шовосил Юнусович,
Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази, тарих фанлари доктори

ИСЛОМ ДАВРИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ СФРАГИСТИКАСИ (МУҲРШУНОСЛИГИ) НАМУНАЛАРИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА ЁРИТИШНИНГ АҲАМИЯТИ

***Аннотация.** Мақолада Марказий Осиёнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган тарихий ёзма манбалар – қўлёзмалардаги муҳрларни музей экспозициясида ёритиш масаласи ҳақида мулоҳаза юритилади. XV асрдан бошлаб Марказий Осиёда муҳрчилик анъанасининг ривожланиши ҳамда китобларнинг қўлдан-қўлга ўтиш ҳолатининг кўпайиши натижасида қўлёзмалардаги муҳрлар китобнинг эгаси, вақф ва кутубхона тўғрисидаги муҳим маълумотларни ўзида сақлаган бирламчи манба бўлиб хизмат қилади.*

***Калит сўзлар:** муҳрлар, сфрагистика, муҳрканлик, Марказий Осиё хонликларида унвонлар ва мансаблар, ислом цивилизацияси, музей, экспозиция, кутубхоналар.*

XX асрларга келиб ислом санъатини ўрганиш соҳаси жадал ривожланганига қарамасдан, саноқли излашишларгина муҳрлар тадқиқига бағишланган. Эҳтимол, муҳрлар ифодалаган маълумотларнинг чекланганлиги, муҳрларнинг бутунги кунгача етиб келмагани ва муҳр эгалари ҳақидаги маълумотларнинг камлиги бунга асосий сабаблардандир. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, муҳрга эгаликнинг ўз талаблари мавжуд – биринчидан, муҳр эгаси маълум бир амалдор ёки мансабдор шахс бўлган. Иккинчидан, ўз мансабидан бўшатилгандан сўнг муҳрга эгалик ваколатини ҳам йўқотган.

Марказий Осиёнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган тарихий ёзма манбалар –

қўлёзмаларга муҳрлар босилган, уларни тадқиқ этиш орқали, қўлёзманинг кимга тегишли бўлганлиги, қайси билим даргоҳи ёки кутубхонага (мадраса ёки хонақоҳга) ким томонидан вақф қилингани ҳақида муҳим маълумотларга эга бўлиш мумкин. Муҳрда ифодаланган ёзув ва суратларда муайян давр воқеликлари акс этгани туфайли сфрагистик ёдгорликлардан давлатчилик институтлари фаолиятининг айрим жиҳатлари ҳақида қимматли маълумотлар олиш имкони беради. Шу сабабдан муҳр бирон бир даврдаги тарихий воқеликни комплекс ўрганишда қимматли манба ҳисобланади.

Сфрагистика (юнон. – муҳр) ёки сигиллография (лот. sigillum – муҳр) – муҳрларни тарихий манба сифатида ўрганадиган фан. Муҳр – қаттиқ материалга (тош, металл, суяк ва бошқалар) ўйилган қолип ва турли материалларга (тилла, кумуш, қўрғошин, қоғоз ва бошқалар) туширилган муҳр изларидир. Муҳр турли материаллардан, жумладан, сопол, қўрғошиндан тайёрланади, кўриниши ҳам турлича – цилиндрсимон, бодомсимон ва бошқа шаклларда. Муҳр усталари томонидан моҳирлик билан ўйилган муҳрлар кўп ҳолларда санъат асарига тенглаштирилади.

Муҳр – давлатчилик тимсоли. Муҳр ёрдамида ҳужжат муаллифлари аниқланади. Аммо араб ёзувидаги муҳрлар бунинг акси – муҳр шундай тарихий манбалардан бирики, тарихчилар уни ҳали тўлиқ баҳолай олмаган, бу ҳали “очилмаган қўриқ”лардан биридир. Ўзбекистон ҳудудида сақланаётган нафақат юз минглаб тарихий ҳужжатларда, балки минглаб қўлёзмаларда муҳр излари мавжуд.

Араб ёзувидаги мусулмон сфрагистикаси алоҳида соҳа сифатида шаклланмоқда ва сўнгги йилларда бу борада қатор тадқиқотлар ёзилди. Жумладан, соҳага оид амалга оширилган тадқиқотлар шарқшунос олим А.Иванов томонидан ўрганилиб, унинг истиқболларига

оид мулоҳазалар билдирилди¹. Мусулмон сфрагистикасига оид тадқиқотлар орасида муҳрлар тавсифига бағишланган каталогларни алоҳида таъкидлаш жоиз. Жумладан, Честер Битти (Дублин) кутубхонасининг махсус сайтида +“Islamic Seals Database” (www.cbl.il/islamicseals) мусулмон сфрагистикасига оид маълумотлари базаси яратилди. 2011 йили Турин университетида нашр этилган Кале қўлёзмалар хазинаси каталоги² (каталогирум сериясида) муҳрлар тавсифи учун махсус боб ажратилгани билан қимматлидир ва каталог бу борадаги каталоглар орасида пешқадам ҳисобланади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан тайёрланган “Имом Бухорий халқаро маркази манбалар хазинаси қўлёзмалар каталоги” да³ ҳам ана шундай муҳрларга эътибор қаратилгани алоҳида аҳамиятга молик.

Ўзбекистонда сфрагистикаси бўйича бажарилган фундаментал тадқиқотлардан бири Ғ. Қурбоновнинг “Марказий Осиё сфрагистикасига оид маълумотлар: XIX аср охири ва XX аср бошларига оид Бухоро муҳрлари мисолида” (“Материалы по среднеазиатской сфрагистике. Бухара. XIX – начало XX вв.”)⁴ китобидир. Олим томонидан аввалроқ “XVIII аср боши – XX асрларга оид Бухоро муҳрлари” (Бухар-

¹ Иванов А.А. Мусульманская сфрагистика: состояние и перспективы изучения // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Выпуск 1. Наука 1/2. – М.: 1989. – С.236-246.

² Roberto Tottoli, Maria Luisa Russo et Michele Bernardini. Catalogue of the Islamic Manuscripts from the Kahle Collection in the Department of Oriental Studies of the University of Turin Istituto per l’Oriente C.A. Nallino & UMR7528 Mondes iranien et indien. – Rome, 2011. – 549 p. (Series Catalogorum IV-dir. M. Szuppe).

³ Имом Бухорий халқаро маркази Манбалар хазинаси Қўлёзмалар каталоги. Лойиҳа раҳбари Ш. Зиёдов. – Самарқанд. Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти. – 2018. – 686 б.

⁴ Курбанов Г. Материалы по среднеазиатской сфрагистике. Бухара. XIX - начало XX вв. – Т.: 2006. – С. 240.

ские печати XVIII – начала XX веков)¹ деб номланган каталог ҳам чоп этилган бўлиб, бу Ўзбекистон тарихида сфрагистика бўйича нашр этилган биринчи каталогдир. Муаллиф ўз китобида Бухоро муҳрларини батафсил тасниф қилиб, айрим ҳолларда айнан муҳрни ва айрим ҳолларда ҳужжатларга босилган муҳр аксини киритган. Китобда рус ва совет шарқшуносларининг муҳрлар борасидаги тадқиқотлари ҳақида қисқа маълумот ҳам келтирилган.

Бевосита муҳрлар ёки муҳр излари борасидаги илмий ишлар қаторига А.Куннинг *“Хива хонлари муҳрлари тавсифи”* (*“Описание печатей хивинских ханов”*)², А.Диваев, П.Ахмеровнинг *“Аҳмад Яссавий муҳрлари тавсифи”* (*“Описание печати Ахмеда Ясеви”*)³, Н.Веселовскийнинг *“Амир Темури ўғли Мироншоҳ Мирзонинг узук муҳри”* (*“Перстень-печать Миран-шаха мирзы, сына Темерлана”*)⁴ ва бошқаларни келтириш мумкин.

А.Холидов Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари каталогида (*“Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР”*)⁵ келтирилган маълумотлар асосида тайёрлаган мақолада⁶ Муҳаммад Порсо (1345–1419) кутубхонасига тегишли бўлган 57 та қўлёзма аниқланган, улардан 34 таси Шарқ-

¹ Курбанов Г. Бухарские печати XVIII - начала XX веков. (Каталоги). – Т.: 1987. – С. 248.

² Кун. А. Описание печатей хивинских ханов. – Туркестанские ведомости. Ташкент, 1873, № 40.

³ Диваев А.А., Ахмеров П.Н. Описание печати Ахмеда Ясеви. Известия общества археологии истории и этнографии при Императорском Казанском университете. – Казань, 1896. Т. XIII. – С. 530-537.

⁴ Веселовский Н. И. Перстень-печать Миран-шаха мирзы, сына Темерлана. – Кауфманский сборник. – М.: 1910. – С. 229-234.

⁵ Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Томы I–XI. Ташкент: ФАН, 1952-1987. (бундан буён СВР)

⁶ Халидов А.Б. Рукописи из библиотеки Мухаммада Парса // Петербургское востоковедение, выпуск 6. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 506-519.

шунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Кейинги изланишлар жараёнида А.Холидов томонидан эътиборга олинмаган яна 81 та қўлёзмани аниқлашга муваффақ бўлинди ва уларнинг тадқиқига бағишланган иккита мақола ёзилди¹.

Шарқ тарихига оид турли манбаларда ва сайёҳлар кундаликларида кутубхоналар борасида маълумотларга дуч келамиз, лекин ҳалигача айрим кутубхоналар тақдирини номаълум бўлиб келмоқда. Муҳрнинг кутубхона тимсоли сифатидаги аҳамияти ҳам ўзига хос бўлиб, қўлёзма варақларидаги муҳрлар орқали қўлёзма эгаси ким бўлганини, шахсий кутубхоналарни аниқлаш мумкин. Агар айни бир муҳр бир қанча китобларга қўйилган бўлса, бу китоблар бир шахс кутубхонасига тегишли бўлганлигини кўрсатади. Қўлёзма муҳрларини ўрганишга доир тадқиқотлар асосида биз мусулмон ўлкаларида қандай шахсий ва жамоат кутубхоналари бўлгани ҳамда уларда қандай қўлёзма асарлар сақлангани ҳақидаги маълумотга эга бўламиз. Кутубхона ва унинг эгаси ҳақидаги маълумотлар масалага оид дастлабки хулосаларга имкон яратади.

Мадраса ва хонақоҳ учун вақф қилинган ёки шахсий кутубхона қўлёзмаларига босилган муҳрларни тадқиқ қилар эканмиз, муҳр излари ёрдамида кутубхонадаги ўқув адабиётларининг таркиби ҳақида маълумот олишга муваффақ бўламиз. Шунингдек, кутубхона эгалари қандай асарларга қизиққани ва ўз ижодий фаолиятида ҳамда шахсий маърифий билимларини оширишда улардан қандай фойдаланганини билиш мумкин.

Қўлёзмалардаги муҳрларни ўрганиш асосида

¹ Muminov A., Ziyodov Sh. et Nekrasova E. «La “Bibliothèque de Khwâja Muhammad Pârsâ” revisitée», dans Écrit et culture en Asie centrale et dans le monde turco-iranien, Xe-XIXe siècles, Francis Richard et Maria Szuppe (eds.), [Studia Iranica. Cahier 40]. – Paris: Association pour l'Avancement des études iraniennes, 2009. – P.17-41.

тадқиқотларда муайян илмий натижаларга эришилди. Масалан, Муҳаммад Порсо кутубхонасини тадқиқ этиш натижасида нақшбандия тариқатининг давомчилари – назариётчи шайхлар ҳақида муҳим маълумотга эга бўлинди. Порсо ўз кутубхонасида сақланаётган китоблардан оқилона фойдаланганки, бу унинг асарларида ўз аксини топганини кўриш мумкин¹. Дукчи Эшон хонақоҳида фаолият олиб борган вақф кутубхонасини мухрлар ёрдамида ўрганиш ҳам муҳим маълумотлар берди: кутубхонада мавжуд бўлган асарлар Дукчи Эшон дунёқараши ва маънавий меросини ўрганишда алоҳида аҳамият касб этди².

Мухрлар матни тарихини ўрганиш Марказий Осиё тарихи билан шуғулланаётган тадқиқотчилар учун муҳим маълумот бериши табиий. Бу борада мухрлар тадқиқи-га оид монографик тадқиқот – “Марказий Осиё сфрагистикасига оид материаллар (Тошкент. XIX охири – XX аср бошлари) мухрлар каталоги”ни алоҳида таъкидлаш жоиз³.

Мухрканлик Ислом санъатида ўзига хос алоҳида санъат ва ҳунар тури ҳисобланган. Бу ҳунар эгалари тарихда хаттот ёки мухркан номи билан машҳур бўлганлар. Мухрканларнинг ўйиб ёзган хатлари, яъни мухрдаги ёзув муайян ҳуқуқий маъно ифодалаши билан бирга кишиларга эстетик завқ беради. Мухркан қаламида тайёрланган ҳар бир мухр санъат мўъжизаси сифатида ўлмас асар ҳисоблана-

¹ Муминов А., Хабибуллаев А., Зиёдов Ш. Об одном собрании ханафитской литературы // Международный конгресс чтения «Читающая нация – будущее Великой степи» (Национальная академическая библиотека РК, Астана, 27 ноября 2015 г.). сборник.

² Зиёдов Ш. Библиотека Дукчи Ишана // Манакӣб-и Дукчи Ишан (аноним жита Дукчи Ишана – предводителя Андижанского восстания 1898 года). Пер. с туркий., введения и комментарии Б. М. Бабаджанова. – Ташкент-Берн-Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – С. 344- 385.

³ Зиёдов Ш. Материалы по среднеазиатской сфрагистике (Ташкент. XIX-начало XX вв.). Монография. Самарканд: МИЦАИ, 2020. – 160 с.

ди. Мухр ясашда бадий-арабий хат чизмакашлик (график) санъатидан фойдаланилган. Марказий Осиё ҳудудида қатор муҳрканлар фаолият олиб боришган, улар нафақат муҳр ясаш, балки ҳаттотлик билан шуғулланган.

Турли китоб фондларида сақланаётган қўлёзма асарлар муҳрларни ўрганиш учун асосий манба бўлиб хизмат қилади. Дастлаб қайси қўлёзмаларда муҳр излари борлиги аниқланади. Шу мақсадда ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондидаги 13 378 дона қўлёзма бирма-бир қўлга олиниб, уларда муҳр бор ёки йўқлиги текширилди. Муҳри бор китоблар ажратилиб, уларнинг рўйхати тузилди. Ҳозирги кунга қадар мазкур фонднинг 30% қўлёзмалари тавсифланган, у тадқиқотчиларга СБР¹ аббревиатураси билан маълумдир. Ушбу каталогда 7574 та қўлёзма асар нусхалари тавсиф этилган. А.Семёнов раҳбарлигида тайёрланиши бошланган ушбу каталогда тавсифчилар қўлёзмаларда муҳрлар мавжудлигига эътибор қаратишмаган. Натижада фондда қайси кутубхоналарда сақланган китоблар мавжудлиги ва умуман Марказий Осиё кутубхоначилиқ маданияти тарихига оид муҳим материаллар ўрганилмай қолган.

Тарихий манбаларга асосланган ҳолда Марказий Осиё хонликларининг давлат тузилишига оид илмий ҳулосаларга эга бўлиш мақсадида қўлёзма муҳрлари таҳлил қилинди ва қўлёзма эгаларининг муҳрларда кўрсатилган мансаб, унвон ва амаллари қайд этилди. Мазкур қўлёзмалардан 210 та қўлёзмада Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари ҳукмдорлари бўлган 13 та хонга тегишли муҳрлар излари борлиги аниқланди². Бундан ташқари хонларнинг

¹ СБР. Томы I-XI. Ташкент: ФАН, 1952-1987.

² Абдуллахон II (1583-1598) 29 та; Абдулазизхон (1645-1680) 37 та; Абулфайзхон (1711-1747) 1 та; Амир Дониёлбий (1758-1785) 5 та; Амир Ҳайдар (1800-1826) 32 та; Умархон (1810-1822) 8 та; Оллоҳқулихон (1825-1842) 32 та; Амир Музаффархон (1860-1885) 9 та; Худоёрхон (1865-1875) 5 та; Муҳаммад Раҳимхон (1756-1758) 10 та; Муҳаммад Аминхон Иноқ (1845-1855) 10 та; Муҳаммад Умар Норбутахон 4 та;

фарзандлари, яъни амирзодалар мухрлари босилган қўлёзмаларни ҳам учратиш мумкин. Хон авлодлари хонзода, амирзода, мирзода, шахзода, тўра деб аталган.

Марказий Осиё хонликларида унвонлар ва мансаблар ижрочиларнинг вазифалари, мартабаларига қараб турларга: ҳарбий, ҳарбий-маъмурий, сарой унвон ва мансаблари ҳамда маъмурий вазифалари, диний мансаб ва унвонлар ҳамда диний қозихона амалларига бўлинган эди. Айнан тадқиқ этаётган қўлёзма манбаларда ҳам юқорида тилга олинган мансаб эгалари бўлган шахсларнинг мухрлари босилганига гувоҳ бўламиз.

Қўлёзмалардаги мухрлар орасида мирзалар, бойлар, мирлар, саййидлар, хожалар, эшонлар, шоҳлар, тўралар каби шахсларнинг мухрлари ҳам учрайди. Шунингдек, 200 тадан ортиқ қозикалон ва қози мухрлари босилган қўлёзмалар аниқланди. Улар орасида Бухоро қозикалони Бурҳонуддин, Садр Зиё, Шариф хожа, Подшоҳ хожа ва бошқалар бор. Кўп ҳолларда, бошқа соҳаларда бўлгани каби, диний соҳада ҳам амал ва мансабларга тайинлашда асосий эътибор шахснинг насл-насаби ва ижтимоий келиб чиқишига қаратилган. Йирик судур, садр ва ўроқ унвонларига мансуб сулолавий қозилар бир неча авлод шу лавозимда фаолият олиб боргани ҳақидаги маълумотлар ҳам аниқланди. Сулолавий кутубхонага эга бўлган қозилар мухрлари босилган қўлёзмалар ҳам мавжуд бўлиб, улар йирик ва майда кутубхоналарга эгалик қилган.

Диний мансаб, амалга тайинланиш ёки унвонлар берилишида муайян талабларга амал қилинган. Бухоро амирлигида расман учта – ўроқ, судур ва садр каби диний унвонлар мавжуд бўлган. Манбаларга кўра, мадрасани тугатган шахс мулла, қози, раис амалларини эгаллаши мумкин бўлган. Юқоридаги амалларда бир неча йил ишлаганидан сўнг, шариат ҳукуқи соҳасида тўплаган билим

Муҳаммад Раҳимхон II Феруз (1864-1910) 140 та қўлёзмада аниқланди.

ва тажрибасига кўра дастлаб ўроқ, кейин судр ва сўнгра садр унвонлари берилган. Энг юқори диний унвони бўлган шахслар қозикалон, муфтий, аълам, охун каби диний амалларни эгаллаши мумкин бўлган.

Марказий Осиё хонликларида лавозимлар диний мансаб ва унвонлар ҳамда диний қозихона амалларига бўлинар эди. Қозикалондан кейинги ўринда қози ал-қуззот (қозилар қозиси) мақомининг даражаси юқори бўлган, қозилар кенгашида унга яқин жойда ўтирган. Тадқиқотчи Ў.Султонов аниқлаган маълумотларга кўра, XIX асрнинг 30–60-йилларида Тошкентда қозикалонлар: Домулла Мир Юсуф (1831–1832 йиллар), Эшон Тўрахўжа (1843–1844), Муҳаммадхон (1858–1859), Эшон Маҳмудхўжа (1859), Муҳаммад Содик (1863–1864), Ҳакимхўжа эшон (1864) ҳамда қози ал-қуззотлар Муҳаммадхон (1854–1855), Эшон Тўрахўжа (1855–1856), Эшон Маҳмудхўжа (1861–1862), Мир Шарофиддин (1863–1864) фаолият олиб борганлар¹. Келтирилган маълумотлардан шуни хулоса қилиш мумкинки, Тошкент қозикалонлари кейинчалик қози ал-қуззот мансабини ҳам бажарганлар.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида муфтий ва уларнинг фарзандларига мансуб муҳрларнинг 77 та тури аниқланди. Хожа калон унвонига² ва уларнинг фарзандларига мансуб қўлёзмаларда 2 турдаги 7 та муҳр излари аниқланди. Шунингдек, бир қатор шахсий ва вақф кутубхоналари – Юнусжон Дада Муҳаммад – Оғалиқ Хўқандий ўғли (ваф. 1919 й.) шахсий кутубхонасида 47 та қўлёзма, Бухоронинг машҳур қози калони, олим Садр Зиё (ваф. 1932 й.) кутубхонасида 104 та қўлёзма, Бухоро қозиси Бурҳониддин (ваф. 1898 й.) кутубхонасида 106 та қўлёзма

¹ Султонов Ў. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI–XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2016. – Б. 138.

² Хожа калон – фикҳ олими (хуқуқшунос)нинг фахрий унвони.

мухрлари тадқиқ этилди.

Қўлёзма мухрларини ўрганишга қаратилган тадқиқот давомида дастлаб Шарқшунослик институти асосий фондида сақланаётган 13526 та қўлёзма бирма-бир кўриб чиқилиб, рўйхатга олинди ва тасвирга туширилди. Дастлабки хулосалар сифатида мазкур фондда сақланаётган 2605 та қўлёзмага 1652 турдаги мухр босилгани аниқланганини таъкидлаш жоиз. Ҳар бир мухр ҳақидаги маълумот аниқланиб, ўрганилди ва айримлари устида тадқиқотлар олиб борилди ҳамда натижалари таҳлил этилди. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида аниқланган мухр излари борасида тадқиқотлар олиб борилиб натижалари эълон қилинди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, мухрлар ҳам турли шаклда ясалган, масалан, ҳукмдорларга тегишлилари жуда жозибадор ишланган бўлса, қози, шайхларники ўртача, айрим бойларники эса умуман содда бўлганини айтиш мумкин. Шу билан бир қаторда XV асрдан бошлаб Марказий Осиёда мухрчилик анъанасининг ривожланиши ҳамда китобларнинг қўлдан-қўлга ўтиш ҳолатининг кўпайиши натижасида қўлёзмалардаги мухрлар китобнинг эгаси, вақф ва кутубхона тўғрисидаги муҳим маълумотларни ўзида сақлаган бирламчи манба бўлиб хизмат қилади.

Хулосалар асосида қуйидагилар тавсия этилади:

1. Ўзбекистон тарихи ва миллий қадриятларини ўрганиш эҳтиёжидан келиб чиқиб, аجدодлардан мерос қолган турли қўлёзма, тарихий ҳужжатлар ва тошбосмаларни тадқиқ этиш ишларини қўллаб-қувватлаш учун Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази қошида жамоат фондиди ташкил этиш;

2. Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказида барпо этилаётган музейда ҳукмдорлар ва ноёб мухрлар экспозициясини ташкил этиш;

3. Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази билан биргаликда Ўзбекистон Республикасининг қадимий ёзма манбаларининг Миллий реестрини тузишда муҳрлар тавсифига алоҳида эътибор қаратиш;

4. Ўзбекистон ахборот агентлиги ҳамкорлигида Ўзбекистон тарихига оид муҳрлар электрон базаси платформасини яратиш ва ундан музейда фойдаланиш;

5. “XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда сфрагистика тарихи” номли монографияни нашр этиш.

Мадраимов Абдумажид Абдураимович,
ЎзР ФА Темурийлар тарихи давлат музейи,
тарих фанлари доктори, профессор

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МИНИАТЮРА САНЪАТИ РИВОЖИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОНАТЛАРИДА АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАСИ

***Аннотация.** Мақола Марказий Осиё миниатюра мактаблари ва санъати ривожини музей экспонатларида акс эттириш масаласига бағишланган.*

***Калит сўзлар:** Самарқанд миниатюра мактаби, Ҳирот миниатюра мактаби, Бухоро миниатюра мактаби, тарихий манбалар, миниатюра.*

Тасвирий санъатнинг мўъжаз бир тури – миниатюра санъати ўзининг бетакрорлиги билан дунёга машҳур бўлиб, дастлабки кўринишларидан то бутунги кунларгача кишиларнинг маънавий оламини бойитишга, бадиий-эстетик дидининг шаклланишига, руҳиятининг тарбияланишига ҳисса қўшиб келмоқда. Мумтоз миниатюра санъати X–XIX асрларда Яқин ва Ўрта Шарқдаги турли маданий марказларда гоҳ ривожланиб, гоҳ сусайиб борган. Жумладан, миниатюра тараққиёти тарихида бу санъатнинг XIII–XIV асрларда Бағдодда, XIV–XVI асрларда Табриз ва Марказий Осиёда, XV асрда Ҳиротда, XVI–XVII асрларда Ҳиндистонда ривож топганлиги, кўплаб қўлёзма асарларга гўзал миниатюралар чизилганлиги маълум. Афсуски, бу қўлёзмаларнинг баъзилари вақт ўтиши билан изсиз йўқолиб кетган. Шу сабабли халқимизнинг маданий мероси бўлмиш бундай обидаларни қидириб топиш, ўрганиш, нашр этиш, музей экспозицияларида оммага намойиш этиш Марказий Осиё халқлари маданияти ва тасвирий санъатининг номаълум саҳифаларини очишга имкон яратди.

Марказий Осиёда санъат тарихининг энг катта ва ўзига хос тараққий этган босқичи – бу, асосан, темурийлар даври ҳисобланади. Бу давр санъатининг серқирралиги шундаки, кўпгина халқлар ўртасида шакланган тасвирий санъат мактаблари марказлашган бир қиёфасини, айнан темурийлар замонида топади. Амир Темур давридаги маданий ва ташқи алоқаларнинг йўлга қўйилиши ва санъат вакилларининг бир жойга тўпланиши натижасида Самарқандда шарқона тасвирий санъат мактаби шаклланади. Турли анъаналар ва услубларга эга бўлган тасвирий санъат мактабларининг яқинлашуви, уйғунлашган илғор Самарқанд мактабининг шаклланишига сабаб бўлади. Амир Темур ўлиmidан сўнг ҳам Самарқанд Мирзо Улуғбек ҳукмронлигида фан ва маданият маркази бўлиб қолди.

Самарқанд миниатюра мактаби, асосан, темурийлар даврида вужудга келган. Рассомлар асосан, манзарани Марказий Осиё табиатига хос ўсимлик, ҳайвонларни ва қушларни чизганлар. Миниатюраларида кўп фигурали воқеалар – жанг ва ов лавҳалари, суҳбат ва шу кабилар кўрсатилган. Самарқандда тасвирий санъат қадимдан мавжуд бўлгани Афросиёб деворий расмларидан маълум. Турфон шаҳри (Синьцзянь-Уйғур автоном районида) археологлар топган Моний расмлари бу ерда қадимдан тайёрланган латиф қоғозга чизилган.

Темурийлар даврида деворий расмлар ишлаш янада авж олган. Самарқанд миниатюра мактабининг энг йирик вакилларида бири Устод Гунг бўлган. Амир Темур саройида яшаб ижод этган Хожа Абдулхай, Устод Шамсиддин, Пир Ахмад Боғи-шамолий, Жунайд наққош ва бошқа рассомларнинг айрим асарларигина сақланиб қолган. Хожа Абдулқодир Гўянда мусаввир, хаттот, муסיқа назарийётчиси сифатида машҳур бўлган. Миниатюра ва деворий расмларда Амир Темур юришлари, унинг эл-

чилар, олимлар билан суҳбатлари, жанг ва ов лавҳалари ифодаланган.

Ҳирот миниатюра мактаби XV асрда Ҳирот шаҳрида шакллланган миниатюра санъати услубидир. XV асрнинг бошларида шаҳар ҳаёти ва маданиятининг ривожини оқибатида нафис қўлёзма китобларга талабнинг ошиши бу мактабнинг вужудга келишига имкон яратди. XV асрнинг 20-йилларида Ҳиротга Табриздан Сайид Аҳмад наққош, Хожа Али мусаввир, Амир Темур томонидан Табриздан келтирилган мавлоно Жаъфар Табризий ва бошқа мусаввирлар ва хаттотлар таклиф этилганидан кейин шаклланди. Бу мактаб анъаналари 1507 йилда Ҳирот Шайбонийхон томонидан забт этилгунча давом этди.

Ҳирот миниатюра мактабининг вужудга келиши ва ривожиди XV асрнинг биринчи ярмида Шохрух, унинг ўғли Бойсунғур, XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳусайн Бойқаро, унинг вазири Алишер Навоийнинг эътибори, ҳомийлиги муҳим рол ўйнади. XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда нафис миниатюра мактаби гуллаб-яшнади. Санъатшунослар ва тарихчиларнинг фикрича, бу даврда устоз Камолиддин Беҳзод раҳбарлик қилган Ҳирот миниатюра мактаби фаолият юритган Шарқ миниатюра мактабларининг энг аълоси эди.

Ҳирот миниатюра мактабига мансуб асарларда яхлит бир услуб кўзга ташланмайди, миниатюрачиларнинг ижодий индивидуаллиги сезилади, лекин умуман бу мактаб миниатюралари асосий эътибор инсонга қаратилган тасвир фонида кўркем манзара (яшнаб турган боғлар, суви тиниқ жилғалар, қўл, ҳовузлар, кошин билан безатилган бинолар, серҳашам интерьерлар ва бошқалар рангдор акс эттирилгани билан ажралиб туради. Илк даврида Шероз миниатюра мактаби (XIV–XV асрлар), шунингдек, Табриз миниатюра мактабининг таъсири кўзга ташланади. Саъдийнинг “Ғулистон”ига 1427 йилда, Низомий “Ҳамса”си-

га, 1431 йилда, 1429–31 йилларда Фирдавсийнинг “Шоҳнома” сига, “Калила ва Димна” га ишланган миниатюралар бу мактабнинг диққатга сазовор асарларидан ҳисобланади. XV асрнинг биринчи ярмида кўп сонли рассомлар орасида Мавлоно Халил Мирзо Шоҳруҳий ажралиб туради. У кўп фигурали мураккаб композициялар, портретлар устаси сифатида шуҳрат қозонган. Кейинроқ Бехзод, Мирак наққош, Қосим Али, Хўжа Муҳаммад наққош, Шоҳ Музаффар каби рассомлар етакчи рол ўйнаган.

Ҳирот миниатюра мактаби ижодий ютуқларидан бири тасвирларда бир вақтнинг ўзида бир неча воқеани очиб беришдир. Бу услуб санъаткорга шахсий кузатишлари натижаларини ҳам расмларда акс эттириш имконини беради. Уларнинг ижодида қўлёзма мазмунини алоҳида қисмда тасвирлаб, бошқа планда халқ ҳаётининг турли кўринишларини тасвирлаш кенг тарқалган.

Бухоро миниатюра мактаби Марказий Осиёда таркиб топган миниатюра йўналишларидан бири бўлиб, ушбу мактабнинг йирик вакили “умдат ул-мусаввир” номини олган Жаҳонгир Бухорий Пир Саид Аҳмад Табризийнинг устози бўлган, Табризийдан эса Камолиддин Бехзод таълим олган. Бухоро миниатюра рассомлиги анъаналари Ҳирот классик миниатюра рассомлиги мактабининг ташкил топишига таъсир этган. XVI–XVII асрларда Бухорода миниатюра санъати етук даври кечади. Абдулла, Маҳмуд Музаҳҳиб каби машҳур рассомлар шу даврда ижод қилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Аҳмад Дониш кўплаб миниатюралар яратади. Бухоролик уста Наби Ҳафизов ўтган асрнинг 20-йилларда миниатюра санъати асосида плакатлар ишлаган. Уста Насриддин Почтаев эса миниатюра санъати анъаналарини 40-йилларгача давом эттирган. Бухоро миниатюраларидаги бўёқларнинг рангитиниқ ва ёрқин, воқеа ва ҳодисалар ифодаси содда, баъзи

асарларда XIV–XV асрлар Ўрта Осиё миниатюраларининг таъсири бор. Кишиларнинг қиёфаси, кийимлари ва уй-рўзғор буюмлари Ўрта Осиёга хосдир. Миниатюра бутун саҳифани қоплайди. Уларда турли иморатлар, пештоқлар афсонавий табиат манзаралари фонида тасвирланади. Тасвирлар кўпинча баланд тепалик билан тугалланади, осмон мовий ёки олтин рангда. Гул ва майсалар, бодомзор ва шафтолизорлар, тошлар орасидан ўтган ариқлардаги сув кумуш рангда. Асосий қахрамонлардан ташқари, сарой амалдорлари, хизматкорлар ҳам жой олиб, улар бўлаётган воқеага гўё томошабин каби қараб турадилар.

Марказий Осиё миниатюра санъати деганда, XII–XIX асрлар давомида асосий маданий марказларда хаттотлик ва китобат санъати билан узвий тарзда ривожланган ўзига хос тасвирий санъат турини тушунамиз. Бу санъатнинг шаклланиши ва тараққиётига Шарқ мутафаккирлари асарлари катта таъсир кўрсатган.

Ислом цивилизация марказида Марказий Осиёда миниатюра санъати ривожини музей экспонатларида намойиш этишга оид қуйидаги таклиф ва тавсияларни билдириш мумкин:

1. Яқин ва Ўрта Шарқ, Марказий Осиё миниатюра санъати ривожланиши учун асос бўлган XIV асрдаги “Рангтасвир усталари рисоласи”, Султон Али Машҳадийнинг “Хаттотлик ҳақида рисола”, Дўст Муҳаммад Ҳиравийнинг “Ҳолоти ҳунарварон” (хаттотлик ва рассомлар ҳолати ҳақида рисола), Қози Аҳмад Қумийнинг “Туллистони ҳунар” (хаттот ва рассомлар тўғрисидаги рисола), Содиқбек Ашфарнинг “Қонун ос-совар” (“Сурат чизиш қонунлари”) ва бошқа манбалар тўғрисида маълумот берувчи стендни яратиш зарур.

2. Яқин ва Ўрта Шарқ, жумладан, Марказий Осиё миниатюра санъати ривожланиши тўғрисида шу кунгача юртимизда ва хорижда нашр этилган адабиётларни им-

кон даражасида асли ёки электрон вариантларини топиб, улар тўғрисида электрон маълумотнома ҳамда энг муҳимлари аслиятини намойиш этиш мумкин.

3. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги энг ноёб миниатюра намуналаридан муляж ёки эгизак нусхаларни яратиш зарур. Яна хориждаги энг ноёб намуналар электрон маълумот ё эгизак нусха ёки уларнинг факсимилесини нашр эттириб, намойиш этиш мумкин.

4. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи ва Темурийлар тарихи давлат музейи тажрибасидан келиб чиқиб, энг ноёб миниатюраларнинг бироз катталаштирилган ва намойиш этишга мослаштирилган эгизак нусхаларини яратиш лозим. Иккинчи музейда энг ноёб миниатюралар асосида ўн та дастгоҳли рангтасвир асарлари яратилган. Бу тажрибадан фойдаланиш мумкин.

5. Китобат ва расм санъати асарлари, мактаб, мадраса ва кутубхонада, алоҳида хаттот, наққош ва рассомнинг ижод жараёни акс этган ноёб миниатюралар асосида қадимги кутубхона, ижод жараёнини намойиш этувчи зал моделини тиклаш мумкин.

6. Яқин ва Ўрта Шарқ, жумладан, Марказий Осиё миниатюра санъати ривожланишини аввал Бағдоддаги араб миниатюраси, сўнгра Табриз, Шероздаги миниатюра, Темурийлар давридаги Самарқанддаги боғлар қўшқлари деворий суратлар, Мирзо Улуғбек, Бойсунғур Мирзо, Искандар Султон, Иброҳим Султон, Султон Ҳусайн ва Алишер Навоий, Бухорода Шайбонийлар давридаги ривожланиш даври, Кобул ва Шимолий Ҳиндистонда Бобурийлар даври, XVII аср, XVIII–XIX асрлардаги миниатюра санъати ривожини босқичлари шаклида кўрсатилиши мақсадга мувофиқ.

7. Буюк мутафаккирлар Абу Райҳон Берунийнинг

“Осор ул-боқия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”), Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Низомий Ганжавийнинг “Хамса”, Амир Хусрав Деҳлавий, Саъдий Шерозий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқалар асарларига ишланган расмларнинг энг саралари тўғрисида маълумот ҳамда энг ноёбларининг эгизак нусхалари, электрон намуналарини намойиш этиш мумкин.

8. Инновацион технология асосида Яқин ва Ўрта Шарқ, жумладан, Марказий Осиё миниатюра санъати ривожланишини анимацион ёки тўрт ўлчамда намойиш этиш мумкин. Бундай техникадан Шарқ тароналарини ташкил этишда Самарқандда фойдаланилган.

9. Марказий Осиёда миниатюра санъати ва унинг энг ноёб намуналари тўғрисида буклет, рисола, факсимиле, монография, альбом ва китоблар яратиш зарур.

Тўраев Ҳалим,
Бухоро давлат университети,
тарих фанлари доктори, профессор

МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИ ТАСАВВУФ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШ ВОСИТАЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

***Аннотация.** Мақолада Марказий Осиё тасаввуф тариқатлари тарихини музей экспозициясида оммага етказиш масаласи ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган. Ясавия, кубравия ва хўжагон тариқати тарихини акс эттирувчи тасаввуф таълимотининг ижтимоий, маданий, маънавий, фалсафий динамикасига бағишланган экспозициялар ташкил этишга оид тавсиялар берилган. Ушбу тариқатларнинг тарқалиш географиясини ифодаловчи харита тузиш бўйича тавсиялар баён қилинган.*

***Калит сўзлар:** ислом, тасаввуф, тариқат, ясавия, кубравия, нақшбандия, хўжагон, Амир Темур, мутасаввуфлар, музей, экспозиция.*

Тасаввуф ва тасаввуф тариқатлари, жумладан, хўжагон тариқати тарихи, унинг ижтимоий-маънавий моҳияти тўғрисида кўплаб рисола ва мақолалар эълон қилинган, тадқиқотлар олиб борилган. Мамлакатимиз ва жаҳон тасаввуфшунослиги бу борада катта ютуқларга эришди. Агиографик адабиётнинг муҳим ҳисобланган намуналари илмий-изоҳли таржима юзини кўрди. Аммо тасаввуфнинг экспозицион талқини, тасаввуфни музей экспонатлари воситасида тадқиқ ва тарғиб қилиш ҳали оммалашмаган. Чунки бу талқиннинг алоҳида хусусиятлари ва қийинчиликлари мавжуд.

Тасаввуф тарихига оид адабиётлар, хусусан, таржима асарларга бўлган илмий эҳтиёж аксар ҳолларда мутахассислар, соҳа билан қизиқувчиларга хос бўлса, тасаввуф тарихига бағишланган музей экспозициясини жамиятнинг барча қатламлари томоша қилади ва ўз билим, маъри-

фий дунёқараши доирасида идрок этади, талқин қилади. Хуллас, музей экспонатларини “тилга киритиш” орқалигина тасаввуфни оммабоп тарзда тушунтириш мумкин.

Масаланинг бошқа бир жиҳати ҳам мавжуд. Тасаввуфнинг илк даврларига оид асл экспонатларнинг мавжуд эмаслиги ёки миқдорининг озлиги айрим қийинчиликларни юзага келтиради. Масалан, тасаввуф амалиёти билан боғлиқ ритуал ашёларнинг қадимий намуналари кам учрайди. Бундай вазиятда муляжлардан фойдаланишга тўғри келади. Тасаввуф тарихига доир асарлар кўп бўлишига қарамай, уларнинг қадимий қўлёзма нусхалари деярли йўқ, мавжудлари эса кейинги асрларда қайта кўчирилган нусхалардир. Музей экспозицияси яратилаётганда бу ҳолатлар инобатга олиниши керак.

Тасаввуф таълимотининг ижтимоий, маданий, маънавий, фалсафий динамикасига бағишланган экспозицияда яссавия, кубравия ва хўжагон тариқатлари тарихини акс эттирувчи буюмлар намойишга қўйилиши табиий. Ислом таълимоти доирасида шакланган Мовароуннаҳр тасаввуф мактабининг экспозицион ифодаси, шубҳасиз, ислом тарихи, унинг муқаддас китоби Қуръони карим нусхалари билан бошланиши мантикий. Шу ўринда бир нарсани ҳисобга олиш керакки, тасаввуф аҳли учун Аллоҳ ишқи ва дийдори ҳамма нарсадан устун турган. Бу нарсаси тасаввуф аҳлининг эмоционал ҳаракатларида, кучли ҳиссиётларида ўз ифодасини топган ва айрим ҳолларда у ижтимоий муҳитга мос келмаган ҳамда эътирозларга сабаб бўлган.

“Ат-таъарруф ли мазҳаб ат-тасаввуф” асари муаллифи Абу Исҳоқ Калободий (ваф. 990 й.)¹, “Шарҳ ат-таъарруф ли мазҳаб ат-тасаввуф” асари муаллифи Мустамлий

¹ Абу Бакр Калободий – йирик тасаввуф назариятчиси//“Нақшбандия”, 2016, №1. 24-бет.

Бухорий (ваф. 1043 й.)¹ каби тасаввуф назариётчилари ёзма меросининг экспозицион ифодаси тасаввуф таълимоти моҳиятини чуқурроқ тушунишга хизмат қилади.

Тасаввуф аслида солиқнинг амалий фаолиятида ўз ифодасини топган. Илмий тилда бу “тасаввуф амалиёти” деб аталади. Мовароуннаҳрда мавжуд тариқатлар амалиётида айрим фарқли жиҳатлар кўзга ташланади². Бу фарқни зикр масаласида кузатиш мумкин³. Яъни, яссавия тариқатида ошкора (жаҳрия), хўжагон тариқатида хуфия (овозсиз) зикр амалиётининг асосини ташкил этса, кубравия тариқатида муриднинг руҳий ҳолатини унинг кўз олдига намоён бўладиган нуқта, доғ ва доира белгилаган. Доира – фалак ва ундаги доираларнинг айланиши, доғ – дунё тимсоли, нуқта – ваҳдат. Булар Нуқта сари интилади ва унинг моҳиятини англаш орқали Аллоҳ оламини идрок этади, деган ғоя илгари сурилади⁴. Ушбу масаланинг экспозицион кўринишини таъминлаш учун зикрлар амалга оширилган махсус бинолар, хонақоҳлар суратларидан фойдаланишни тавсия этиш мумкин.

Тасаввуфий ғояларни ўзининг “Девони ҳикмат” асарида назмий баён этган Аҳмад Яссавий (XII аср) фаолиятини акс эттирувчи экспонатлар музей залларидан ўрин олиши керак⁵.

¹ Қаранг: Раҳимов К. Мустамлий Бухорийнинг “Шарҳ ат-таъаруф” асари ҳамда унинг XI–XV асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросон тасаввуф манбаларига таъсири.: Тарих фанлари фалсафа доктори диссертацияси автореферати. – Т., 2018.

² Қаранг: Каримов Э.Э. Яссавийа и Ходжаган Накшбандийа: история действительная и вымышленная. Т.: Ўзбекистон, 2000. – 72 ст.

³ Қаранг: Бабаджанов Б. О видах зикра джаҳр у братств Центральной Азии. / “Энциклопедический словарь” (Отв. ред. С.М.Прозоров), вып. 4. М.: Восточная литература, 2003. – с. 25–27.

⁴ Қаранг: Исҳоқова З. Шайх Нажмиддин Кубро. Т.: Ўзбекистон, 2013. – 136 б.

⁵ Эшмухамедова М. Девони ҳикмат қўлёзмалари. – Тошкент.: 2006. – 84 б; Девони ҳикмат йиғма қиёсий матни. – Тошкент: 2007. – 204 б.;

Тасаввуфнинг мўғул босқинчиларига қарши курашдаги ўрнини Кубравия тариқати шайхи Нажмиддин Кубро мисолида кўрсатиш мумкин. Бунда унинг асарлари қаторида Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарининг нашрий нусхасини экспозицияга қўйиш керак. Навоий ўз асарида Нажмиддин Кубро ҳақида ёзади¹. Фаридуддин Аттор ҳам “Мазҳар ул-ажойиб” асарида хоразмлик буюк авлиё Нажмиддин Куброни шахсан кўрганлигини ёзади.

Машҳур шарқшунос олим Э.Е.Бертелс ўз вақтида Санкт-Петербургдаги шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондидан Нажмиддин Кубро ҳаётига оид 116 варақдан иборат катта ҳажмдаги қиссани топган эди. Бертелс бу қиссанинг тузилиши ҳақида батафсил тўхталиб ўтади ва ушбу маълумотга асосланиб, шайхнинг ҳаёти ҳамда унинг мўғуллар истилоси пайтидаги жасоратини тўлақонли ёритади². Шунингдек, Кубравия тариқати вакили Сайфиддин Бохарзийнинг мўғулларни исломга даъват қилиб, айримларини исломга киритишга эришгани хусусидаги маълумотлар мавжуд бўлиб³, буни шайхнинг Бухородаги хонақоси ва унинг олдида жойлашган мўғул хони Баёнқулихон мақбараси суратлари орқали бериш мумкин.

Хўжагон-нақшбадия тариқатининг тарқалиш географияси Ясавия, Кубравияга нисбатан кенгроқ⁴. Ясавия

ЎЗР ФА Шарқшунослик институтидаги Хожа Аҳмад Ясавий ҳикматларининг қўлёзма каталоги. - Туркистон, 2006. – 328 б;

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 17-жилд. – Тошкент: “Фан”, 2001. -282 б.

² Қаранг: Бертельс Е.Э. Шейх Наджм-дина Кубра// Izbrannie Труды. Суфизм и суфийская литература.– Москва, 1965.

³ Қаранг: Каримов Э.Э. Кубровийиский вакф XVII–XIX вв.: письменные источники по истории суфийского братства Кубровийа в Средней Азии. – Т.: Фан, 2008.

⁴ Қаранг: Бабаджанов Б. Политическая деятельность шейхов нақшбандия в Мевареннахре (первое половина XV) век: Дисс.канд.ист.

Туркистон (ҳозирги Қозоғистон), Тошкент, Самарқанд, Бухоронинг Кармана вилоятида устувор мақомга эга бўлса, Кубравия кўпроқ Хоразмга хос. Лекин Кубравиянинг Бухорога ҳам қисман тарқалиши Нажмиддин Кубронинг муриди Сайфиддин Бохарзий шахси мисолида маълум бўлади¹. Шунингдек, Ясавия тариқати вакиллари Бухорода ҳам фаолият юритгани Қосим Шайх Азизон², Мавлоно Шариф, Халифа Худойдод³ каби тариқат пешволари мисолида ўз тасдиғини топади.

Хўжагон-нақшбадия тариқати Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон, Хуросон, шимолий Ҳиндистон, қисман Казказда ўз тарафдорларига эга бўлган. Ҳозирги пайтда эса Туркия, Малайзияда унинг намояндалари мавжуд. Ўрта аср агиографик адабиётида хўжагон-нақшбандия тариқати “Силсилаи заҳҳоб”, яъни “Олтин занжир” деб аталган. Абдухолиқ Ғиждувоний томонидан ўртага ташланган ва Баҳоуддин Нақшбанд томонидан ривожлантирилган “Даст ба қору, дил ба Ёр” (“Қўлинг меҳнатда, қалбинг Аллоҳда бўлсин”) шиори катта ижтимоий-маънавий аҳамият касб этган. Тариқатларнинг тарқалиш географиясини кўрсатувчи харита, чизмаларнинг намоишига қўйилиши мақсадга мувофиқ.

Яна бир нарсани инобатга олиш керак. Нақшбандия тариқатининг деярли барча йирик вакиллари учун касб-кор, ҳунар биринчи даражали аҳамият касб этган.

наук. – Т.: 1996; Суфизм в центральнoй Азии. (Зарубежные исследования).- С.-Пб.:С.-Пб.ГУ. 2001; Шодиев Р., Бахриева Д.Х. Суфизм в духовные жизни народов Мавераннахра. (XI–XII) – Самарқанд, 2018.

¹ Имом Абу Абдуллоҳ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру Аъламин нубало. Машҳур даҳолар сийрати. Арабчадан Азизхўжа Иноятон таржимаси (китобдан сайланма). Алломалар тўғрисида маълумот. – Т.: Шарқ, 2015.

² Қаранг: Иноятон С., Тураев Ҳ., Саидов М. Қосим Шайх Азизон. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, -Т.: 2000. -40 б.

³ Қаранг: “Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий қадриятларни юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. Самарқанд, 2006.

Уларнинг аксарияти деҳқончилик, ҳунармандчиликнинг бирон-бир тури билан шуғулланишган. Шу нарса экспозициянинг илмий-ғоявий йўналишини ташкил қилса, яхши бўларди. Чунки тасаввуф дунёвий масалалар, жумладан, ижтимоий ахлоқ, ҳалол меҳнат, инсонпарварлик каби қадриятлар асосига қурилганини экспозиция орқали тарғиб қилиш керак.

Хўжагон-нақшбандия тариқати асосчиси Абдухлолик Ғиждувоний ва унинг устози Юсуф Ҳамадоний маънавий фаолиятига доир қўлёзма китоб нусхалари ва ҳалол меҳнат қилишга даъват этувчи турли ҳунармандчилик буюмлари алоҳида витринада намойиш этилиши керак. Чунки хўжагон-нақшбандия тариқати солиқни таркидунёчиликка эмас, тирикчилик воситаси бўлган бирон-бир ҳунар билан шуғулланишга даъват қилган. Тариқатнинг ахлоқий-маънавий асосини ташкил этувчи ўн бир рашҳа, яъни қонун-қоида ва уларнинг шарҳи тўғрисидаги маълумотлар ҳам ўзига хос усулда ташрифчилар диққатига ҳавола этилиши даркор¹.

Абдухлолик Ғиждувоний издошлари Хўжа Ориф Ревгарий, Хўжа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хўжа Али Рометаний, Хўжа Бобои Самосий, Хўжа Амир Кулол, Хўжа Баҳоуддин Нақшбанд ижтимоий-маънавий, ахлоқий фаолияти билан боғлиқ буюмлар: кашкул, кулоҳ, ҳасса, якак (хирқа ўрнида), қўлёзма китоблар, улар томонидан айтилган ибратли ибораларнинг экспозицияга чиқарилиши тавсия этилади.

Баҳоуддин Нақшбанднинг муридлари Алоуддин Атор, Хўжа Муҳаммад Порсо, шунингдек, Нақшбандия тариқати таълимотини янги тарихий шароитда ривожлантирган ва уни амалиётда татбиқ этган Хўжа Аҳрор фаолияти, XVII асрдан Мовароуннаҳр ҳудудида қарор топган

¹ Қаранг: Шарипова О. Абдухлолик Ғиждивоний ҳаёти ва тасаввуфий мероси. –Т.: Фан, 2008.

нақшбандия-мужаддия тариқати ва унинг асосчиси Аҳмад Сирҳиндий, бу тариқат вакилларида бухоролик Шайх Ҳабибулло ёзма меросининг экспозицион ифодасини амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Жумладан, Аҳмад Сирҳиндий қаламига мансуб “Мактуботи Имом Раббоний” асарининг қўлёзма ёки тошбосма нусхаси, ёхуд асар илк саҳифаларининг сканер нусхасини намойиш этиш мумкин¹.

Тасаввуф таълимотининг Шарқ мумтоз адабиётига таъсирининг экспозицион талқинини ёритишда Фариддин Аттор, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Бобораҳим Машраб, Сўфи Аллоёр ижодидан олинган намуналарга эътибор қаратиш лозим. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд тарихи музейини яратганда, тасаввуфдаги самоъ масаласини кўрсатиш учун экспозицияга най қўйилган. Амир Кулолнинг кулолчилик билан шуғулланганликларини кўрсатиш учун экспозицияга турли сопол буюмлар қўйилган. Албатта, бу мажозий маъно касб этган. Ёки Хўжа Али Ромитонийнинг тўқимачилик билан шуғулланганликларини кўрсатувчи ҳар хил ип ва матолар намойишга қўйилган.

Калободий, Мустамлий, Абдухолик Ғиждувоний, Муҳаммад Порсо, Аҳмад Сирҳиндий ва умуман тасаввуфга оид қўлёзма асарлар ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Тасаввуф билан боғлиқ қўлёзмалар ҳам фонднинг энг бой коллекциясини ташкил қилади, унда 2000 га яқин қўлёзма мавжуд. Марказий Осиёда вужудга келган ва бутун ислом оламида машҳур бўлган кубравия, хожагон, яссавия, нақшбандия сингари оммавий тариқатлар намояндаларининг қаламига мансуб ёки улар ҳақи-

¹ Мирзаева Ф. А. Аҳмад Сирҳиндий “Мактубот” асарининг нақшбандия-мужаддия тариқати шаклланишидаги аҳамияти. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Т., 2022. – 47 б.

даги асарлар бор. Шунга кўра уларни шартли равишда иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин: тасаввуф шайхларининг назарий рисолалари ва уларнинг маноқиблари¹. Асарлар бошланғич варақлари сканер вариантыни ўзаро келишган ҳолда олиш мумкин.

Соҳибқирон Амир Темур ҳам тасаввуф моҳиятини теран англаб, бутун умри мобайнида ўз даврининг улут тасаввуф намояндалари билан суҳбатдош бўлган, уларнинг панду насиҳатлари ва маънавий йўл-йўриқларига амал қилиб келган. Амир Темурнинг ислом динига, тасаввуф илмига бўлган муносабатини қуйидагилардан ҳам англашимиз мумкин: "...Машойихлар, сўфийлар, Худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим... Улардан Тангри таолонинг сўзларни эшитиб, кароматлар кўрдим, фавқулотда одатларини мушоҳада этдим ва суҳбатларидан роҳатланиб, ҳузур қилдим"². Соҳибқирон Амир Темур ўз ҳаёти жараёнида машхур мутасаввифларга, турли тасаввуфий тариқатлар машойихларига алоҳида катта аҳамият бериб, давлат бошқаруви, сиёсий-ижтимоий, маънавий-маданий юмушларини муваффақиятли амалга оширишда халқ орасида машхур бўлган дин, ирфон, тасаввуф вакилларининг улкан нуфусидан усталик билан баракали фойдалангани маълум³.

Амир Темурнинг ички, ташқи сиёсатида исломнинг ўрни катта бўлган. Бу темуршунослар томонидан эътироф этилган. Лекин масала тасаввуф тўғрисида кетаётган экан, Шамсиддин Кулол ва Амир Темур ўртасидаги муносабатларда бунга далил топиш мумкин. Баҳовуддин Нақшбанд ва Амир Темур замондош бўлишгани маълум. Бироқ та-

¹ Абдуҳалимов Б. Қадимий маънавий хазиналар // <https://oyina.uz/kiril/article/67>

² Темур тузуқлари. Т.: Ғафур Ғулом, 1991. –Б. 74.

³ Ориф Ўсмон. Амир Темур ва мутасаввифлар // Мулоқот. 1996. №1. – Б. 27.

рихий асарларда, мақомотларда уларнинг учрашгани, муносабатлари тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Фақат Салоҳиддин Тошкандийнинг 1906 йил тошбосма усулида чоп этилган «Темурнома» асарида уларнинг учрашгани ҳақида ривоят келтирилади. Маълумотларига шарҳ берган ҳолда шу асарни ҳам экспозицияга қўйиш мумкин.

Нақшбандия тариқатининг кейинги даврдаги давомчилари, жумладан, Қўқон, Андижон, Бухородаги вакиллари, тариқат тарихининг чет элларда илмий ўрганилиши, Етти пир зиёратгоҳларининг обод қилиниши, зиёрат туризмига қаратилаётган эътибор масалалари ҳам экспозицияда акс этиши керак.

Тасаввуф яратган таълимот асосидаги меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, илм-маърифатга интилиш ва бутун борлиққа муҳаббат ғояси ҳозирги даврда ҳам долзарб бўлиб, комил инсонни тарбиялашга хизмат қилмоқда. Буюк мутасаввифларнинг поклик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, адлу инсоф, иймондорлик, меҳнатсеварлик ва ватанпарварлик каби ғояларидан унумли фойдаланишда назарда тутилаётган музей алоҳида рол ўйнаши мантиқийдир.

Алимова Дилором Агзамовна,
ЎзР ФА Тарих институти,
тарих фанлари доктори, профессор

ТУРКИСТОН ЖАДИДЧИЛИГИНИНГ ИСЛОМ ФАЛСАФАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ ВА УНИ МУЗЕЙДА АКС ЭТТИРИШ АҲАМИЯТИ

Аннотация: Мақола Туркистон жадидларининг фалсафий қарашлари ва уларнинг музей экспозициясида акс эттириш аҳамиятини асослашга бағишланган.

Калит сўзлар: жадидлар, фалсафа, цивилизация, қадрият, бидъа, “кофир”, империя, мустамлака.

Россия империясининг Ўрта Осиёга бостириб кириши ва уни мустамлакага айлантириши бу макон халқлари ҳаёти, турмуш тарзи, маданияти ва менталитетига жуда зиддиятли таъсир кўрсатди. Икки хил маданиятнинг тўқнашуви европача цивилизация ва унинг қадриятларини маҳаллий аҳоли қабул қилмаслигини кўрсатган кўплаб муаммоларни юзага чиқарди. Иқтисодиётнинг таркибий ўзгариши, минтақага Россия капиталининг кириб келиши, Туркистоннинг тезкорлик билан метрополиянинг хо-машё базасига айланиши муқаррар равишда маиший ва ҳуқуқий меъёрларда ҳам ўзгаришларни талаб қилди. Бу жуда мураккаб жараён эди, сабаби, Б. Бобожонов таъкидлаганидек, «бундай вазият янгиликларга турлича (асосан салбий) муносабатни келтириб чиқарди, чунки исломнинг ақидавий ва ҳуқуқий тизими шундай қурилганки, унга соҳиблик қилувчилар ҳар қандай янгилик (бид’а)ка тегишли баҳо беришлари шарт, у қабул қилса бўладиган, «яхши» (бид’атун ҳасанатун) ҳам, қабул қилиб бўлмайдиган ҳам, шубҳали ёки маълум шароитларда ва қўшимча

шартлар билан қабул қилинадиган ҳам бўлиши мумкин»¹. Аниқроқ айтганда, мусулмонларнинг янги жараёнларда иштирок этишига ижозат бергувчи ва буни оқловчи, янгиликларга диний баҳо бериш алоҳида долзарблик касб эта бошлади. Буни амалга ошириш учун, авваламбор, бошқа динларга нисбатан бағрикенглик муносабатини шакллантириш зарур эди, негаки барча янгиликлар, биринчи навбатда, оддий халқда «кофирлар» деб аталган бошқа динлар вакиллари – насронийлар, яҳудийлар ва б. томонидан яратилган нарсалар сифатида қабул қилинган.

Туркистон миллий тараққийпарварлари диний бағрикенгликнинг ҳақиқий ифодачилари бўлганлар. Улар ўзларининг диний таълими, дунёқараши ва интилишлари билан бунга тамомила ҳақли эдилар. Уларнинг энг атоқли намояндалари нафақат мадрасани тугатганлар, балки диний мансабга ҳам эга бўлганлар. Масалан, Маҳмудхўжа Беҳбудий ота-боболари каби муфтий бўлган ва ўз даврида Самарқанд вилоятида шу мансабни эгаллаб турган. Мунаввар қори ҳам мадраса таҳсилидан сўнг Тошкентдаги Дарҳон масжидида имом бўлиб ишлаган, Исоқхон Иброт эса Тўрақўрғонда қози вазифасини бажарган.

Жадидларнинг Европа ва Шарқ мамлакатларига саёҳат қилиш, шунингдек, ривожланган мусулмон давлатларининг саноат ва маданий ютуқлари билан, зиёли инсонлар ва турли ижтимоий ҳаракатлар намояндалари билан танишиш имкониятига эга бўлганликлари туфайли улар Туркистондаги ҳаётни бунга қиёслаб, унинг тараққиётда нақадар орқада қолганини яхши англаганлар ва Ўрта Осиёнинг мусулмонча маданий анъаналарини янгилаш тарафдори бўлганлар. Улар ўз ислохотларини ислом таълимотини англашдан бошлаганлар.

Америкалик олим А. Холид фикрича, «Ўрта Осиё жадидчилиги бевосита мусулмон модернизми доиралари-

¹ Бабаджанов Б. Предисловие к книге Исхак-хан тура ибн Джунайдаллах Хаджа. Мизан аз-Заман. Ташкент-Токио, 2001. С. 13.

дан ташқарига чиқмаган... Унинг риторик тузилиши илдизлари Ўрта Осиёнинг мусулмонча анъаналарига бориб тақалади, шу боис жадидлар ўз анъаналарида исломга таянганлар... Замонавийлик исломнинг «асл» мазмунига «боғланган» ва фақат асрлар давомида пайдо бўлган иллатлардан тозаланган ислом мусулмонларнинг фаровонлигини таъминлаши мумкин эди. Жадидлар оламга янгича назар билан қарашга, исломни янгича тушунишга, мусулмон бўлиш нимани англатишини уқишга эришганлар»¹.

Жадидларнинг жамиятни янгилаш назариясида тараққиётда анча илгарилаб кетган Европа билан яқинлашиш, унинг энг яхши ютуқларини ўзлаштириш масаласи муҳим ўрин тутган. Туркистоннинг мустамлака ҳолати туфайли юзага келган инқироздан чиқиш, авваламбор, Европа тажрибасидан фойдаланиб маданий ислохотлар ўтказишда қўринган. Бунинг учун, биринчи навбатда, ислом билан тараққиётни қонунийлаштириш назариясини ва исломнинг инсон ва жамиятнинг уйғун ривож масаласига муносабати ҳақида мусулмон оммага тушунарли концепцияни ишлаб чиқиш зарур эди. Жадидлар ушбу ғояни адабий ва публицистик ижод орқали амалга оширишга ҳаракат қилдилар. Бу ғоя уларнинг кўплаб асарларида кўзга ташланади. Абдурауф Фитратнинг² «Мунозара» ва «Ҳинд сайёҳи қиссаси» асарларида икки хорижлик Қуръоннинг анча пухта билимдонлари сифатида тасвирланади ва муаллиф уларнинг номидан Туркистон ва Бухородаги таълим, бошқарув, қўшин, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ҳолатига баҳо беради. А. Фитрат биринчи асарда француз, иккинчи асарда ҳиндни, яъни европалик ва ўрта

¹ Khalid Adeeb. The politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia. Berkley-Los-Angeles-London, 1988. P. 113.

² Фитрат А. Ҳиндистонда бир фаранги ила Бухороли бир мудarrisнинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси // Фитрат А. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2000. 46 – 98-бетлар.

осиёлик бўлмаган мусулмонни бекорга танламаган деган фикр келади, уларнинг тилидан тараққиётнинг объектив сабаблари ва Қуръондаги унга даъват қилувчи оятлар ҳақида тўхталади.

Француз Қуръон ва ҳадиснинг оламшумул аҳамиятига қуйидаги сўзлар билан ифодалайди: «Биз бошқа дин вакилидурмиз, лекин биз Қуръонни ёқмадик, биз ундан ўз манфаатларимиз йўлида фойдаландик, билимга бўлган чанқоқликни қондириш учун ўргандик. Унда кўрсатилганларни амалга оширдик ва тезда тараққиётга эришдик. Сизлар эса унинг кўрсатмаларидан фойдалана олмай, инқирозга учрадинглар»¹. Бу билан А. Фитрат мусулмонлар европалик тараққийпарварлар исломни ҳурмат қилганидек бошқа динларни ҳурмат қилишни ўрганишлари кераклигини уқтиради.

«Агар фан ва кашфиётларга бағишланган насронийлик китоблари гуноҳкор бўлса, уларни ўқимасдан қандай тараққиётга эришамиз, ахир, Қуръонда Библия, Талмут, Забур муқаддас китоблар деб аталади», – хитоб қилади А. Фитрат, бу билан диний нигилизм ва айрим мусулмонларга хос чекланганликни рад этади. Боз устига, руҳонийлар томонидан дунёвий ҳокимиятнинг ўзлаштириб олиниши ва уларнинг гуноҳсизлигига чексиз ишонч нималарга олиб келишини кўрсатиш учун насронийлик тарихига, хусусан, инквизиция амалиётига қўп мурожаат қилади. Бу Бухорода аксарияти, муаллифнинг фикрича, ўзининг қавмига нисбатан жинойтга қўл урадиган руҳонийларни идеаллаштирмасликка чақирувчи анча дадил мулоҳаза эди: «Ҳақиқатан Бухоро ва бухороликлар аҳволи ачинишга арзийди ва уламоларингизнинг қабих хатти-ҳаракатлари ушбу миллатнинг диний бўшлиғига сабаб бўлиб хизмат

¹ *Фитрат А.* Ҳиндистонда бир фаранги ила Бухороли бир мударриснинг жаид мактаблари хусусида қилган мунозараси. 46 – 98-бетлар.

қилади»¹. Европа халқлари қандай қилиб протестант жамоалар ёрдамида черковнинг чекланмаган ҳокимиятини енггани ҳақида тўхталиб, у ўқувчини руҳонийлар қонун чиқарувчи ва тақдирларни ҳал қилувчи бўла олмаслиги, уларнинг кўрсатмаларига кўр-кўрона эргашиш керакмаслиги ҳақидаги фикрга олиб келади. Шундай қилиб, у диний ҳаётнинг демократлашувини ёқлайди, унинг диний арбоблар томонидан тўлиқ эгаллаб олинишига қарши чиқади.

Жадидлар ўзларининг бошқа маданият ва динларга нисбатан хайрихоҳлигини яна бир қарра тасдиқлаш учун Европа ва Осиё тарихига мурожаат қилганлар. Бағрикенгликни тарғиб этишда маданиятларнинг меросийлиги, уларнинг узоқ тарихий тараққиёт мобайнидаги ўзаро алоқаси, бир-биридан озиқланиши ва ўзаро чатишиб кетиши асосий қуролга айланган. Тараққийпарварлар учун тарих ўз ғояларини тарғиб қилишнинг энг муҳим воситаси бўлган. Жадидларнинг тарихий асарлари бир талай, улар махсус ва батафсил тадқиқотларни талаб этади. А.Фитратнинг «Тараққий ва танқид», «Истамбул», «Мухтасари тарихи ислом»; Мирзо Қорининг «Ўз ҳолларимиз»; Исоҳқон Ибратнинг «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият», «Мезон ул-замон»; М. Беҳбудийнинг «Мирзо Улуғбек», «Бухоро»; С. Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар»; М. Муҳаммаджоновнинг «Турмуш уринишлари» (бу асар жадидчилик тарихига бағишланган) каби асарлари билан танишиш жадидлар замонавий ҳолатни изоҳлаш учун тарихга таянганларини тушуниш имконини беради. Айниқса, бу М. Беҳбудий (ушбу китобнинг алоҳида бўлимида кўриб чиқилди) ва А. Фитрат ижодида яхши кўзга ташланади. А. Фитрат Форобий, Ибн Сино ва Беруний анъаналарига эргашган ҳолда ўзининг

¹ *Абд-ур-Рауф*. Рассказы индийского путешественника (Бухара, как она есть) / Перевод с персидского А.Н. Кондратьева. Самарканд, 1913. С. 27.

«Нажот йўли» асарида барча дунёвий фанларни ислом билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилади. Бу китобда АФитрат диний тоқатсизликка ҳам қарши фикр билдиради: «Ҳеч қандай шубҳа йўқки, гарчи одамлар турли динларга эътиқод қилсалар-да ва турли мамлакатларда яшасалар-да, турли элат ва миллатларга мансуб бўлсалар-да, уларнинг бари бир отанинг болаларидирлар ва одамнинг битта уруғига мансубдирлар. Бошқача айтганда, улар оға-инилардир. Шундай экан, уларнинг бари шафқатли бўлишлари, бир-бирларини севишлари керак»¹. Европа мусулмон ренессанси даврида Ўрта Осиёнинг зироатчилик, ҳунармандчилик, санъат, илм-фандаги ютуқларини ўзлаштириб олганлиги ҳақидаги фикр юқорида қайд этилган «Мунозара» асарида ҳам аниқ кўзга ташланади.

Энди улардан ўзлаштириш вақти келганини англаб А. Фитрат ёзади: «бизнинг бахтимизга қарши, агар бой берилган маданиятимиз ва тамаддунимизни ортга қайтариш учун биттагина ҳаракатни амалга оширсак, бизнинг уламоларимиз ўша заҳоти: «Сен кофир бўлдинг», – дейишади ва бизга халақит бера бошлашади»².

Жадидларни, айниқса, бундай жоҳиллик тиббиёт соҳасида пайдо бўлгани ташвишга солган. Кўплаб мусулмонлар руҳонийлардан кўрқиб рус шифокорларга мурожаат қила олмаганлар. Шу боис, А. Фитрат ва бошқа муаллифлар одамларни бундай қилиш шариятга хилоф эмаслигига ишонтирганлар. А. Фитрат шундай мисол келтиради: «Аббосий халифалар... бошқа динга мансуб кўплаб шифокорлар ва олимларни ўз хизматига олганлар, уларни юнонча ва ҳиндча илмий китобларни араб тилига ўгиришга ундаганлар ҳамда уларни Бағдод мадрасаларида ўрганишга мажбур қилганлар. Халифа Абу Жаъфар Мансур Аббосий, Буюк Имом (Абу Ҳанифа)

¹ Фитрат А. Нажот йўли (Раҳбари нажот) / Тарж. Ш. Воҳидов. Тошкент: Шарқ, 2001. 159-б.

² Абд-ур-Рауф. Рассказы индийского путешественника. С. 33.

унинг даврида яшаган, ҳатто насроний Георгий Бахтиш-ни Бағдоднинг бош шифокори этиб тайинлаган, халифа Абдурашид эса ... Бағдоднинг бош шифокори ўрнини юқорида эслаб ўтилган Георгийнинг насроний бўлган ўғлига берган, ўзининг шахсий шифокори этиб оташпараст Манкани тайинлаган. Буларнинг бари тасдиқлайдики, энди биз, мусулмонлар, бир неча талабани Европага тиббиётни ўрганиш учун юборсак, у ердан етук шифокорларни таклиф этсак ва уларни ўзимизнинг тиббий мадрасаларимизга ўқитувчи қилиб тайинласак, бу асло шариятга зид бўлмайди»¹.

Исҳоқхон Ибратнинг «Мезон уз-замон» асари ҳам худди шундай панд-насиҳат услубида, унда муаллиф Европа цивилизацияси, технологик ва маданий янгиликлардан фойдаланиш зарурлигини диний жиҳатдан асослаб беради. Бироқ агар А. Фитрат бунинг учун ўз нуқтаи назарини ўқувчига қизиқарли ҳикоя шаклига келтириб, адабиётнинг имкониятларидан фойдаланган бўлса, И. Ибрат ваъз айтиш – «амри маъруф» шаклини танлайди. Б. Бобожонов тўғри таъкидлаганидек: «Ибратнинг ўзи жамият консерватизмини ўзгартиришнинг ягона йўли ўз ватандошлари билан улар тушунадиган тилда ва уларнинг динга мойиллигини назарда тутиб мулоқот қилиш эканини жуда яхши фаҳмлаган»². Айнан шунинг учун у ваъз шаклини танлаган. Бошқалар каби И. Ибрат икки муҳим мавзу: иноқлик ва бирлик ҳамда номусулмонларга муносабатга тўхталиб ўтади, Қуръон ва ҳадис ёрдамида бағрикенглик ғоясини шакллантиради. Унинг бағрикенгликка даъвати одамларнинг бир ота – Одам Ато ва бир она – Момо Ҳавводан келиб чиққани ҳақидаги ақидага асосланади. Ибрат ғарб маданиятини сингдиришнинг энг асосий тарафдори бўлган бўлса керак. У бошқалардан кўра кўпроқ

¹ Ўша жойда. 57-б.

² Исҳоқхонтура ибн Джунайдаллах Ибрат. Мизан аз-Заман. Ташкент-Токио, 2001. С.6.

чет элда яшаган, Кошғар, Истамбул, София, Афина, Рим, Кобул, Жиддага борган. 1892 йилдан 1896 йилгача Бомбей ва Калькуттада истиқомат қилган, у ерда нафақат урдучани, балки инглиз, француз тилларини, қадимий яҳудий, сурёний ва қадимий юнон ёзувларини ўрганган, рус тилини жуда яхши билгани ва рус адабиёти билан таниш бўлганини гапирмаса ҳам бўлади. Бу билимлар ва кўп қиррали истеъдод, жаҳон адабиётидан хабардорлик икки томдан иборат дастлабки ўзбекча-арабча-форсча-туркча-ҳиндча-русча «Луғати ситта алсина»ни¹ яратиш имконини берган.

Жадидларни кўпинча Ғарб олдида сажда қилишда айблашган, аммо айнан шу «камчилик» уларнинг бағрикенглигини белгилаб берган. Туркистон жамияти тараққиётда анча ортда қолган бир вақтда улар Европа ютуқларидан ҳайратга тушмасликлари мумкин эмасди.

Янги фанлар ва алоқа воситаларига салбий муносабатни улар мутаассиблик деб атаганлар ва ўзлари сафарлардан техник янгиликлар (граммофонлар, фотоаппаратлар, лампалар ва б.)ни албатта олиб келганлар. Улар ўз фикрларини Пайғамбаримиз даврида эндиликда биринчи заруратга айланган кўплаб нарсаларнинг йўқ бўлгани билан асослаганлар. А. Фитратнинг «Мунозара» асаридаги бухоролик мусулмонлар учун жадид мактабларининг зарурлиги ҳақида мулоҳаза юритаётиб далил сифатида бу мактабларда болалар ўтирадиган насронийлар томонидан кашф этилган кресло ва стулларни келтиради. Бунга А. Фитрат фаранги тилидан Худо ифлос похолдан кўра креслода ўтириб чин дилдан ва самимият билан ўқилган оятни қабул қилади деган фикрни айтади².

Жадидлар фикрича, айнан диний консерватизм тех-

¹ *Иброт. Ажзий. Сўфизода*. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1999. 13-б.

² *Фитрат А. Ҳиндистонда бир фаранги ила Бухороли бир мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси*. 79-б.

ник янгиликлардан фойдаланишга тўсқинлик қилади, шу туфайли ҳунармандчилик ва корхоналар Россиянинг ривожланган саноати билан рақобатга дош беролмай тараққиётга ортида қолади.

Шундай қилиб, тараққийпарварлар ўзларида «анъанавий (диний) менталитетни Шарқнинг мусулмон жамиятларида техник ва илмий инқилобнинг зарурлиги ҳақидаги ғоялар, очиқроқ ва бағрикенгроқ бўлишга даъватлар билан» анча муваффақиятли тарзда мужассамлаштирганлар.

Бироқ бу уларга мустамлака бошқарувининг Туркистондаги ўлка туб аҳолиси манфаатларини ерга урувчи, маданият ва таълимнинг тўлақонли ривожланишига имкон бермайдиган (ҳукумат томонидан насроний-миссионерлик фаолиятининг рағбатлантирилиши, жадид мактаблари ва газеталарининг тақиқланиши бунга мисол бўлиши мумкин) миллий ва диний сиёсатини кўриш ва танқидий баҳолашларига тўсқинлик қилмаган. Жадидлар Россия империяси маъмурияти мусулмонларнинг фаоллашиши ва уларнинг сиёсий онги ўсишидан манфаатдор эмаслигини жуда яхши тушунганлар.

Жадидларнинг бағрикенглиги уларнинг ислом маданиятига устуворлик беришига халақит қилмаган. Улар ҳамиша мусулмонларнинг дунё цивилизациясига дахлдорлигига урғу берганлар. Арасту, Афлотун, Сукротнинг асарларидан кенг фойдаланган ва замонавий фалсафий оқимлардан яхши хабардор бўлган ҳолда¹ улар шарқнинг исломий фалсафаси билан умумий нуқталарни топа олганлар. Улар маданиятлараро мулоқотнинг тафаккур принципларида қатъий турганлар. Улар Шарқ ва Ғарб тенг мулоқотга киришса, ўзаро бирга бўла олади деб ҳисоблаганлар. Эҳтимол, бунинг сабаби фақат замонавий

¹ Прилуцкий Е.А. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов // Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Тошкент: Университет, 1999. С. 62.

жараёнлар ва таълим бўлмагандир. Диний бағрикенглик моҳиятан Ўрта Осиёда тарихий илдизларга эга бўлган. Асрлар мобайнида бу ерда турли диний жамоалар ва этнослар тинч-тотув яшаб келган. Шу боис жамиятнинг энг тараққийпарвар қисми онгида диний бағрикенглик ва атрофдагиларга, ирқий ва диний мансублигидан қатъи назар, дўстона муносабат мавжуд эди.

Юқорида келтирилган каби миллий-диний бағрикенглик мисолларининг музейларда акс эттириш юрти-мизнинг ислом тафаккури шароитидаги ривожланиши ҳақидаги тўлақонли яхлит тасаввурни шакллантиришга ёрдам беради. Бундай фаолиятни Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази доирасида амалга ошириш ҳам мантиқий, ҳам самарали бўиши табиийдир.

Сулаймонов Рустам Ҳамидович,
Ўзбекистон Миллий университети,
тарих фанлари доктори, профессор

ҚАДИМГИ ТУРОН ЁКИ ЎРТА АСРЛАРДА ТУРКИСТОНДА ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР ДИАЛОГИ ВА РЕНЕССАНС ЖАРАЁНИДА ТУТГАН ЎРНИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация. Мақолада қадимги Турон ҳудудидида ва ўрта асрларда Туркистон минтақасида цивилизациялар кесишуви ва унинг ренессансдаги ўрнини музей экспозицияларида акс эттириш масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: қадимги давр, ўрта асрлар, зардуштийлик, ислом, ренессанс, Амир Темур, музей.

Евроосиё ҳудудидида цивилизация жараёнларининг эпицентри ғарбда Ўрта Ер денгизидан Ўрта Осиёдаги Туркистонгача бўлган ҳудудни ўз ичига олган. Евроосиё субтропик кенгликларининг ушбу эллипс шаклидаги чегараларида қадимги ва ўрта асрлар цивилизацияларининг асосий марказлари шаклланган. Бу ерда энг қадимий давлатлар, шаҳарлар пайдо бўлиб, цивилизация ютуқлари, хусусан, жаҳон динлари вужудга келади. Ушбу эллипсда цивилизациялар мулоқотининг иккита асосий маркази бор эди:

1. Уч қитъа – Африка, Осиё ва Европанинг туташган жойи Яқин Шарқ. Палеолит давридан бошлаб бу ерда ибтидоий одамнинг турли ирқларининг қолдиқлари топилган, бу унинг биологик қобилятлари ва тош индустриясининг жадал ривожланишига олиб келган. Яқин Шарқ бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

2. Ўрта Осиёдаги Туркистон бутун Евроосиё қитъаси инсоният вакиллари тарафидан ўзлаштириб бўлинган.

нидан сўнг ривожланди. Бу ер Яқин Шарқдан Сибир ва Хитойга, шунингдек, Европадан Ҳиндистонга борадиган асосий йўллarning чорраҳаси бўлган. Бу ерда 100 минг йил аввал Тешиктош ва Обираҳмат горларида одамлар қолдиқларида неандертал ва илк хомо сапиенслар хусусиятларини ўзида мужассам қилган одамлар шаклланган. Туркистонда 9 минг йил олдин сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик маданияти (Жойтун маданияти) ривожланган. Чўлларда овчилар, балиқчилар ва термачиларнинг Калтаминор маданияти ривожланган бўлиб, у ерда чорвачилик хўжалиги ҳам пайдо бўлган. Ушбу ҳудудларда мил. ав. 4-минг йилликда Яқин Шарқда бўлгани каби Анов маданиятининг протошаҳар кишилик жамоалари шаклланган. Мил. ав. 3-минг йилликнинг охirlаридан бошлаб, бронза даврида илк шаҳар маданияти шаклланиб, ундан Гонуртепа, Тўғолоқ, Сополли, Жарқўтон ва бошқа илк шаҳар марказлари сақланиб қолган. Мурғоб дарёсининг қуйи оқимидаги Гонуртепа уч қатор девор билан ўралган, пойтахт шаҳрида улуғвор саройлар ва ибодатхоналар мавжуд бўлган. Милoddан аввалги XV асрда андроново дашт маданиятининг чорвадорлари иқлим ўзгариши туфайли бу ерга шимолдан кўчиб келишади. Мил. авв. XIV асрда арий қабилалари Кавказ жанубидан бу ерга кўчиб келади. Кейинчалик милoddан аввалги даврлардан шимолдан Авестада турлар деб аталган кўчманчи скифлар илк вакиллари келиб ўрнашади. Бу ерда турли хил илк цивилизацияларнинг фаол мулоқоти мавжуд бўлган. Бу илк темир даври ва Авеста ҳамда Ригведалар шаклланиш давридир.

Турон ва Эроннинг асосий тарихий-маданий ҳудудлари: Бактрия, Сўғд, Марв, Фарғона, Хоразм ва бошқалар шаклланган. Шоҳнома географиясига кўра, Амударё ҳавзаси Эрон ерларида, Турон эса Сирдарё ҳавзасида ташкил топган. Уларнинг шаҳар марказлари шакллана бошлаган.

Бундан ташқари, манбаларда кўчманчи скифлар давлатлари ҳақида ҳам маълумотлар берилади. Уларнинг барчаси Митра-Офтоб худосига сиғинувчилар бўлган деб тахмин қилинади. Бу бронза давридаги барча ҳинд-европа халқларининг энг қадимги худоси бўлган. У қонуннинг қўриқчиси ва шартномани бузган ҳар қандай одамни қаттиқ жазолаган. Дарҳақиқат, илк давлат тузилмаларида адолат ва инсонпарварлик гарови айнан Митра бўлган. Авестада Митранинг номи Михр шаклида берилган. Славян тилларида Мир тушунчаси - инсон муносабатлари маъносида дунё ва жамият номи сифатида Авестада Михрга бориб тақалади. Замонавий муҳр сўзи – муҳр (печать), шунингдек, барча ҳинд-европа халқларининг ушбу энг муҳим худосига сиғинишнинг ҳуқуқий функцияларини кўрсатади. Авестада *Mihr*, Ригведада *Mithra*, юнон-рим манбаларида *Mitra*, қадимги арман матнларида *Mger* деб номланади ва замонавий Европа адабиётига Митра тарзида кириб келган. Шу билан бирга, Митра ҳарбий тоифанинг ҳомийси эди.

Милоддан аввалги X–VII асрлар оралиғида Эрон ва Турон ҳудудларида Спитама (Исфанд–Сафед–Оқ–Ҳалол) уруғидан бўлган пайғамбар Заратуштра ёруғлик, ҳақиқат, адолат ва эзгулик худоси Ахурамазда – донишмандлик худоси ҳақида янги таълимотни эълон қилади. Ботир жангчилар тоифасининг алоҳида мақомига эга бўлган митраистик жамоалар ўзаро муттасил кураш олиб борганлар. Қушни қабилани молини ўлжа сифатида олиб ўз қабила уруғига улашиб бериш ботирлар учун мартаба ҳисобланган. Бу эса қадимги Туркистон жамиятининг иқтисодий ва маданий ривожланишига тўсқинлик қилиб келган. Шунинг учун Заратуштра Митрага сиғинишга қарши чиқди. Кичик мулкларнинг барча кави – қабила раҳбарлари Заратуштранинг ваъзларини қабул қилмадилар. Қўшни мулкларни ўзига бўйсундириб, илк давлат барпо

этган Бақтриялик кави Виштаспа Заратуштра таълимотини қабул қилади ва унинг таълимотини мажбуран тарқата бошлайди. Бу дунёдаги биринчи диний урушларга ва Заратуштранинг ўлимига олиб келади, аммо бу таълимот қадимги дунё бўйлаб тарқала бошлайди. Қадимги юнон илк файласуфлари ҳам донишманд Зардуштра космологиясининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумотга эга бўлишган.

Милоддан аввалги VI асрда Буюк Кир Авеста таълимотидаги Турон ва Эроннинг бутун ҳудудини Африкадаги Нубия ва Европадаги Фракиядан жануби-шарқда Ҳиндистонгача, шимоли-ғарбда эса Егитисув скифларигача бўлган Форс империяси таркибига киритди. Дунёдаги бу биринчи империя чегараларида турли халқлар ва уларнинг маданиятлари диалоги жараёни бошланган. Шумер-Бобил маданиятининг барча ютуқлари Ўрта Осиёга ҳам тарқалади. Ҳар бир сатрапиянинг даромади талантларда ҳисобланган. Бутун империя ҳудудлари маъмурий жиҳатдан сатрапияларга тақсимланади. Империя кучли мафкуравий –зардуштийлик таълимотига эга эди.

Бу дунё ва инсон ҳақидаги дастлабки фикрларнинг кучли мантиқийлиги ва функционал уйғунлиги билан ажралиб турадиган биринчи жаҳон дини эди. Зардуштийлик таълимотига кўра, дастлаб фақат абадий вақт - Зурвон - юнон Ҳроносининг аналоги бўлган. Вақт чексиз давом этарди. Зурвон яхши ният билан хайрли иш қилишга қарор қилиб, қурбонлик қилди. Шундай қилиб, эзгуликнинг ёрқин, гўзал хушбўй илоҳи – Ахурамазда дунёга келади, у самовий моддий оламни: қуёш, ой, юлдузлар, унумдор ер, чучук сув, фойдали ҳайвон ва ўсимликлар оламидаги энг мукаммал жонзод – инсонни ҳам яратишга киришади. Аммо Ахурамазда билан бир вақтда иккинчи мавжудот Аҳриман беихтиёр дунёга келади. У қурбонлиги натижасида замон оқими бузилиб кетишидан кўрққан Зурвоннинг қалбида бир гумоннинг натижаси

эди. Аҳриман кўр, кар ва ҳасадга тўла эди. У Ахурамазда яратган ҳамма нарсага зарар етказди. Осмонда у одамларга ёмон таъсир қилувчи сайёраларни, ерда у тоғу тошларни кўтарди, шўр кўллар ва денгизлар, зарарли ҳайвонлар ва заҳарли ўсимликларни яратади. Ахурамазданинг муқаддас олови тутун билан заҳарланди. У барча тирик мавжудотларга касаллик ва ўлимни юборди. Инсоннинг покиза қалбини ҳасад, дангасалик, айёрлик, адоват билан булғади. Даҳшатга тушган Зурвон – барибир, 3000 йилдан сўнг унинг режаси– эзгулик, ер юзида Ахурамазда жаннати ғалаба қозонишини эълон қилди. Жаннатни Ахурамазда инсон учун яратган бўлади, шунинг учун ҳам инсон ёмонлик билан курашиши ва фақат яхшилик қилиши керак, шундагина жаннатга яқинлашади.

Авестанинг атоқли тадқиқотчиси Мери Бойс таъкидлаганидек, бу таълимотда инсон бутун космик жараённинг масъул иштирокчиси деб ҳисобланган, бу эса одамларни худолар билан тенглаштирган. Аммо ўлимдан кейин ҳар бир инсоннинг руҳи Чинвот кўпригидан ўтиши керак, унинг остида музли қоронғу дўзах бор, у ерга барча гуноҳкорлар тушади. Солиҳлар руҳи Ахурамазданинг жаннатига борадилар ва у ерда қиёматгача қоладилар. Аммо 3 минг йил ўтгач, Халоскор келиб, ёвузлик билан азобланган бу дунёни вулқон лава олови билан йўқ қилади ва тозалайди, у ёвузлик ва дўзахни йўқ қилади. Ҳамма одамларнинг руҳи бу моддий дунёга қайтади ва моддий дунёмиз Ахурамазданинг иродасига кўра жонланиб, абдий жаннатда яшайдилар.

Бу таълимот Турон ва Эронда шаклланган. Авеста тарихи ва драмаси илк темир даври Арья ва Турья икки этник гуруҳи ўртасидаги ҳамкорлик ва рақобат тарихи ҳақидадир. Бу энг қадимги дунё динида барча халқлар адолат, ёруғлик ва эзгулик олдида тенг деб эълон қилинган. Зардуштийлик кўп миллатли империяни бошқаришнинг мафкуравий асоси бўлиб хизмат қилган. Ахура-

мазда Аҳамонийлар сулоласининг ҳомийси ҳисобланган. Аҳамонийларнинг бутун сиёсати эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашга асосланган зардуштийлик ахлоқидан келиб чиққан.

Бироқ Аҳамонийларнинг энг шарқий сатраплиги Ҳиндистонда яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги бошқа хилдаги қадимий мифология ва фалсафий анъаналар мавжуд эди. Ригведа ва индуизм анъаналарига кўра, худолар жуда кўп (девлар, девакалар) ва улар хилма-хилдир. Ушбу анъаналарга кўра, руҳи–равон абадий ва ўлмас, у фақат бир ўлик танадан бошқасига абадий кучиб юради. Ҳиндистон жамиятининг ахлоқи “карма” ва “сансара” тушунчаларига ва “аҳамса” тамойилига – ҳеч қандай тирик мавжудотга, шу жумладан энг кичик ҳашаротлар ва ўсимликларга ҳам зарар бермасликка чорлаган. Ҳиндуизмга кўра, кўп ёмонлик қиладиган одам қоронғу кармага эга ва тубан мавжудотлар шаклида қайта туғилади. Одил ва бегуноҳ бўлишга интилган солиҳлар яна олижаноб мавжудотлар бўлиб туғилади. Бу жараён чексиз деб ҳисобланган. Демак, қалби пок, нияти солиҳ, фақат яхшилик қиладиган, ўз қалбини доимо такомиллаштириб, поклайдиган оддий инсон худолар даражасида абадий ҳаётга эриша олади. Яъни, яхшилик ва ёмонлик инсоннинг бутун ҳаёти давомида қалб томонидан тўпланади, унинг кейинги тақдири бунга боғлиқ.

Дунёнинг бу модели ўзининг кўпхудолиги билан зардуштийликнинг эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий кураш ҳақидаги дуалистик таълимотига тубдан зид эди. Бу милоддан аввалги V асрдаги можаро шимолий Ҳиндистонда Аҳамонийлар ҳукмронлиги остида Будда таълимотини дунёга келтирди. Сиддхартҳа Гаутама Будда Шакямуни қабила қироли Шакя – скифларнинг ўғли эди. Будда карма ва самсара орқали руҳнинг абадий айланишидан чиқиш йўли Нирвана эканлигини эълон қилди - бу инсоннинг иккита табиий истакларини қўлга кири-

тиш: тирик мавжудотларни ейиш ва кўпайишдан сақла-
нишдир. Бу жуда яхши ғоялар. Аммо, аҳамса тамойили-
ни мутлақ даражасига олиб борилиши ҳаёт жараёнини
тугатиши муқаррар. Яъни ҳаёт жараёнининг ўзи азоб ва
адоватни келтириб чиқариши табиий ҳол эканлигини
хамма тушунади.

Буддизм роҳиблар учун монастир турмуш тарзини
тарғиб қилган, аммо кимдир уларни боқиши керак эди.
Шунинг учун буддизмнинг тарқалиши билан бирга бод-
хисатваларга сиғиниш ҳам тарқалди. Бодхисатвалар Буд-
да таълимотини тарқатувчи ва Будда роҳиблар яшаган
монастирларни сақлайдиган одамлар деб ҳисобланган.
Уларнинг руҳларининг доимий кўчиши билан доимий
яхшиланиш ва юксалиш башорат қилинган. Шундай
қилиб, Туроннинг шарқий чегарасида туғилган буддизм
Шарқий ва Жанубий Осиёга тарқалади. Ғарбда зардуштий-
лик ҳукмронлик қилган. Айрим жойларда, биринчи нав-
батда Туроннинг кенг даштларида архаик митраизм ҳам
сақланиб қолган. Демак, Марказий Осиё қадимий жа-
мият ахлоқига асос солган энг буюк ва қадимий икки
диний таълимотнинг ватани бўлган. Кейинчалик диний
таълимотлар ушбу икки қадимий таълимотларнинг кўп
хусусиятларини ўзлаштиради. Айниқса, христианлик ва
ислом таълимотлари коинот ҳақидаги тасаввурларида
зардуштийлик космологиясига таянган.

Махсус тарихий-маданий ҳодиса эллинистик даврдир.
Бу Яқин ва Ўрта Шарқ маданиятлари ва цивилизациялари
ҳамда юнон цивилизацияси ўртасидаги диалогининг на-
тижасидир. Эллинизм даврида зардуштийлик собиқ Аҳа-
монийлар империясининг мафкуравий ҳаётидаги моно-
полиясини йўқотади. Қадимги политеизм қайтиб келади,
юнон пантеонининг худолари билан бойитилади. Шаҳар
маданияти тубдан ўзгариб боради. Окс бўйидаги Антио-
хия (Ойхонум) – эллинистик даврнинг типик шаҳри. Бу
Антиох- Спитамен набираси қурдирган шаҳарда сарой ва

ибодатхоналардан ташқари Шарқ цивилизациясига хос бўлмаган гимнасий, стадион, театр ҳам мавжуд эди. Эрон ва Туроннинг пул ҳўжалиги олтин дарикдан кумуш юнон драхмасига ўтқазилади. Эллинистик давр бошқа бир қатор муҳим янгиликлар билан ажралиб туради, улардан энг муҳими юнон ёзуви ва матнларининг тарқалиши эди.

Ўрта асрлар даври III–IV асрдан бошланиб, узоқ давом этган қурғоқчилик чорвачилик ҳўжалигининг инқирозига сабаб бўлади. Хунлар Узоқ Шарқдан Марказий Европагача бўлган даштларда кучиб юришган эдилар. Қурғоқчилик эса хунларни жанубга, урбанизациялашган деҳқончилик ҳудудларига оммавий кўчишига олиб келади. IV асрдаги барча ёзма манбаларда Евросиёнинг ўрта кенгликлари бўйлаб хунлар босқинлари ҳақидаги маълумотлар қолдиришган. Иқлим ўзгариши IV–V асрлардаги ўтроқ ҳудудлардаги барча давлатларга ҳам салбий таъсир кўрсатади. Рим империяси инқирозга учрайди ва иккига бўлиниб кетади. III асрдаёқ Паҳлавийлар сулоласи қулайди ва унинг ўрнини Сосонийлар сулоласи эгаллайди. IV асрда Ҳиндистондаги Кушонлар, Хитойдаги Хан давлатлари ҳам барҳам топа бошлайди. Тарихий саҳнада янги халқлар: германлар, славянлар, турклар ва VI асрдан бошлаб араблар каби халқлар тарих саҳнасига чиқиб келадилар.

Умуман олганда, қадимги шаҳар цивилизациялари чегараларидан шимолда жойлашган варварлар билан алоқалар ҳар доим иккала томон учун алоҳида муаммо бўлиб келган. Ривожланган мамлакатлар ҳукмдорлари ўзларининг шимолий қўшнилариининг бойликларига даъво қилиб, ўзларини эса қулга айлантириб келганлар. Вақт ўтиши билан бу тирик товарнинг сотувчилари пайдо бўлади ва қулар савдоси шаклланади. Аммо варварларларнинг тез-тез босқинлари натижасида баъзида жанубий қўшнилариининг кучи заифлашганда, улар у ердаги ўтроқ давлат ерларини босиб олганлар. Л. Н. Гумилёвнинг

таъкидлашича, агар ўтроқ аҳоли бозорда кўчманчиларни алдаган бўлса, кўчманчилар буни талончилик билан қайтарганлар.

Ривожланган ўрта асрлар тарихи муаммоси ва Ренессанс даври (Уйғониш даври, Кватреченто) – XII–XV асрлар Испания ва Португалияда, Италия ва Францияда, кейин эса Европанинг шимолий мамлакатларида бизнинг мавзуимиз учун фундаментал аҳамиятга эга. Уйғониш (Ренессанс) ўзига хос маънода йўқолган қадимий, улуғвор маданий ютуқларнинг тикланишини англатади. Одатда Ренессанс атамаси схоластик догма билан чегараланган диний ҳокимиятдан фарқли ўлароқ, гуманистик, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаракат даврига ишора қилиш учун ишлатилади. Кенгроқ маънода, бу унутилган даврлар қадриятлари асосида жамиятни модернизация қилиш жараёнидир.

Тарих асосан давр ва макон жиҳатидан чекланган цивилизациялар ва давлатлар кетма-кетлигидан иборат; улар пайдо бўлади, ривожланади ва барҳам топадилар. Уларнинг ўрнида янги давлатлар ва цивилизациялар пайдо бўлади. Ўзгариш кўпинча жанглар билан кечиб боради. Давлатларнинг янги эгалари озми-кўпми ўзларининг бошқарув ва маданият моделларини амалга оширишга ҳаракат қиладилар. Агар улар муваффақиятсизликка учраса, бу мамлакатлар узоқ давом этадиган тартибсизликка тушиб қоладилар, бундан ҳар бир халқ чиқиш йўлини топа олмайди. Бундай ҳолда, мамлакат ва халқ тарихи субъекти сифатида нобуд бўлиб, унинг парчалари ассимиляция натижасида бошқа ҳукмрон халқлар таркибига қўшилиб кетадилар. Тарихда шунга ўхшаш мисоллар жуда кўп.

Бундай ҳолда, “Ренессанс” атамаси маълум бир этник гуруҳ ёки давлатнинг тикланишининг янги босқичи бўлиб, кўпинча қадимдан машҳур бўлиб келган ютуқларни қайта тиклашга ҳаракат содир бўлади. Масалан, сосо-

нийлар сулоласининг Аҳамонийлар буюк давлатини бутун диний ва маданият унсурлари билан қайта тиклашга бўлган ҳаракати ана шундай хусусиятга эга эди. Парфия сулоласининг митраизм анъаналарига зид равишда, Сосонийлар томонидан амалга оширилган бу сиёсат, Аршакийлар Оролбўйи даштларидан олиб келган архаик Митра анъаналарини бутунлай йўқ қила олмади.

Ренессанс тушунчаси тарихан VII асрда шаклланган Араб халифалиги билан боғлиқ, аммо мусулмон ренессансига хос бўлган турли цивилизациялар диалоги VIII асрдан бошланади.

Дастлаб, Араб чўлининг кўчманчилари географик жиҳатдан, христиан Византияси ва зардуштийлик мафкурасига эътиқод қилувчи Сосонийлар давлати оралиғида жойлашган эди. Шунингдек, Шимолий Африка ва қадимги Миср билан алоқалар алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Уларда бу уч буюк цивилизациянинг хусусиятлари ва мафкуралари ҳақида етарлича тасаввурлар мавжуд эди. Халифалиги кенгайиши билан кўчманчи араблар Ўрта Осиёнинг кўчманчи турклари билан тўқнашади, бу эса охириги хоқонлик туркий зодагон қатламининг исломга тез ўтиши билан яқунланади. Гап шундаки, туркий мифологияда буюк Тангри тимсолида яккахудолик ғояси қадимдан пишиб етилган, у ҳам Аллоҳ каби Осмон худоси бўлган. Араблар ҳукмронлиги остига ўтган давлатларнинг ҳукмрон туркий зодагонлар жуда тез мусулмонлар билан иттифоқ тузиб, янги таълимотни қабул қилиб, кўпинча улар билан қўшилиб, халифаликдаги ички сиёсий воқеаларда фаол иштирок этади. Бу масалада Балх буддавий зиёратгоҳлари собиқ ҳомийлари бўлган Бармоқийлар, Тохаристоннинг Сомон Ябғу авлодлари бўлган Сомонийлар ҳақида эслаб ўтиш мумкин. Сирдарё бўйидаги Фороб шаҳридан бўлган машҳур рационалист файласуф Абу Наср Форобийнинг бобоси Хоқон бўлган. Турк қўшинига таянган аббосийларнинг ҳокимият тепасига келиши

билан Моварауннаҳр ва Хуросон зодагонларининг қўп қисми Аббосийлар билан Бағдодга жўнаб кетади ва ўз туркий қўшинларига таянган ҳолда кейинчалик ҳокимиятни қўлга олишади. Халифалик чегараларининг Хитойгача бориши билан Буюк Ипак йўлида савдо-сотик айланиши тезлашади. Бармоқийлар сулоласидан бўлган Аббосийларнинг буюк вазири халифадан янги сулоланинг янги пойтахтини қуриш тўғрисида фармон олади. Қадимги Месопотамия ҳудудида сосонийлар пойтахтларидан бирининг доиравий режасига кўра пойтахт қурилиб, тезда жаҳон савдо, иқтисодиёт, маданият ва илм-фан марказига айланади. Оналари туркий, сўғд ва хоразмлик аёллар бўлган аббосийлар дунёқараши анча кенг бўлган, бошқа айниқса, қадимий маданиятлар ютуқларини тушунган ва қадрлаган, илмий изланишларни ҳар томонлама рағбатлантирган. Зеро, Муҳаммад пайғамбарнинг ўзлари илм ва сабоқни ҳамма нарсадан устун қўйганлар.

Байт ул-ҳикма академияси илм-фан учун саховатли хайр-эҳсонлар эвазига фаолият юритган. Юзлаб суриялик таржимонлар Византиядан мерос қолган Искандария ва бошқа кутубхоналардаги бой юнон-рим меросини араб тилига таржима қиладилар. Бу ишни бармоқийларнинг буюк вазирлари бошқаради, улар ҳам бу эзгу ишни молиялаштирадилар. Ҳиндистон ва Хитойдан ҳам китоблар келтирилиб, таржима қилинади. Илмий-тадқиқот ишлари нафақат Бағдодда, балки халифаликнинг Урганч, Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва бошқа шаҳарларида ҳам олиб борилади. Бу жараён халифалик ҳудудлари қисқаргандан кейин ҳам давом этган. Араб халифалигининг бутун илмий тизимини яратишда Марказий Осиёдан келганлар алоҳида рол ўйнаган. Бу даврда илм-фан даҳолари ал-Форобий, ал-Хоразмий, ал-Беруний, Ибн Сино, ал-Фарғоний ва бошқаларнинг номлари илм-фанда танилган. Исломнинг энг буюк диний олимлари – Имом Бухорий, Термизий, Мотуридий ва бошқалар номлари ҳам машҳур.

Марказий Осиёда Европанинг ўрта асрлар ёпиқ жамиятига ўрин йўқ эди. Халифалик даврида араблар ва турклар шарофати билан халқаро савдонинг фаол марказлари Буюк ипак йўлининг континентал тармоқларига кўчиб ўтади. Ўрта ер денгизи ҳавзасида денгиз савдоси Буюк ипак йўлининг ажралмас қисми сифатида ривожланади. Халқаро савдонинг асосий йўли Константинопол ва Левантдан Хитойгача чўзилган. Марв ва Урганч, Самарқанд ва Тароз, Дамашқ ва Бағдод, сўнгра Пиренейдаги Кордова жаҳон савдо, саноат ва таълим марказларига айланади.

Адам Мец¹ томонидан ажойиб тадқиқот мавзуси бўлган IX–XII асрлардаги мусулмон ренессанси даври аслида халифалик маданий ҳаётида Евроосиё ва Шимолий Африка субтропик ва ўрта кенгликларнинг кўп қисмини қамраб олган жуда мураккаб тарихий-маданий жараён бўлган. Ўзига хос қадимий маданий ютуқларга эга бўлган турли этнологик ва маданиятга эга бўлган мамлакатлар ва халқларнинг ягона диний-сиёсий майдонда бирлашиши ва уларнинг узаро диалоги ислом цивилизациясининг шаклланишини асосий омил бўлиб хизмат қилган. Халифалик аслида инсоният тарихидаги энг йирик империя эди. Уммавийлар аллақачон англаб етган бу вазиятда аббосийларнинг буюк хизматлари шундан иборатки, улар халифаликка кирган мамлакатлар ва халқларнинг ёзма маданий меросининг аксар қисмини бир қанча йирик илмий марказларда араб тилига таржима қилиб, илм-фанни юксалтирдилар ва қадимги дунё технологияси янги босқичга кўтарилди. Бундан ташқари, илмий тадқиқотлар ва умумлаштириш ишлари муваффақиятли давом эттирилади. Булар география, минтақашунослик, геодезия, геология, астрономия, математика, кимё ва физика фанлари соҳаларида янги ютуқларга эриш-

¹ Мец А. Мусульманский Ренессанс, монография. Перевод Д.Бертельс. – М.: ВиМ, 1996. –535 с.

дилар. Тиббиёт ва ижтимоий-гуманитар фанларида ҳам катта ютуқларга эришилди. Шу билан бирга, С.Ф.Старр Аббосийлар ва уларнинг буюк вазирлари Бармоқийларнинг “Байт ул-ҳикма”даги таржима дастуридаги жиддий нуқсонни ҳам қайд этади. Эсхил, Софокл ва Эврипиднинг буюк трагедиялари, Аристофан комедиялари, ҳатто Арастуниг “Полития”си ҳам таржима қилинмай қолган. Геродот, Фукидид ва бошқаларнинг ҳикоялари ҳам халифалик ҳукмдорлари манфаатларидан ташқарида қолган. Рим муаллифларининг кўплаб асарлари эътиборга олинмаган. Демократия тенденциялари ва Арастуниг ўзига хос, материалистик социологик кузатишлари ва мулоҳазалари Худо танлаган пайғамбар ва унинг ноибларининг исломнинг теократик монархизми доктринасига зид эди. Шунинг учун Арестотелнинг “Полития”си Аббосийларнинг “Байт ул-ҳикма”сида араб тилига таржима қилинмаган. Шунга қарамай, маълум маънода, бу жараён мусулмон жамияти томонидан юнон ва рим маданиятларининг фалсафий, илмий, техник ва аниқ фанларини тўлиқ ўзлаштирган ҳолда аслида эллинизмнинг Шарққа иккинчи ўрта аср тўлқини эди. Гарчи халифалик таркибига кирган мамлакатлар кутубхоналарида сақланаётган деярли ҳамма нарсаси таржима қилинган ва мослаштирилган бўлса ҳам, Аббосийлар халифаликдан ташқаридаги китобларни фаол равишда йиғишга ҳаракат қилишган. Халифалик манфаатлари доирасига кирган хилма-хил маданий меросдан тортиб деярли барчаси таржима қилинганлиги сабабли қадимги дунёнинг бир қанча маданиятлари ўртасида икки-уч асрлик диалоги олиб борилиши натижасида янги араб цивилизацияси шаклланди. Ислом динидаги Турон ва Эрон маданияти тараққиётининг узлуксизлиги масаласида биз Ўрта Осиё маънавий ҳаётининг бутун цивилизация тараққиёти давомидаги эволюцияси ҳақида қисқача тўхталиб ўтамыз.

Ўрта асрларда Эрон ва Турон эътиқодларининг

митраизм ва зардуштийлик шакллари ислом таълимоти билан алмашганда, бу минтақалар диний маданиятининг бутун мажмуаси ўзининг умумий дунёқараши ва моддий реквизитлари билан ҳам меъморчиликда, ҳам тасвирий санъатда тубдан ўзгаради.

Мазкур динлар ўртасида концептуал узлуксизлик бўлиши мумкин эмас. Турон ва Эронда ислом динини ёйиш учун кураш шиддатли кечди ва юз йилдан ортиқ давом этди. Сўғднинг (Фринкенд) баъзи жойларида аҳоли XIII асргача зардуштийлик маросимига кўра ўз ўликларини хумда дафн этишда давом этган. Эроннинг айрим жойларида зардуштийларнинг бир неча жамоалари бутунги кунгача сақланиб қолган. Бу қарама-қаршиликда исломнинг аниконийлик тамойили муҳим аҳамиятга эга эди. Г.А. Пугаченкованинг “Амир Темур. Ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти” тўпламидаги санъат ва маданиятга бағишланган боби ислом таълимотининг айнан шу хусусиятидан бошланади. Унинг таъкидлашича, бутлар ва ҳайкалларга сиғиниш шайтоннинг васвасаси деб эълон қилинган ва кейинги шарҳларда тирик мавжудотларни тасвирлайдиганлар учун кейинги дунёда шафқатсиз жазолар белгиланган.

Халифалик маданияти ва илм-фани бир қанча цивилизациялар ютуқларининг янги босқичдаги синтези ва ривожланиши эди. Бундан ташқари, Ҳиндистоннинг асосий математика ҳамда адабиёт доираларига хос алоҳида илмий асарлари таржима қилинган.

Объектив нуқтаи назардан, халифаликда маданиятнинг юксалишининг асосий сабаби жанубий Европа ва Шимолий Африкадан Хитойгача бўлган чегараларда турли цивилизацияларнинг диалогларининг натижасида ягона бир бутун араб фанида бирлашиши эди. Шу билан бирга, Ипак йўллари бўйлаб савдо алоқалари жадал ўсиб, савдо ва ишлаб чиқариш ривожланди. Булар ўз навбатида, технология, кончилик ва геология соҳаларининг ри-

вожланишига туртки берган. Савдонинг ривожланиши география, геодезия, астрономия ва математика фанларининг ривожланишига олиб келади. Ўлкашунослик, этнография, маданиятшунослик, тарих фанлари ривожлангани.

XVIII асрда Европада сотилган кўплаб товарлар – зираворлар, ипак, чой, қаҳва, шунингдек, кўплаб доривор препаратлар ва кимёвий моддалар аввал Буюк Ипак йўлида сотилган. Ипак йўли турк сулолалари бошқарувидаги мусулмон давлатлари томонидан назорат қилинган, гарчи карвонлар асосан халқаро характерга эга бўлса-да, уларда мусулмонлардан ташқари, христианлар, буддистлар ва яхудийлар ҳам қатнашган. Кўчманчи халқлар карвонларни қўриқлаб боришган, улар охир-оқибат исломни қабул қиладилар. Христиан олами халифатда кечиб бораётган чуқур ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнлардан хабардор бўлган. Бундан ташқари, халифалик билан рақобатлашаётган Византия императорлари кўпинча бу воқеаларнинг ривожланишига таъсир кўрсатади.

Кордова халифалигининг ҳукмронлиги Пиреней ярим оролидаги тараққиёт даври бўлди. Қуллик бекор қилинди. Озод қилинган қуллар ислом динини қабул қилдилар, деҳқонлар феодал қарамликдан қутулди, ҳамма Оллоҳ олдида тенглаштирилди. Натурал хўжалик ўрнини товар хўжалиги эгаллади. Ҳунармандчилик маҳсулотлари Европага экспорт қилинди. Андалусияда шиша цехи мавжуд бўлган. Бу ерда илмий ва техник кашфиётлар қилинган. Халқ таълими мактаблари тизими яратилган.

Халифа Ҳаким II камбағалларнинг болалари учун давлат мактаблари очади, олий маълумот мадрасаларда (университетларда) турли фанлар ўқитилган. Буюк диншунос ва файласуф Абу Ҳамид Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг “Фалсафани рад этиш” рисоласи сўнгги Кордова халифалардан бирининг буйруғи билан оммавий равишда ёқиб юборилган. Диний бағрикенглик шароитида испан

яхудийлари Маймонидлар ва бошқалар ҳам фан ривожига катта ҳисса қўшадилар. Бағдод халифалиги олимлари билан алоқалар фаол ривожланди. Мамлакатда масжидлар ва черковлар тинч-тотув яшаб, исломни қабул қилган испанлар “морисколар” деб аталган.

Европада Аверроес – Ибн Рушд асарлари мусулмон ренессанси даври илм-фанини, шунингдек, қадимий меросни кенг ёйишда алоҳида ўрин тутган. Унинг “Инкорни рад этиш” асари Бағдод ёки Марв эмас, балки Бағдод халифалигига мухолиф бўлган Кордова халифалигида ёзилганлиги эътиборлидир. Бу ерда Форобий ва Берунийнинг рационалиزمи сақланиб қолган. Ибн Рушд мулоҳазалари ва Европадаги Бағдод халифалиги давридаги буюк қомусий олимларнинг асарларига берилган изоҳлар черков томонидан христианликнинг муқаддас тили деб эълон қилинган – лотин тилига таржима қилинган. Аверроеснинг кўплаб асарлари уйғониш даври Европа фанининг асосини ташкил қилган.

XI асрда ҳокимият тепасига келган христиан ҳукмдорлари таржимонлар мактабини яратиб, юзлаб китобларни араб тилидан лотин тилига таржима қилдириб, бутун Европага тарқатилганлар. Бу таржимонлик фаолияти XVII асргача фаол давом этган. Бу сиёсат Испания ва Португалия христиан ҳукмдорлари томонидан давом эттирилган. Хусусан, XIII асрда Кастилия қироли Алфонс Донишманд бир қанча мадрасалар (университетлар) очган, уларда араблар, испанлар ва сурияликлар бирга ишлаган. Бу университетларда Европанинг турли бурчакларидан кўплаб ёшлар таҳсил олишган. Кордова халифалиги қулагандан кейин ҳам араб тили ва маданияти Испанияда узоқ вақт ўз таъсирини сақлаб қолади¹.

Аммо мусулмон ренессанси даврининг биринчи ва

¹ Сулайманова Ф. Восток и Запад (Культурные взаимосвязи древнего периода и средних веков). – Ташкент: Издательство народного наследия имени А.Кадыри, 2000. – с.10.

тўғридан-тўғри аналоглари Ҳорун ар-Рашиднинг замондоши Карл I нинг ўзида Каролинглар уйғониши даври ҳам эди. Буюк Карл (742-814) Францияга бостириб кирган арабларни қувиб чиқаради ва христианлик мафкурасига асосланган халифалик моделидаги давлатини қуради. У Европанинг кўп қисмини куч билан бирлаштиради ва саккиз юзинчи йилда император тожига эришади. Яратилган христиан империяси ҳарбий синф ҳукмронлиги остида марказлашган ҳокимиятга эга эди. Буюк Карл империясида шаҳар маданияти ривожланади, қурилиш, меъморчилик ва санъат гуллаб-яшнайдилар. Унинг саройида дунёвий билимларни ҳам ривожлантирувчи таниқли олим ва ёзувчилардан “Академия” ташкил этилади. Мамлакатда мактаб тизими янгиланади, унда қадимги Рим мероси элементларини қайта тиклашга аҳамият берилади. Маданиятнинг юксалиши Буюк Карл империясининг жамланган ресурслари ва давлат иқтисодиётининг юксалишига асосланган эди. Аммо унинг меросхўрлари қўл остида, норманларнинг босқинлари бошланганда, империя аста-секин таназзулга юз тутди. Шунга қарамай, Европада бу давр жуда ҳақли равишда “Каролинглар уйғониш даври” номи олади¹. Кейинчалик, Буюк Карл империяси маврлар, венгерлар ва норманлар истилоси остида қолади.

Европа тарихи XI – XII асрларда кўп асрлик салиб юришлари, ва католик черкови томонидан бирлаштирилган майда давлатлардан иборат эди. Муқаддас қабрни қутқариш ғояси Левантдаги халқаро савдо марказлари бўлган бойликни қўлга киритиш лойиҳасини қамраб олади. 1064-йилда Испаниянинг Кордова халифалигига қарши французларнинг салиб юриши бўлиб ўтди ва Барбастро шаҳри талон-тарож қилинади. Ҳаракатлантирувчи куч бой Шарқдаги талончиликка ташналик эди,

¹ Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1974. – т. 11. – с.449–450.

шунинг учун норманлар босқинининг инерцияси халифалик чегараларига етиб боради. Шу билан бирга, норман-варягларнинг Россия ва хазарлар юрти орқали Константинополга юришлари ҳам бўлиб ўтади.

Халифаликнинг бой шаҳарлари билан алоқа Европа жанубида шаҳар жамоатларининг ривожланишига туртки беради. Шаҳарларнинг феодаллар билан кураш бошланади. Италияда XII – XIII асрларда шаҳар ўзини ўзи бошқариш негизида – коммуналар, шаҳар-давлатлар вужудга келади: Венеция Республикаси, Флоренция, Генуя ва бошқалар. Булар Италиянинг йирик савдо ва саноат марказлари эди. Ўрта асрлар маданияти ва санъати ўзининг юксак тараққиётига эришади, университет таълими ривожланади. Бу Европада ренессанснинг бошланиши эди.

Аммо Испаниянинг шимолий тоғли ҳудудларида ўз мустақиллиги учун курашаётган кичик христиан ҳукмдорларининг кучи сақланиб қолади. XI – XIV асрлар Кордова халифалигининг ривожланиши ва ҳокимиятининг пасайиши тарихи бўлиб, Испания христианлари аста-секин ўз ерларини қайтариб олишади. Бу реконкиста жараёни асрлар давомида давом этади.

Шунга ўхшаш жараёнлар Португалияда ҳам содир бўлган, араблар уни VIII асрнинг бошларида эгаллаб олишган. IX – X асрларда халифалик ичида иқтисодий ва маданий юксалиш юз берди. Аммо Европадан Шарққа салиб юришлари бошланиши билан Португалияда ҳам реконкиста бошланади, лекин у жуда секин кечади. Фақат XIII асрда Лиссабон Португалия пойтахти деб эълон қилинади. Португалиянинг христиан ҳукмдорлари уларнинг қўлида бўлган мусулмонлар ва яҳудийлар савдогарларга нисбатан ижобий муносабатда бўлиб келишган. Васко да Гама Ҳиндистон ва Шарқий Африкага денгиз йўлини очади, жануби-шарқий Осиёга сузиб боради. 1500 йилдан

бошлаб Бразилияни мустамлака қилиш бошланади.

Европанинг жанубидаги ренессанс ёки қадимги юнон ва рим меросининг муҳим роли билан ажралиб турган. Шундай қилиб, Италиянинг тикланишида – кватроченто – қадимги Римнинг кўзга кўринган мероси катта рол ўйнайди: Колизей, форум ва бошқа ёдгорликлар ва маданий муҳитнинг ўзи, буюк Рим маданиятини куйлаш ва христиан жамиятини тарбиялашда давом этади. Италиянинг Рим маданиятига асосланган ўз маданиятининг эстетикаси ва ғоялари, номлари унутилмаган худолар пантеони мавжуд эди. Католиклар гуноҳкор деб эълон қилган антик фалсафа ҳам сақланиб қолган эди. Шу билан бирга, мусулмон маданиятининг ютуқлари Италияга фаол кириб боради. Ушбу таъсирнинг воситачиси Сицилия пойтахти Палермо шаҳри эди. Яқин Шарқ, Қора денгиз минтақаси ва Кавказ мамлакатлари билан мустаҳкам иқтисодий алоқа ва манфаатларга эга бўлган италян савдогарлари халифалик маданияти билан яқиндан таниш эдилар. Бундан ташқари, Италиянинг бир қатор худудлари ва Франциянинг жанубини босиб олган Испания халифалик маданиятининг таъсирини бу худудларга ёйди. Бу воқеаларнинг барчаси натижасида XII асрда Парижда Сорбонна ва Англияда Кембриж университетлари пайдо бўлади.

Аммо XIII аср бошларида Шартр ва Париж университетларида мусулмон уйғониш даври ютуқлари ўрганилаётган пайтда мусулмон оламининг ўзи Чингизхон босқинчиларнинг кучли тўлқини қурбони бўлади. Босқинчининг амбицияларими ёки унинг узоқни кўра билмайдиган рақиби Хоразмшоҳнинг бемаъни хатти-ҳаракати ва онаси Туркон Хотун калтабинлиги натижасида мусулмон олами мисли кўрилмаган фалокатга учрайди. Албатта, бунда Хоразмшоҳнинг халифаликка даъволаридан хавотирланиб, Чингизхонга хат ёзиб, уни Хоразмшоҳга қарши урушга ундаган Бағдод халифасининг ўзи ва Миср

ҳукмдорининг сиёсати ҳам муҳим рол ўйнаган. С.Ф.Старр таъкидлашича, Чингиз томонидан сартаул халқига қарши юриш жазоловчи хусусиятга эга бўлган.

Мусулмон дунёси вайрон бўлгандан сўнг, Италияда “кватроченто” гуллаб авжига чиқа бошлайди. Франциядаги католик черкови томонидан шафқатсизларча таъқиб қилинаётган мусулмон илм-фани ва маданияти мутахассислари ва ўқитувчилари, бу ердан Италиянинг эркин шаҳарларига қочиб, Осиё ва Европа ўртасидаги савдо-сотиқда воситачилик қилишган. Италиянинг ривожланган шаҳарларида “пополанлар” – қуролланган фуқароларнинг кучи бошқарувга келади. Сиенада “Халқ қоидалари”, Флоренцияда “Адолат институтлари”¹ каби қонунлар ёзилган. Шу билан бирга Эрон ва Туроннинг мўғуллари томонидан босиб олинган шаҳарларида “сарбадорлар” шаҳар жамоалари вакиллари ҳокимият тепасига келадилар. Италияда Алигери Данте ўз китобини сеvimли Беатриса “Вита нуова” - “Янги ҳаёт” мадҳияси билан бошлайди. “Пир” номли фалсафий асари маънавий, интеллектуал асар бўлиб, у ўзининг гуманистик фалсафасини ёритади, ўзининг машҳур фалсафий “Илоҳий комедия” ни яратиб, унда муаллиф у дунёга сафар қиладди, у ерда зардуштийлик космологияси асосида совуқ ва қоронғу дузахни тўлиқ тасвирлайди. Ушбу ҳаёлий дунёда унга маълум бўлган барча қаҳрамонлар ўзларининг муносиб жазосини олган бўладилар. Шу манзарада, Рим ёзувчиси Вергилий унга у дунёда ҳамроҳ бўлади ва жаннатда уни поклик ва ифбат идеали – севикли Беатриче кутиб олади². Шу билан бирга, Данте фаол фуқаро бўлиб, у адолатли “Жаҳон монархияси” нинг утопик лойиҳасини илгари суради.

¹ Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1974. – т. 20. – с.363.

² Сулайманова Ф. Восток и Запад, – с. 13.

Ундан кейин черков тарафдори Франческа Петрарка Лауранинг севгиси ҳақида сонетлар ёзади, шунингдек, Рим адабиётларини ўрганади ва нашр этади.

Шу даврнинг ўзида узоқ Кешда Амир Темур қадимги Турон ва Эрон цивилизациясини тиклаш учун курашни бошлаган бўлади. Шубҳасиз, “Темурийлар ренессанси” даври деб аталмиш даврнинг ташаббускори Амир Темурнинг ўзи бўлиб, у нафақат ўз ерларини кенгайтирган, балки бу ўлкаларнинг барчасида илм-фани, маданияти, тарихи билан қизиққан. У нафақат зиёратгоҳларни зиёрат қилади, балки таниқли олимлар билан танишади, уларни суҳбатга чорлайди. Энг кўзга ташланганларини Самарқандда яшашга таклиф қилган. Кўпинча босиб олинган ҳудудлар элитаси вакиллари Самарқандга мажбуран кўчирилган. Амир Темур ислом оламининг турли мамлакатлари маданиятларининг диалогини ўзининг пойтахти ва давлатида ташкил қилади. Хусусан, машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ XIV асрда илгари Боязид ҳукмронлигида бўлган араб элитасининг бир қанча вакиллари билан бирга оиласи билан Самарқандга кўчирилган. Машҳур Ибн Халдун ўз хотираларида ёзадики, Амир Темур уни Самарқандга кўчиб ўтишга бир неча бор илтимос қилган, аммо бунинг фойдаси йўқлигини англагач, унга хайрлашув совғалари бериб, Ибн Халдунни уйига кузатиб қўйишни буюрган¹.

Амир Темур ва Темурийлар сиёсатида ренессансининг муҳим хусусияти турли ислом давлатларининг муваффақиятли ўзаро таъсири натижасида этно-маданий анъаналарнинг уйғунлашган ҳолда ривожлантириш эди. Проф. Б. Аминов Хўжа Аҳмад Яссавийнинг туркий мисралари форсийзабон Хофиз девонининг хошияларига битилган китобот маданиятидан бизга ҳам мисоллар келтирган эди. Шунинг учун таъкидлаш мумкинки, Европа ва

¹ Қаранг: Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. Жизнь и общественнополитическая деятельность. Т.: Университет, 1999.

Осиё маданияти тарихида ренессанс даври мавзуси жуда кенг бўлиб, уни бепоён мавзу десак ҳам адашмаймиз. Ренессанс даври шунчаки эски маданият қадриятларининг тикланиш даври бўлмаган, балки бутун инсоният маданияти тарихидаги улкан прогрессив ютуқ эди. Европада, замонавий тарихшуносликка кўра, ўрта асрларнинг аноним даври антик даврнинг классик цивилизациялари ва янги буржуа цивилизацияси ўртасидаги тарихнинг қоронғу даврини ифодалайди. Аммо Осиё учун бу давр мусулмон цивилизациясининг гуллаган даври бўлиб, Чингиз олиб келган офатдан сўнг Амир Темур шарофати билан иккинчи юксалишни бошдан кечиради. Мусулмонлар уйғониши даврида Буюк ипак йўлининг қитъа йўллари бўйлаб жаҳон савдо, саноат, фан ва маданият марказлари ривожланади. Мусулмон ренессанси турли цивилизациялар диалоги натижалари бўлса, темурийлар ренессанси мўъуллардан кейинги фақат мусулмон дунёси билан чегараланган эди. Лекин у ўз даврининг халқаро савдо, ишлаб чиқариш, урбанизация, меъморчилик, маданият ва санъатнинг ривожланиши каби барча ренессанс хусусиятларига эга эди. Хулоса ўрнида шуни эслатиб ўтиш жоизки, бу ютуқларнинг барчаси Амир Темурнинг сиёсати билан таъминланган. Ислом цивилизацияси тарихи музейи экспозицияларида юқорида зикр этилгандек жиҳатларни кўрсатиш қадимги ва ўрта аср маданиятининг ислом давридаги трансформацияси жараёнларини акс эттиришда ёрдам беради.

Бекмирзаев Илҳомжон Исмоилжонович,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
тарих фанлари доктори

МУСУЛМОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ЮТУҚЛАРИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА АКС ЭТТИРИШ ТАЖРИБАСИ: ЕВРОПА МУЗЕЙЛАРИ МИСОЛИДА

Аннотация. Мақолада Европа музейлари мисолида мусулмон цивилизацияси ютуқларини музей экспозицияларида акс эттириш тажрибаси кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Лувр музейи, Оксфорд Ислом тадқиқотлари маркази, Британия музейи, Берлин этнологик музейи.

Ҳар қандай миллатни дунёга танитишда ва илмий салоҳиятини кўрсатишда музейларнинг ўрни ва уларнинг фаолияти жуда муҳим. Баъзи аниқ маълумотлар ҳам шундан далолат беради. Масалан, аҳоли жон бошига кўра, дунёда энг кўп музейга эга давлат Ватикан ҳисобланади. Бу давлатда 800 дан ортиқ одам доимий яшайди, музей залларининг умумий сони эса 1400 тадан ошади. Ташриф буюрувчиларнинг аксарияти асосан Микеланжело томонидан яратилган Уйғониш даврининг энг ажойиб меъморий ёдгорликларидан бири ҳисобланадиган Сикстин капелласига қизиқиш билдиради. Ушбу мақолада эса мусулмон цивилизацияси ютуқларини музей экспозицияларида акс эттириш тажрибасини Европа музейлари мисолида кўриб чиқишга эътибор қаратилди.

Франциядаги Лувр музейи майдони бўйича дунёдаги энг йирик ва энг кўп киши ташриф буюрадиган маданий муассаса бўлиб, ҳар йили унинг залларида 10 миллиондан ортиқ киши сайр қилади. Албатта, кўпчилик Луврга Леонардо да Винчи чизган дунёдаги энг машҳур “Мона Лиза”ни кўриш учун келади. Лекин Луврда Ислом санъ-

ати бўлими ҳам мавжуд бўлиб, ундаги экспонатларнинг географик кўлами Испаниядан Ҳиндистонгача бўлган ҳудудни, хронологик чегараси 622 йилдан XIX асргача бўлган даврни қамраб олади. У ислом санъатининг кўплаб гавҳарларини ўзида жамлаган. Кардова амири Абдурахмон III нинг ўғли ал-Муғирага тегишли 968 йилда Андалусияда фил суягидан ясалган қутича¹, Мамлуклар даврига оид ноёб мис жом², Эроннинг қадимги Суса қозишмаларига оид ашёлар шулар жумласидандир.

Дунёдаги кўпгина музейлардаги экспонатларнинг барчаси оммага кўрсатилмайди, чунки уларни қўйиш учун жой етмайди. Шунинг учун коллекциялар вақти-вақти билан алмаштирилиб турилади. Масалан, Санкт-Петербургдаги Эрмитаж коллекцияси 3 миллиондан ортиқ экспонатдан иборат ва уларнинг ҳаммасини бирданига намойиш қилишнинг иложи йўқ. Худди шу ҳолатни Лувр музейида ҳам кузатиш мумкин, музейнинг Ислом санъати бўлими тўплами 16500 та экспонатни ўз ичига олади, аммо улардан фақат 3000 тасигина намойиш этилган.

Ноябр ойида Лувр илк марта Ўзбекистон меросига бағишланган кўргазмага мезбонлик қилди. “Ўзбекистон воҳалари хазиналари. Карвон йўллари чорраҳаларида” деб номланган кўргазма қадимда Ўзбекистон ҳудудидан ўтган Буюк ипак йўли тарихидан ҳикоя қилди. Унда монументал ва дастгоҳ санъати намуналари, деворий расмлари, саройларнинг ўймакор жиҳозлари, санъат ва ҳунармандчилик буюмлари намойиш этилди. Кўргазма воҳа-давлатлар ва Юнон-Бақтрия салтанатининг ташкил топишидан (мил. авв. III–II асрлар) Темурийлар салта-

¹ ОА 4068-рақамли экспонат; қаранг: [Sophie Makariou](#), *La Pyxide d'al-Mughira*, Somogy éditions d'art, Collection Solo, Paris, 2011;

² LP 16-рақамли экспонат; қаранг: Doris Behrens-Abouseif, «The Baptistère de Saint-Louis: A reinterpretation», *Islamic Art*, no III, 1988-89, p. 3-9.

натининг охиригача (XVI аср бошлари) бўлган даврни қамраб олган беш бўлимдан иборат.

Айнан учинчи бўлимда маданият ва санъатга ислом динининг таъсири масаласи ёритилган. Жумладан, Қашқадарё вилояти Шаҳрисабз шаҳридан етмиш километр жанубда жойлашган Катта Лангар қишлоғидаги мақбарадан топилган катта ўлчамдаги Қуръони карим саҳифаларини намойиш қилиш билан VIII асрдан бошлаб аҳолининг юқори табақа вакиллари ислом динини қабул қилгани далил сифатида кўрсатилган. Бағдод халифасидан мустақиллигини эълон қилган ва шу орқали Эрон Хуросонидан Фарғонагача бўлган ҳудудни бошқарган Сомонийлар сулоласи (875–1005) ҳукмдорлари том маънодаги олимлар ва адиблар, санъат ва маданият тарғиботчилари бўлган. Мазкур давр адабиёт ва илм-фаннинг, айниқса, астрономия, география ва тиббиёт фанларининг олтин даври ҳисобланади. Бу давр Ироқ ва Эрондан олиб келинган, лекин Бухорода сайқалланиб, тараққий топган кулолчилик, шиша буюмлар ёки металлга ишлов бериш бўйича катта технологик янгиликлар замони ҳам бўлди. Ислом маданиятининг ҳудуддаги маҳаллий ва қўшни халқлар санъати билан уйғунлашувидан пайдо бўлган ушбу санъат тури ёдгорликлар, кулолчилик ва металл буюмлар, шунингдек, тўқимачилик газламаларида бетакрор хаттотлик намуналарида ифодалангани кўргазмада намойиш этилди.

Ташриф буюрувчилар жами 168 та музей экспонатлари билан танишишлари мумкин бўлади: шулардан 137 таси Ўзбекистоннинг 13 та музейига тегишли бўлиб, эрамиздан аввалги VI–V асрлардан Темурийлар давригача бўлган вақтни қамраб олган экспонатлар, 31 тасини жаҳондаги етакчи Британия музейи, Британия кутубхонаси, Виктория ва Альберт музейи, Франция Миллий кутубхонаси, Лувр, Кливленд музейи ва бошқа даргоҳларда сақланувчи асарлар ташкил этади.

Париж ноябр ойида Ўзбекистонга оид яна бир кўргазмага мезбонлик қилди. Араб дунёсини ўрганиш институтида очилган “Самарқандга йўл, Ўзбекистон жилolari ва улугворлиги” номли кўргазмадан Нукусдаги Савицкий коллекциясида сақланувчи мўйқалам асарлардан тортиб, Бухоро зодагонлари саройларида сақланган ноёб жиҳозлар ўрин олди.

1096 йилда ташкил этилган Оксфорд университетида тўртта академик бўлим, 36 та коллеж ва учта ҳамжамият мавжуд. Университет таркибида боғлар, кутубхоналар ва музейлар барпо этилган. Бу уч турли масканлар GLAM аббревиатураси, яъни Gardens, Libraries And Museums – GLAM номи билан машҳур бўлиб, дунёдаги энг катта университет тўпламларидан бирини ташкил қилади. Ундаги Ислом тадқиқотлари маркази алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур марказга 1985 йилда асос солинган. 1991 йилда қирол Чарлз III (ўша пайтда Уэлс шаҳзодаси) унинг ҳомийси бўлди. Ушбу тадқиқот даргоҳи хайрия ҳисобига фаолият кўрсатади. 2012 йилда қиролича Елизавета II томонидан унга Қиролик Хартияси мақоми берилган. Марказни дунё олимлари ва давлат арбоблари ҳамда Кенгаш томонидан тавсия этилган Оксфорд университети вакиллари-дан иборат Васийлик кенгаши бошқаради.

Марказ ислом цивилизациясининг барча жабҳаларини ҳамда замонавий мусулмон жамиятларини ўрганишга йўналтирилган. Унинг кўплаб аъзолари университетнинг турли бўлимлари ва факультетлари коллежларда фаол иштирок этиб келади. Талабалар ва илмий ходимлар марказнинг стипендиялар ва ташриф стипендиялари дастурлари орқали йиллар давомида Оксфордга келиб, таълим олмоқда. Марказда йил давомида маърузалар, семинарлар, маҳорат дарслари, конференциялар, кўргазмалар ва бошқа академик тадбирлар ўтказиб келинади.

Кўргазмалар майдонида Муҳаммад (с.а.в.)нинг қабрлари устига ёпиладиган мато бўлаги ва Каъбанинг эшик

қисмига ўраладиган каъбапўш ҳам жой олган. Эътиборга молик бўлган жиҳати шундаки, марказнинг кутубхонасига Бухоро номи берилган бўлиб, у ерда турли тиллардаги юзлаб китоблар жамланган.

Йирик музей экспозицияларга эга бўлган Британия музейи – жаҳондаги энг йирик маданий муассасалардан ҳисобланади. Лондонда жойлашган бу музей Европадаги биринчи давлат музейидир. Унга 1753 йилда асос солиниб, 1759 йилдан ишга туширилган бўлиб, биноти инглиз классик услубида қурилган. Музейда, Европа, Осиё, Африканинг ўрта асрлар санъати ёдгорликлари (араб, Эрон, Узоқ Шарқ кулоллик буюмлари, Бенин бронзаси), шунингдек, расм, гравюра, кулолчилик буюмлари, танга, медаллар тўпланган. Музейнинг этнография бўлимидан Африка, Америка, Океания ва бошқа халқлар маданий ёдгорликлари кенг ўрин олган. Фирдавсийнинг Муҳаммад Жўқий томонидан кўчирилган “Шоҳнома”сининг ноёб қўлёзмаси¹ (1440 йилда кўчирилган, 31 та миниатюра билан безатилган), юртимизга оид “Бобурнома”нинг ноёб қўлёзмаси² (1590 йилларда кўчирилган, 183 та миниатюрадан иборат), Амударё хазинаси (1877 йилда, Амударё соҳилидан топилган) ва бошқа юртимизга оид ноёб экспозициялар шу музейда сақланади. Британия музейи кутубхонасида етти миллиондан ортиқ китоб, тахминан 105 минг қўлёзма, 100 минг атрофида хартия (қўлёзма ҳужжат) ва ёрлиқ, 3 мингдан ортиқ папирус бор. 1926 йилдан музей ўз журналини нашр этиб келади.

Британия музейининг Ал-Бухорий фонди галериясида ҳам Бухоро, Самарқанд ва Хоразм тарихига оид бир қатор ашёлар намоишга қўйилган. Унда Хоразмдан топилган қумуш ликопча, Жалолиддин Мангуберди Хо-

¹ Қаранг: Barbara Brend, Muhammad Juki's Shahnamah of Firdausi, London: Philip Wilson, 2010.

² Қаранг: Losty, J. P. Roy, Malini (eds), Mughal India: Art, Culture and Empire, p. 39, 2013, British Library.

размшоҳ исми битилган тош, Мирзо Улуғбек Кўрагон номи битилган ва айнан шу аجدодимизга тегишли бўлган пиёла, Самарқанддаги Бибиҳоним масжидидан келтирилган кошинларни учратасиз. Ушбу кўргазманинг иккинчи қисмида янги тарихга оид экспонатлар намоишга қўйилган бўлиб, улар орасида Бухорода тикилган аёллар бош кийими, Самарқандда тайёрланган тиллақошлар мавжуд.

Европанинг йирик маданият марказларидан бири бўлмиш Германия ҳам музейлар ва бой кутубхоналар мамлакатидир. Ўзбек санъатининг ажойиб коллекциялари Берлин, Дрезден ва Лейпциг музейларида сақланмоқда. Масалан, Германиядаги энг кўп ташриф буюриладиган Пергам музейида ислом дунёсининг асосий реликтлари ҳисобланган қўлёзма китоблари ва мусулмон Шарқи амалий санъати асарларининг қимматбаҳо намуналари сақланади. Бу ерда Қадимий Афросиёб шаҳрининг машҳур кулолчилик санъатига оид ноёб асарларни ҳам кўриш мумкин.

Берлин, Дрезден, Лейпциг ва Штутгарт шаҳарларидаги музейларда ўзбек санъати коллекцияларининг сақланиши ўзаро маданий, илмий ва адабий йўналишлардаги алоқаларни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Берлин этнологик музейида Бухоро амирлигига оид, Берлин давлат кутубхонасида Алишер Навоий асарлари қўлёзмалари каби ноёб коллекциялар сақланмоқда. Берлин давлат кутубхонаси “Шарқ” бўлими раҳбари, доктор Кристофер Раухнинг фикрича, бу ердаги қўлёзмаларнинг айримлари ўзбек классик адиблари, олимлари яшаган ва ижод қилган ҳудудлардан, баъзилари эса бевосита Ўзбекистондан олиб келинган. Улар орасида XIX асрдан буён кутубхонада сақланаётган Улуғбекнинг астрономик жадваллари ҳам бор. Уларда 38 юлдузлар туркумига кирувчи 1018 юлдуз ҳақида маълумот берилган¹.

1 <https://legacy.uz/mediaforum-v-g.-berline-germaniya/>

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, музейлар аждодлардан мерос бўлган бойликни келажак авлодга етказиб берадиган илмий-маданий ва маънавий-маърифий хазинадир. Йиллар давомида бойиб, тўлиб бораверадиган бу хазина фақатгина маданий қадриятлар намойишигига бўлиб қолмай, узоқ ва яқин тарих саҳифаларидан сўзловчи бебаҳо китоб вазифасини ҳам ўтамоғи лозим.

Бобоёров Ғайбулла Болиевич,
ЎЗР ФА Миллий археология маркази,
тарих фанлари доктори

ЎРТА ОСИЁНИНГ ИЛК МУСУЛМОН ТАНГАЛАРИ: АРАБ, ФОРС ВА ТУРКИЙ МАДАНИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ

Аннотация: Минг йилдан ортиқ вақт кесимида қўлланилган Ўрта Осиё мусулмон тангалари билан танишиб чиқиш орқали шу чоққача кўпчилик изланувчилар орасида ислом инончи билан боглиқ анчагина ўринлашиб қолган айрим қарашлар бирёқлама эканига гувоҳ бўламиз. Тангаларда ўрин олган турли тасвирлар, рамзий белгилар ва бошқа кўрсаткичларга таяниб, деярли минг йил давомида ўзларини ушбу инонч тизимининг етакчиси ўлароқ кўрсата олган, бу йўлда тинимсиз курашиб, ислом дунёсининг байроқдорига айланган Ўрта Осиё халқлари, айниқса, туркийлар ўтмишининг қоронғу томонларига ойдинлик киритиш мумкин.

Калит сўзлар: ислом, танга, тамга, Ўрта Осиё, туркий, сугдий, араб, форс.

Ўрта Осиёга араблар кириб келган чоғлардан деярли минг йил олдин минтақада яшаган турли тилларда сўзлашувчи эл-улуслар ўзларининг ерли танга-пул тизимига эга бўлиб, улар орасида милоддан олдинги II–I юзйилликларда Кушон салтанати, Суғд ва Хоразм ўлкаларила, шунингдек, мил. III–IV юзйилликларда Чочда бостирилган эски бактрий, хоразмий ва суғдий ёзувлилари илк ерли

тангалардир. Ўша чоғларда Ўрта Осиёнинг танга-пул тизимига юнон, эрон, ҳинд ва хитой тангалари бирмунча ўз таъсирини кўрсатган бўлса, илк ўрта асрларнинг сўнги юзйилликларига келиб минтақа тангаларининг араб, тўғрироғи, мусулмон анъаналари билан уйғунлашуви кузатилади. Ундан кейин деярли минг йил давомида кўпроқ араб ёзуви ўрин олган танга-пул тизими йўлга қўйилди. Бироқ мусулмон тангаларида ерли анъаналар тўлиқ йўқолиб кетмагани кўзга ташланиб, буни кўплаб Ўрта Осиё тангалари кўрсатиб турибди.

Кўпчилик изланувчилар орасида VIII юзйиллик иккинчи ярми – IX юзйиллик бошларида Ўрта Осиёнинг бир неча ўлкаларида, айниқса, Амударё – Сирдарё оралиғидаги ўлкаларда бирин-кетин Олд Осиё анъаналари негизида танга бостириш тизими йўлга қўйилган, деган қараш кенг ёйилган. Тангашунослик билан яхши таниш бўлмаган кўпчилик изланувчилар эса минтақанинг мусулмон тангаларида исломга ёт бўлган анъаналарга йўл қўйилмаган, деярли минг йил бўйи бирор тасвир ёки рамзий белгисиз танга бостирилиб келган, деб қарайдилар.

Бироқ деярли минг йиллик бир ўтмишга эга Ўрта Осиё мусулмон тангалари синчиклаб текширилганда минтақа тангаларида араб, форс ва туркий анъаналар ўзаро қоришуви кузатилиб, айрим ўринларда туркий анъаналар анчагина етакчи бўлгани кўзга ташланади. Бу мусулмончиликка ўтган илк туркий элатлардан бири бўлмиш ўғузларга тегишли тангалар, Қорахонийлар хоқонлиги (942–1212) томонидан бостирилган тангалар ва ўрта асрларда Ўрта Осиё ва ўнга қўшни ўлкаларни бошқарган кўплаб туркий сулоалар тангалари ўрнагида ўз тасдиғига эга (қар. 9–12-расмлар). Шу билан бирга, минтақанинг илк мусулмон тангаларида шарқий эроний тилли элатлар (эски хоразмликлар, суғдийлар) танга-пул тизими билан боғлиқ анъаналар ҳам қўлланилганини кўплаб танга топилмалари кўрсатиб турибди (қар. 3–4, 9–10-расмлар).

Бунинг негизиди бир томондан ислом инончига хос бағрикенглик ётса, иккинчи томондан, ўрта осиелик элатлар, айниқса, туркийлар ўз ўзлигини, ота-боболаридан етиб келган анъаналарни танга-пул тизимида ҳам ифодалашга интилиши билан очиқланади. Демак, Ўрта Осиё мусулмон тангаларида арабча сўзлар – Қуръон оятлари, танга бостирилган ер ва йил, бошқарувчининг арабча унвонлари ва бошқа сўзлар билан бирга туркий сўзлар – “хон”, “хоқон”, эски туркча ёзув (уйғур, турк-рун), бирор ибора ёки тилак (“қутлуғ бўлсун”, “данги” (танга), “ақча”, “ёрлиғи”, “сўзим”, “сўзимиз”), тамға, ўқ-ёй белгиси, ҳайвон тасвирлари (қуш, барс, арслон, қуён, от, балиқ, кийик ва б.) учраши бу қарашимизни қўллаб-қувватлайди [қар. Федоров-Давыдов 2003:28–34; Кочнев 2006; Тўхтиев 2006: 42–45; Бабаяров, Кубатин 2012: 3–33; Babayar 2014: 22–27; Babayar, Kubatin 2016 : 34, 146].

Шу ўринда айтиб ўтиш керак, эроний тилли элатлар билан неча минг йиллаб ёнма-ён ва аралаш яшаб келган туркийлар ўз тангаларида ушбу элатларга хос ўзгачаликларга ҳам ўрин берганликлари билинади (устиди қуёш тасвири бўлган арслон, тилак сўзлар ва б.). Қуйида кўриб ўтиладиганидек, Суғд тангачилик тизимининг ёрқин ўрнақларидан бири бўлмиш “Бухорхудотлар тангаси”нинг VIII–XI юзйилликларда бостирилган нусхаларида суғдий сўзлар билан бирга арабча “ал-Маҳди”, “ал-Амин” сўзларининг ўрин олиши мусулмон ва ерли анъаналарнинг бир-бири билан қанчалик сингишиб, уйғунлашиб кетганини кўрсатади. Қизиғи шундаки, исломдан анча олдинги чоғларда – V–VI юзйилликларда ҳукмдор боши тасвири билан чиқарилган Бухорхудотлар тангалари ўлкада ислом кенг ёйилгач, арабча сўз ва атамалар қўшилиб, эски тасвир сақланган ҳолда бостирилишда давом этади (қар. 3–4-расмлар).

Бошқа бир мисол келтирадиган бўлсак, Турк хоқонлигига қарам бўлиб, туркий сулола томонидан бошқарил-

ган деб қараладиган Нахшаб ҳукмдорлиги тангаларидаги от тасвири Ўрта Осиёнинг илк мусулмон тангаларида ҳам ўрин олиб, суғдий ёзув ўрнида араб ёзувида “Насаф” ва “Муҳаммад расуллоҳ” сўzlари туширилган ҳолатда учрайди (қар. 5–6-расм).

Ялпи олганда, Ўрта Осиёнинг мусулмон тангаларини шартли ўлароқ 3 босқичга ажратиш мумкин: 1) ерли тангалар устига арабча сўzlар ёзиш – VII–IX юзйилликлар ораси; 2) Олд Осиё – Ўрта Осиё танга тизимларининг ўзаро қоришуви – X–XIII юзйилликлар ораси; 3) Ўрта Осиё мусулмон тангаларида турк-мўғул анъаналарининг кучайиши – XIII–XVI юзйилликлар оралиғи. Шунингдек, бу босқичлар ичида ҳам бир неча кичик босқичлар ёки ҳар бир сиёсий уюшманинг ўзига хос анъаналар ўрин олган танга турлари аниқланган. Шу билан бирга, Ўрта Осиё мусулмон тангаларини уларнинг ясалиши, арабча сўzlар ёзилиши ва қўлланилишидаги ўзгаришлар, тангаларнинг кўриниши ва бошқа томонларига қараб икки турга ажратамиз: 1) ривожланган ўрта асрлар – Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар даври тангалари; 2) Чингизийлар ва улардан кейинги сулолаларга хос тангалар. Чиндан ҳам ривожланган ўрта асрлар тангаларида Олд Осиё анъаналари етакчилик қилса, Чингизийлар ва уларга издош сулолалар тангаларида туркий анъаналар бирмунча етакчилик қила бошлагани кўзга ташланади. Айниқса, Қорахонийлар ёки Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар тангаларида эски туркларга хос тангаларга бирор уруғ тамғасини тушириш анъанаси йўқолган бўлса, Чингизийлар даврига келиб бу анъана қайтадан тикланади. Шу билан бирга, Қорахонийлар тангаларида ўрин олган айрим ҳайвон тасвирлари ўрта асрлар Ўрта Осиё тангаларида, айниқса, Темурийлар сулоласи тангаларида ўрин ола бошлайди (ўрн. кийик тасвири) (қар. 16–17-расмлар).

Энди, Ўрта Осиёда илк мусулмон тангалари бостирилган босқичга қисқача кўз югуртирсак. Араблар кириб келишидан олдин Ўрта Осиё ва унга қўшни ўлкаларда Ғарбий Турк хоқонлиги (568–740) бошқаруви ўрнатилган бўлиб, Тўхористон, Бухоро, Хоразм, Суғд, Уструшона, Чоч, Фарғона, Ўтрор, Исфижоб (Сайрам) каби ўнлаб воҳа ҳукмдорликлари – мулкликлар хоқонликнинг қўл остида эди. Хоқонлик ўз танга-пуллари босиб чиқарганидек, санаб ўтилган сиёсий уюшмаларнинг барчаси ўз танга-пул тизимига эга эди. Тангаларнинг кўпроғи суғдий ёзувда, сезиларли бир бўлаги бақтрий ёзувида, кичик бир бўлаги эса эски хоразмий ёзувда бостирилиб, уларнинг кўпчилигида рамзий белгилар – тамға, ярим ой ва юлдуз, бошқарувчи тасвири, куч-қудрат белгиси – от, барс, арслон, туя, қуш тасвирлари ўрин олган эди. Ўрта Осиёда араб бошқаруви ўрнатилгач эса бошланғичда бундай тангаларнинг сезиларли бир бўлаги бостиришда давом этган бўлса, айрим тангаларда Олд Осиё анъаналари ҳам кўрина бошлайди.

Қизиғи шундаки, минтақада араблар бошқаруви ўрнатилган илк босқичда, яъни VII–VIII юзйилликлар орасида ерли тангаларга ё айрим арабча сўзларни қўшиб қўйиш, ё бўлмаса, суғдий ёки бошқа ёзувдаги ерли тангалар устига араб ёзувида جائز “жоиз” сўзини ёзиш ёки устидан қайта босиш орқали уларни товар айирбошlashда қўллашга рухсат берилгани кўзга ташланади (қар. 1–2-расмлар). Умавийлар (661–750), Аббосийлар (750–1258), Сомонийлар (819–999) каби илк ислом бошқаруви босқичларида йўлга қўйилган бундай ёндашувлар кейинчалик ҳам давом этади. Буни кўплаб ерли сулолалар тангаларида арабча сўзлар ёнида ерли анъаналар ўрин олиши анча кейинги чоғларда – ўрта асрлар тангаларида ҳам сақланиб қолгани кўрсатиб турибди. Бундан кўринадикки, ислом инончи Ўрта Осиё халқларининг анъаналарига бутунлай

чек қўймаган, балки ерли билан қоришиб, янада кенг қўламга эга бўлган ва шу йўсинда ялпи ислом маданияти кенг ёйилишига йўл очилган.

Қуйида мусулмон анъаналари негизида чиқарилган тангалар ва Ўрта Осиёнинг ерли танга бостириш анъаналари ўзаро уйғунлашган тангалардан айрим ўрнаклар келтирамиз:

1. “Жоиз” сўзи ўрин олган тангалар

1

2

Олд юзасида суғдийча сўз (*dynryk* “динарик?”), тескари юзасида эса *جائز* сўзи ўрин олган тангалар. Жездан ясалган. Салмоғи: 4.8 гр., 4.3 гр.; Қўлами: 21.8 мм, 21.7 мм. Чиқарилган йиллари: VIII юзйиллик. Манбаси: <http://zeno.ru> - Early Islamic coins – 40231, 40182.

2. Бухорхудотлар тангалари

3

4

Олд юзасида ўнга қараган ҳукмдор боши тасвири ўрин олган тангалар. Ҳукмдорнинг ўнг томонида суғдий ёзувда *rwḫ'r xwβw* “Бухоро ҳукмдори” сўзлари, ҳукмдорнинг боши тепасидан сўлга тўғри “Ал-Маҳди” сўзи учрайди. Салмоғи: 2.73 гр., 2.83 гр.; Қўлами: 24 мм, 26 мм. Манбаси: <http://zeno.ru> – Bukhar Hudat – 306931, 306932.

3. Насаф тангалари

5

6

Олд юзасида сўл томонга йўналган от тасвири ўрин олган. Отнинг устида арабча ёзувда “Насаф” сўзи, танганинг тескари юзасида “Муҳаммад расуллоҳ” сўзлари ўрин олган. Салмоғи: 2.32 гр. Кўлами: -, -. Чиқарилган йиллари: VIII юзйиллик. Манбаси: [http:// zeno.ru](http://zeno.ru) – Bukhar Hudat coins – 2999368, 219922.

4. Хоразм тангалари

7

8

Олд юзасида ўнг томонга йўналган от ва унинг устида свастика белгиси ўрин олган тангалар. Танганинг тескари юзасида уч қаторлик арабча сўз бор. 1) Ироқ ибн Мансур (х. 280–305 йй.) тангаси; 2) х. 385 й. Салмоғи 1.4 гр., 1.1 гр. Кўлами: 17.6 мм, 19 мм. Манбаси: [http:// zeno.ru](http://zeno.ru) – Kwarizm – 46552, 186896.

5. Ўғуз ябғулиги тангалари

9

10

1) Олд юзасида Хоразмшоҳ-Африғийлар тангасидаги каби ўнг томонга юзланган ҳукмдор боши тасвири ва унинг юзи олдида араб ёзувида “Жабуйа малик ал-Ғузиййа” сўзлари, тескари юзасида эса ўнгга йўналган отлиқ тасвири ва унинг орқа ёнида араб ёзувида “Абдуллоҳ ибн Тоҳир” сўзлари ўрин олган танга; 2) биринчи танга каби ўнг томонга юзланган ҳукмдор боши тасвири ва унинг юзи олдида араб ёзувида “Абдуллоҳ ибн Тоҳир”, тескари юзасида эса ўнгга йўналган отлиқ тасвири ва унинг орқа ёнида араб ёзувида “Намиж Жабуйа” сўзлари ўрин олган танга. Салмоғи 1.27 гр., 1.46 гр. Қўлами: -, -. Манбаси: [http:// zeno.ru](http://zeno.ru) – Syr Darya Oghuz – 201699, 299338.

6. Қорахонийлар тангалари

11

12

1) Олд юзасида калимаи шаҳодат, тескари юзасида эса ўртада мушуксимон ҳайвон (барс) тасвири, унинг теграсида эса арабча сўзлар ўрин олган танга. Қорахоний ҳукмдор Наср ибн Али томонидан Фарғонада чиқарилган (х. 393 й.); 2) Олд юзасида ўртада балиқсимон ҳайвон, унинг уст ва остида ҳамда теграсида арабча сўзлар ўрин олган танга. Салмоғи: 2.5 гр. Қўлами: 25.9 мм. Чиқарилган йиллари: XI–XII юзйилликлар.

7. “Хон Ўзбек” унвонли тангалар

13

14

1) Олд юзасида ўрта арабча [] “Ўзбекка қут-барака” ва эски турк (рун) ёзувида [] “кан” (хон) сўзлари, танганинг айланасида эса эски турк ёзувида [] - (a)k(a)ğça “ақ ағча” (оқ ақча) [] - қағ “чоғ”, [] - ösb(e)g “Ўзбек”, [] - az(a)ğ “Азоғ” (Азов) сўзлари ўрин олган танга (“Хон Ўзбек чоғида Азоқда (бостирилган) оқ-оқча (кумуш танга)”. Танганинг тескари юзасида ўртада ва айланасига ёзилган эски туркий ёзувда тилак сўзлар учрайди; 2) Олд юзасида ўртада арабча сўзлар ва унинг теграсида биринчи тангадаги каби эски турк (рун) ёзувида “Хон Ўзбек чоғида Азоқда (бостирилган) оқ-оқча (кумуш танга)...” сўзлари ўрин олган. Танганинг тескари юзасида ўртада [] “Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқдир. Унинг шериғи йўқдир. Хусрав (?)” сўзлари ва айланасига ёзилган арабча [] “Шоҳ, Буюк хоқон, Рукниддунё ва-д-дин. Хусрав” сўзлари ўрин олган [Babayar, Kubatin 2016: 16–38, 81–107]. Топилган ери: Шарқий Европа – Шимолий Кавказ. Чиқарилган йиллари: IX–X юзйилликлар / XIV юзйиллик.

8. Темурийлар тангалари

Олд юзасида араб ёзувида “Амир Темури кўрагон ҳимматидин Улуғбек кўрагон сўзум” ибораси, тескари юзасида эса ўртада калимаи шаҳодат, унинг теграсида эса 4 халифа исми ўрин олган танга.

15

16

17

Олд юзасида сўлга юзланган кийик ва унинг теварагида ўсимлик тасвири, тескари юзасида эса араб ёзувида арабча “Зарби Ҳисор...” сўзлари ўрин олган тангалар. Салмоғи: 9,52 гр., 8,92 гр. Кўлами: 26-27 мм, 26-28 мм. Чиқарилган ери ва йили: 907/1500-1501 й. [Тўхтиев 2006: 47, 66-67 тангалар].

* * *

Юқорида келтирилган тангаларнинг кўпчилиги изланувчиларга яхши таниш. Шунинг учун ушбу тангалар орасида бирмунча оз ўрганилган айрим тангаларга тўхталиб ўтсак. Яқин йилларда аниқланиб, эндигина ўрганила бошлаган тангалардан бири Ўғуз ябғулиги (IX–X юзйилликлар) тангалари бўлиб, бундай тангалар илк бор рус тангашунослари Е.Ю. Гончаров ва В.Н. Настич томонидан илм оламига танитилди [Гончаров, Настич 2013: 80-91]. Хоарзмшоҳ-Африғийлар тангалари ўрнак олиниб бостирилган ушбу тангалар Сирдарёнинг қуйи оқими – Орол денгизи теграсидаги эски шаҳар қолдиқларидан топилаётгани учун изланувчилар бу турдаги тангаларни “Сирдарёбўйи Ўғуз ябғулиги тангалари” деб аташди. Бу ер Хоразм воҳасига яқин бўлиб, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларида ўз бошқарувини ўрнатган ўғузлар Африғийлар тангасидан ўрнак олиб ўз тангаларини чиқаришган. Ўғузлар ўша чоғлардаёқ юзлаб уруғларга бўлинган туркийларнинг йирик бир бўлаги бўлиб, ислом инончига биринчилардан бўлиб ўтган турклардир. Араб ва форс ёзма манбаларида “ғуз” кўринишида тилга олинган ушбу элат Жанд, Ўтрор, Саброн, Сиғноқ, Суткенд, Қорачуқ, Қарноқ каби шаҳарларга эга бўлиб, мусулмон ва мусулмон бўлмаган элатлар чегарасида яшаганликлари билинади [DLT 2014: 189, 192, 203, 206, 208]. Бошқарув маркази Жанд шаҳри бўлган ўғузлар бошқарувчиси “ябғу / жабғу” унвонига эга бўлган. Шунинг учун улар томонидан бостирилган танга-

ларда “Жабуйа – малик Ғузиййа” сўзлари учрайди. Бир сира ислом динининг байроқдорлари бўлган Ўғуз ябғуларини тангаларида эски Ўрта Осиё (хукмдор боши тасвири) ва мусулмон анъаналари (“Абдуллоҳ ибн Тоҳир” ва б.лар)нинг учраши диққатни ўзига тартади.

Юқорида келтирилган тангалар орасида кўпчилик учун қизиқарли бўлган арабча ва эски туркча (рун) ёзувли тангалардир. Ушбу тангалар туркуми деярли юз йилдан бери ўрганиб келинган бўлса-да, яқин йилларгача улардаги “ноаниқ ёзувлар” деб келинаётган ҳарф белгилари 2014–2015 йилларда томонимиздан (Ғ. Бобоёров ва А. Кубатинлар) k2g2ЃА. җAg1. k2An2. Ws1b1g2. AZg2 “(a)k(a)ğҗa җağ kan Ösbeg az(a)ğ” (Оқ-ақча чоғ хон Ўзбек Азоғ) “Хон Ўзбек чоғида Азоқда (бостирилган) оқ-оқча (кумуш танга)” деб ўқиб чиқилиши сўнггида чет элда, айниқса, Россияда қизгин баҳслар келиб чиқди [җар. Тишин 2017: 419–465; Мудрак 2016]. Бунгача россиялик изланувчилар бу тангалардаги ёзувларни ўқишга бир неча бор уриниб кўришган, тангаларнинг туркийлар билан боғлиқлиги бўйича ўз қарашларини ўртага ташлаган, бироқ ёзувларнинг сирини оча олмаган эдилар. Шу билан бирга, улар томонидан тангаларда ўрин олган арабча ёзув **بركة لا زيبك** brkt l-’zbyk (barakatun li-’Uzbīk) “Ўзбекка қут-барака” деб ўқирилиши бу борада илк ютуқлардан бири бўлганди [җар. Қызласов 2012: 226–227]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, биз илк изланишларимизда бу турдаги тангаларни Олтин Ўрда бошқарувчиси Ўзбекхон (1312–1342) билан боғлаган эдик [Babayar, Kubatin 2016: 20–25, 86–90]. Айрим рус тилчи ва тарихчилари бизнинг ўқишларимизни тўғри деб топиш билан бирга бу тангаларнинг анча олдин бостирилганини илгари суришди [Тишин 2017: 419–465]. Бизнингча, бу туркумдаги тангаларни Хазар хоқонлиги (650–969) тангалари деб қараш анча тўғрироққа ўхшайди. Буни эски турк ёзувининг анча олдинги туркий сулолалар томонидан қўлланилгани, Ха-

зар хоқонлигига тегишли деб қараладиган юнонча ёзуви туркий битикларда учрайдиган КАН АСҮВНГН сўзларининг *kan sübegi* “хон қўшин бошлиғи” ўлароқ очиқланиши, шунингдек, тангаларнинг иккинчи турида устма-уст ёзилган арабча *الله / محمد / رسول / الله / ذوالرنا ستين* “Муҳаммад Оллоҳнинг элчисиدير. “Икки майдоннинг йўлбошчиси” сўзларининг ушбу хоқонлик чоғидаги тангаларда учраши каби кўрсаткичларга таяниб, ойдинлик киритиш мумкин. Биз ўз изланишларимизда бу тўғрида ёзган, бироқ ушбу тангаларни Хазар хоқонлиги боғлашда бирмунча иккиланган эдик [Babayar, Kubatin 2016: 22–24, 88–89].

Ўрта Осиё мусулмон тангаларининг сақланиш даражаси ва уларни музейлаштириш масаласи. Кези келганда шуни айтиб ўтиш керакки, юқорида келтириб ўтилганидек, Ўрта Осиё мусулмон тангалари ўтмишимизнинг кўплаб қоронғу томонларига ойдинлик киритадиган билги – маълумотларга эга. Шунга қарамай, тангалардаги бу каби ўзгачаликларни тўлиқроқ тушуниб етиш учун бугунги кунда олиб борилаётган изланишларни етарли деб бўлмайди. Биринчидан, Ўзбекистон ва қўшни ўлкаларда тангашуносларнинг салмоғи кўп эмас, бу эса ота-боболаримизнинг етук давлатчилигининг ёрқин ўрнаклари бўлиш танга-пулларни тарихий манба сифатида ўрганишни қийинлаштиради. Иккинчидан, Ўрта Осиё тангаларининг музейларда сақланиши, изланувчилар томонидан синчиклаб ўрганилиши учун етарлича қўлайликлар яратилмаган. На Ўзбекистонда ва на Ўрта Осиёнинг бошқа ўлкаларида танга топилмалари учун айри-айри бўлимлар ажратилган. Бундан ташқари, минтақадаги бирор илмий текшириш институти ёки илмий марказларда тангашунослик бўлими очилмаган. Тўғри, Ўрта Осиё тангалари бўйича изланишлар олиб бориш, сақлаш ва илмий жамоатчиликка танитишга интилган таниқли тангашунос Э.В.Ртвеладзе кўплаб йиллар давомида минтақанинг

исломдан олдинги ва мусулмон тангаларига бағишланган бир неча каталог ва тўпламлар чиқарган, шу йўсинда Ўзбекистон Ўрта Осиё тангашунослигининг марказига айланган эди [қар. Catalogue 1999-2001; НЦА 1996-2008]. Бироқ турли сабаблар юзасидан кейинги йилларда бунга ўхшаш эзгу ишлар тўхтаб қолгани кўзга ташланмоқда.

Бизнингча, Э.В. Ртвеладзе ва унинг издошлари томонидан йўлга қўйилган бу каби изланишларни давом эттириш, Ўрта Осиё тангалари, айниқа, деярли минг йиллик бир ўтмишга эга турк-ислом сулолаларига тегишли тангаларини янада синчиклаб ўрганиш учун керакли шароитларни яратиб бериш ишларида Ўзбекистон олимлари етакчилик қилишлари, байроқдор бўлишлари керак бўлади. Ўлкамизда Ислом цивилизацияси марказидек ўлкан илмий марказ эзгу ишларга бошчилик қилиш бўсағасида экан, ундан минтақамизнинг икки минг йилдан ортиқ ўтмишга эга тангаларини йиғиш ва уларни изланувчиларга танитишдек амалий ишларга бош-қош бўлишини кутиб қоламиз. Қолаверса, ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган, биргина товар айирбошлаш воситаси эмас, балки санъат даражасига чиққан танга-пуллар музейларимизни бегаб турса кўзларни қувонтириши табиий. Юртимизга ташриф буюрган чет элликлар ҳам музейларимиз ва илмий марказларимизни сақланаётган танга-пулларни кўриб, ўтмишимиз нечоғлик бой ва кўп қиррали эканига яна бир бор гувоҳ бўлишларини бир кўз олдингизга келтиринг.

Ушбу изланишимизда Ўрта Осиё танга-пул тизимининг кичик бир қиррасига тўхталиб ўтдик. Қисқаси, минг йилдан ортиқ давр оралиғида қўлланилган Ўрта Осиё мусулмон танга-пул тизими билан танишиб чиқиш шуни кўрсатадики, шу чоққача кўпчилик изланувчилар орасида ислом инончи билан боғлиқ кенг ёйилган, анчагина ўринлашиб қолган айрим кўзқараш ва ёндашувларни

қайтадан кўриб чиқиш керак бўлади. Тангаларда ўрин олган турли тасвирлар, рамзий белгилар ва бошқа кўрсаткичларга таяниб, деярли минг йил давомида ўзларини ушбу инонч тизимнинг етакчиси ўлароқ кўрсата олган, бу йўлда тинимсиз курашиб ислом дунёсининг байроқдорига айланган Ўрта Осиё халқлари, айниқса, туркийлар ўтмиши билан боғлиқ кўплаб чигалликларга ойдинлик киритиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бабаяров, Кубатин 2012 – Бабаяров ГР., Кубатин А. Заметки к происхождению некоторых титулов Караханидского каганата и их параллели в титулатуре Западно-Тюркского каганата // История и культура Центральной Азии. – Токио: Tokyo Press Co., LTD, 2012. – С. 3-33.
2. Бобоёров 2007 – Бобоёров Ғ. Ўрта Осиё танга-пул тизимида илк мусулмон анъаналарининг таъсири // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Таълим, фан ва маданият бўйича ислом ташкилоти - ISESCO томонидан Тошкент шаҳрининг 2007 йилдаги Ислам маданияти пойтахти деб эълон қилинишига бағишланган халқаро конференцияга йўлланган маърузалар ва табриклар тезислари тўплами. – Тошкент – Самарқанд, 2007. – Б. 307-309.
3. Гончаров, Настич 2013 – Гончаров Е. Ю., Настич В. Н. Монеты Сырдарьинских огузов IX в. // Тюркологический сборник. 2011-2012. – М.: Восточная литература, 2013. – С. 80-91.
4. Кочнев 2006 – Кочнев Б. Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). – Москва «София», 2006.
5. Кызласов 2012 – Кызласов И. Л. Серебряные монеты с легендами кубанского рунического письма // Проблемы археологии Кавказа. Вып. 1. М., 2012.
6. Мудрак 2016 – Мудрак О. А. Чтения «хазарских дирхе-

- мов», написанные восточноевропейской руникой // Восточная Европа в древности и средневековье. Письменность как государственный элемент инфраструктуры. XXVIII Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто. – Москва, 20–22 апреля 2016 г.: Материалы конференции. – М., 2016.
7. НЦА 1996-2008 – Нумизматика Центральной Азии. Вып. I – VIII. – Ташкент, 1996 – 2008.
 8. Тишин 2017 – Тишин В. В. К методике прочтения памятников рунической письменности Восточноевропейского ареала (на примере легенд серебряных дирхамов с руноподобными знаками) // Хазарский альманах / Ред. кол.: О. Б. Бубенок (глав. ред.), В. Я. Петрухин (зам. гл. ред.) и др. – М., 2017. – Т. 15. – С. 419-465.
 9. Тўхтиев 2006 – Тўхтиев И. Амир Темур ва Темурийларнинг молия-пул сиёсати. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2006.
 10. Федоров-Давыдов 2003 – Федоров-Давыдов ГР.А. Денежное дело Золотой Орды. Москва: Палеограф, 2003.
 11. Babayar 2014 – Babayar G. Karahanlı sikkelerinde görülen bazı Eski Türkçe unvanlar // Кыргыз жана Карахандар каганаттары: Көөнөрбөс издер. III эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындагы баяндамалардын жыйнагы. Ысык-Көл. 2014-жылдын 18-21-сентябры. – Бишкек, 2014. – S. 22-27.
 12. Babayar, Kubatin 2016 – Babayar G., Kubatin A. Eski Türkçe Yazılı Kuzey Kafkasya Sikkeleri - Монеты Северного Кавказа с древнетюркскими надписями. – Астана: Ғылым баспасы, 2016.
 13. Catalogue 1999-2001 – Coins from collection of the National Bank of Uzbekistan. Catalogue of Antique and Medieval Coins of Central Asia. I-IV. Edit. by E.V. Rtveladze. – Tashkent, 1999-2001.
 14. DLT 2014 – Kaşgarlı Mahmud. *Divānū Lugatī't-Türk*. Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun Ziyat Akkoyunlu. – Ankara, TDK, 2014.

Ғуломов Санжар Саидаминович,
ЎзР ФА Шарқшунослик институти,
тарих фанлари номзоди

АМИР ТЕМУР ВА КАРЛ VI ЁЗИШМАСИ – ЎЗБЕКИСТОН ВА ФРАНЦИЯ ДИПЛОМАТИК ДИАЛОГИНИНГ ЁРҚИН ТАРИХИЙ МИСОЛИ

Аннотация. Мақолада Амир Темурнинг Европа ҳукмдорлари билан дипломатик алоқалари, жумладан, Франция қироли Карл VI билан тарихий ёзишмалари ва уларни музей экспозициясида намойиш этишга оид мулоҳазалар баён қилинган.

Калит сўзлар: Амир Темур, Руи Гонсалес де Клавихо, архиепископ Иоанн, Амир Темур дипломатияси, Карл VI, музей.

Тарихимиз зарварақларидан бири Марказий Осиё халқларининг сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида ўчмас из қолдирган давлат арбоби, буюк саркарда Амир Темур (1370–1405) ҳукмронлик қилган даврлар тарихини ўз ичига олади. Тарихда унинг номи, бир томондан, кенг ҳудудларни истило этган фотиҳ-ҳукмдор, иккинчи томондан, мамлакатда илм ва санъат, савдо ва шаҳарсозлик каби соҳаларнинг рушду такомил этишига, Марказий Осиё маданиятининг иккинчи уйғониш даври учун замин яратган давлат арбоби сифатида муҳрланган.

Амир Темур давлатнинг ҳам ички, ҳам ташқи сиёсати масалаларига катта эътибор қаратди, зеро, халқаро майдонда бўй кўрсатиш учун давлат ҳаётининг барча жабҳалари бир хил суръат билан ривожланиши лозим эди. Унинг ҳукмронлиги даврида ички савдо тизимини ривожлантириш, халқаро савдо йўллари хизматини такомиллаштириш ҳамда уларнинг муҳофазаси бўйича жуда

кенг кўламли тадбирлар амалга оширилган эди. Мамлакатлараро йўллар, бозорлар, карвонсаройлар тизимини яхшилаш, ёмхоналар барпо қилиш йўлида олинган тадбирлар Амир Темур давлатининг Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан савдо-иқтисодий алоқаларининг мустақамланишида ўзининг ижобий самарасини берди. Чунончи, Амир Темурнинг хориж ҳукмдорлари билан олиб борган кўплаб ёзишмаларида ҳожилар эминлиги масаласига ҳам алоҳида урғу берилганлигининг гувоҳи бўламиз. Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” сига Ҳофиз Абру томонидан ёзилган “Зайл (илова)” қисмида “Ҳазрат Соҳибқироннинг Озарбойжон ва Ироқи Ажам мамлакатларини Амирзода Умарга белгилаганлиги баёни” номли бўлимда Амир Темурнинг мазкур амирзодага давлат бошқарувида зарур бўлган бир қанча хусуслар қаторида қуйидаги насихатлари келтирилган: “Йўлларни қўриқлашда имкони борича ҳаракат қилсин ва уларни муҳофаза қилишни мамлакатни идора этмоқ шартларидан бири деб билсин. Савдогарлар ва йўловчиларнинг дилларига озор етишига асло йўл қўймасин”¹.

Хитойдан тортиб то Европага қадар узанган карвон йўлларида осойишталикни таъминлаш ҳаракати ҳатто кичик бир ҳужжатда ҳам ўз аксини топган. Ҳиндистон сафаридан қайтиш тадоригини кўраётган Соҳибқирон Шерозга амирзода Пирмуҳаммадга Деҳли фатҳи ҳақида бир ёрлиқ йўллаган. Ушбу ёрлиқда Ҳиндистон сари юришнинг сабаблари қаторида қуйидагилар ҳам келтирилади: “Бизнинг улуғ хотирамизга етказилган хабарларга қара-

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан ўгирувчи – Юнусхон Ҳакимжонов. Таржимани қайта ишлаб, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир – А.Ўринбоев. Изоҳлар ва луғатлар тузувчи – Ҳабибулло Кароматов (географик номлар изоҳи О.Бўриевники). Ҳофиз Абрунинг “Зафарнома” га ёзган “Зайл (илова)” ини форсийдан ўгирувчи ва изоҳларини тузувчи – О.Бўриев. Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. 136-бет.

ганда, марҳум Султон Ферузшоҳ Ҳақ даъватига ижобат этгач, унинг зархарид қуллари Деҳли ва ислом диёрига тааллуқли бошқа жойларни унинг фарзандларига бермасдан, ғоратгарлик ва талон-торожни ўзларига шиор қилиб, тожирларнинг келиб-кетиш эшикларини беркитиб, қароқчиликни чинон авж олдирибдиларки, харобгарчилик қилиш имкони бўлган бирор дақиқани бекор ўтказмас эканлар”¹.

Амир Темури билан мулоқот қилиш шарафига эришган ғарблик дипломат ва миссионерлар ҳам ўзларининг асар ва кундаликларида давлатнинг ички ва халқаро сиёсати борасида муҳим маълумотларни муҳрлаганлар. Масалан, Ватикан томонидан Султония² шаҳрида ўз ваколатини олиб борган архиепископ Иоанн ўзининг “Memoire sur Tamerlan et sa cour” (“Темур ва саройи ҳақида хотиралар”) асарининг XIX – “Темурбек ҳокимияти остидаги ҳудуд ва шаҳарларда ўрнатилган тартиблар” бобида шундай ёзади: “...У (Амир Темур) мамнуният билан хорижий савдогарлар билан мулоқот қилади, уларга ҳомийлик қилади, ёрдам кўрсатади. Мамлакат ҳудудида, айниқса, насронийлар ва фарангларнинг хавфсизлигини таъминлаб туради. Кўпгина ерларда қонунсиз олинаётган бож ва солиқларни бекор қилди... У савдогарлар хавфсизлигини катта тадбиркорлик билан таъминлади: агар унинг (Амир Темурнинг) мамлакатининг қайси ерида бўлишидан қатъи назар, бирор савдогарнинг моли ғорат қилинишига йўл қўйилса, шу ер ҳокими савдогарга таланган молининг икки баробарини, Темур хазинасига эса беш баробарини

¹ Ғуломов С. Амир Темур хатлари. Тошкент: “Фан”, 2018. 105-113 бетлар.

² Эроннинг шимоли-ғарбида жойлашган Султония шаҳри Элхонийлар давлатининг пойтахти сифатида Арғунхон (1284–1291) даврида қурила бошланган. Қурилиш 1305 йилдан Ўлжойтухон (1304–1317) даврида яна давом эттирилиб, 1313 йилда битказилган. Қаранг: Босворт К.Е. Мусульманские династии. М. 1971. С. 202.

жарима сифатида тўлаши лозим эди. Бу фармон ижроси (назорати) бўйича барча ерларга мансабдор шахсларни тайинлаб, адолатни барқарор этиб туради”¹.

Кастилия қироли Энрике III саройидан Амир Темур ҳузурига ташриф буюрган элчи Руи Гонсалес де Клавихо ўзининг сафар кундалигида бу борада муҳим маълумотларни ёзиб қолдирган. Хусусан, мамлакат ҳудудидаги йўлларда яратилган шароитни қуйидагича тасвирлайди: “Шоҳнинг (Амир Темурнинг) фармонига биноан Самарқандгача ҳар кунлик йўл охирида, бир жойда юз, бошқасида икки юз от тайёрлаб қўйилган эди. Шоҳ (Амир Темур) бирор жойга жўнатган ёки унинг ҳузурига келаётган кишилар мана шу отларда кеча-кундуз тез суръат билан йўл босишлари лозим эди..., фақат биз бораётган йўл эмас, шоҳ тасарруфидаги барча ерлар ана шундай алоқа воситаси билан таъминланган эди”². Де Клавихо ўзи дипломат бўлгани учун ўз кундалигида Амир Темур давлати халқаро алоқалари, дипломатик церемониал ва этикет масалаларини анча тафсилотли баён қилган.

Таъкидлаш жоизки, XIV аср охири халқаро вазият жуда мураккаблашган, бинобарин, Амир Темур саройига бўлган элчилик миссиялари ҳам жуда авж олган давр эди. Тарихий манбалар маълумотига кўра, Шарқда Хитой билан савдо ва дипломатик алоқалар йўлга қўйилиб, тўққиз маротаба элчилик йўлланган³. Миср билан йигирма беш

¹ Умняков И. И. «Малоизвестный французский источник о Тимуре». Труды Самаркандского государственного Университета. Выпуск 101, 1960. С.199.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406). Перевод, предисловие и комментарии И. С. Мироковой. М. 1990.

³ Каримова Н. Темурийлар билан Хитой алоқалари (Хитой манбалари бўйича) // Шарқшунослик, 1996. №7.

маротаба элчилик алмашилган¹, Усмонийлар давлати билан тўрт маротаба ёзишма ва Амир Темурнинг усмоний султони томонидан жавобсиз қолдирилган яна уч мактуби билан ҳар икки томонга элчилар қатнаганлиги маълум². Европа билан муносабатлар ҳам муттасил олиб борилган. Амир Темурнинг Франция қироли Карл VI га ёзган икки мактуби ва қиролнинг жавоби, Англия қироли Генрих IV Ланкастернинг Темурга йўллаган жавоби, Соҳибқирон ва Испания қироли Энрике III ҳамда Византия императори Мануил Полеолог ораларидаги муносабатлар Амир Темур дипломатиясининг кенг қамровлилигидан далолат беради³.

Давлат сиёсий ҳаётининг ажралмас қисми бўлган ташқи сиёсий алоқалар мавзусини ўрганишда дипломатик ёзишмалар катта тарихий аҳамиятга эга, зеро, хат икки шахс (ҳукмдор ва ҳукмдор, ҳукмдор ва йирик шахс) орасидаги ёзма мулоқотнинг ҳужжатиدير. Тадқиқ этилаётган давр қанча қадимий бўлса, аслият манбанинг топилиши тобора қийинлашиб бориши маълум бир факт. Тўғри, тарихий асарларда элчилик ташрифоти, ҳукмдорлар орасида кечган ёзма мулоқотлар ҳақида кўплаб

¹ Хасанов А. Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Египтом в конце XIV – начале XV вв. Сборник научных трудов ТашГУ. «Востоковедение» № 589. Т. 1981; Уватов У. Амир Темур ва мамлуклар. Шарқшунослик № 7.

² Ғуломов С. Амир Темур ва Боязид муносабатлари // Шарқшунослик, 1996. №7; Ўша муаллиф. Амир Темур хатлари. Тошкент: “Фан”, 2018.

³ Умняков И. И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Труды Узбекского Государственного Университета. Новая серия № 61. Самарканд, 1956; История Самарканда т. 1. Т. 1969. С. 173-195; Knobler A. The Rise of Timur and Western Diplomatic Response, 1390-1405 // Journal of the Royal Asiatic Society, 3rd ser., 5, 1995; Керен Л. Амир Темур салтанати. Француз тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Б. Эрматов. Сўз боши муаллифи Луи Базен. Т., 1999; Керен Л., Саидов А. «Амир Темур ва Франция». Т. 1996.

маълумотларни учратамиз. Лекин баъзи хассос жиҳатлар сабабли мазкур асарлар маълумоти тадқиқотчини тўла қониқтирмаслиги мумкин. Биринчидан, тарихий асарлар орасида хатларнинг тўлиқ матни деярли учрамайди. Одатан, муаллиф маълум бир ҳукмдорнинг бошқа бирига мурожаат этгани ҳақида эслатади, баъзи ҳолларда эса хатнинг мазмунини қисқа тарзда баён этиш билан чекланади. Иккинчидан, мазкур асарларда кўп ҳолларда кузатиладиган бирёқдамалик, тадқиқотчининг тарихий воқеанинг асл сабабини тушуниб етишига тўсқинлик қилади. Демак, алоқалар манзарасини аниқ тасвирлаш учун ёзишмаларнинг аслияти асос бўлиши керак.

Афсуски, Амир Темур давлати дипломатик ёзишмалари аслият ҳолида, бир-икки ҳужжатни ҳисобга олинмаса, бизнинг кунларгача етиб келмаган ёки бирор қўлёзма хазинасида ҳали аниқланмай ётган бўлиши мумкин.

Бундай шароитда, жуда бўлмаганда, мактубларнинг нусхалари билан танишиш учун муншаот деб юритиладиган тўпламлар ишимизга яраши мумкин. Муншаот тўпламлари ҳукмдорлар томонидан турли шахсларга берилган ёрлиқлар ва бошқа ҳужжатлар, ҳукмдорлар ораларидаги ёзишмалар, ҳукмдорларнинг ўз замонасининг машҳур шахсларига хатлари ёки машҳур шахслар ораларидаги ўзаро ёзишмалар, қисқаси, расмий ва шахсий ҳужжат ва мактублар нусхаларидан иборат тўпламлардир. Хатларни тадқиқ этишда яна бир хусус кучли эътибор ва эҳтиёткорликни талаб этади. Иншолардаги хатлар аслият эмас, балки хатларнинг маълум маънодаги нусхаларидир. Усманийлар саройида девон котиби, раис ул-кутуб, нишончи лавозимларида хизмат қилган Аҳмад Фарий-дунбекнинг “Муншаот ас-салотин”, Сафавийлар саройида дарбон ва эшикоғобоши лавозимларида хизмат қилган Хайдар Эвўғлининг “Мажмаъ ал-иншо” номли тўплами, Сулаймония кутубхонаси Мустафо Афанди фондининг

895, Берлин кутубхонасининг 1008 ва ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондининг 296 ва 2278-рақамли муншаот тўпламлари орасида Амир Темур номидан ва унинг номига ёзилган мактубларининг нусхалари учрайди. Умуман, муншаот тўпламларида катта ҳажмдаги материал мавжуд бўлиб, уларда Амир Темурнинг фақатгина хориж ҳукмдорлари ёки даврнинг машҳур шахслари билан ёзишмаларини эмас, балки ўша даврдаги сиёсий майдонда муҳим рол ўйнаган хориж ҳукмдорларининг Амир Темур сиёсати таъсирида олиб борган ўзаро ёзишмаларини ҳам учратиш мумкин. Лекин уларни тадқиқ этишда барча иншоларга хос муаммолар билан рўбарў бўлаверамиз. Яъни, хатларда муҳр ва имзонинг йўқлиги; саналарнинг тушириб кўчирилганлиги ёки хато саналарнинг келиши; тўпламда баъзи апокрифик хатларнинг учраши мактубга ва, умуман, иншо тўпламига нисбатан шубҳа уйғотади. Шундай бўлса-да, турли манбашунослик услубларини қўллаган ҳолда матнларнинг ишончлилиги даражасини аниқлаш мумкин.

Мазкур манбалар фонида Амир Темурнинг Франция қироли Карл VI (1380–1422) билан ёзишмаси яққол кўзга ташланади. Чунки мактуб асл ҳолда кунимизгача етиб келган ҳужжат статусига эга. Аслида Амир Темур номидан Франция қироли Карл VI номига ёзилган икки мактуб ва қиролнинг Амир Темурга йўллаган жавоб мактуби мавжуд ва бу ёзма мулоқотлар 1402 йилдаги Анқара жангидан кейин амалга ошган.

Биринчи мактубни Амир Темур қисқа саломлашувдан сўнг Францискнинг (Амир Темур ва Европа ҳукмдорлари орасида дипломатик миссини адо этган ломиникан роҳиби) қирол мактуби билан етиб келганлиги ҳақидаги хабар билан бошлаб, Франция қиролининг ҳарбий юриши ҳақидаги хабарлардан воқиф бўлганини ҳам таъкидлайди. Мактубнинг асосий матлаби — Амир Темурнинг

Карл VI билан тез-тез ёзма мулоқотлар олиб бориш ва икки мамлакат савдогарларининг қатновини йўлга қўйиш борасидаги орзу-истакларидан иборатдир. Мактубда ҳижрий 805 йил муҳаррам ойининг биринчи куни (1402 йил 1 август) тарихи қўйилган. Анқара жангидан сўнг битилган ушбу мактубда жанг ҳақида эслатилмайди (Илова. 1-расм).

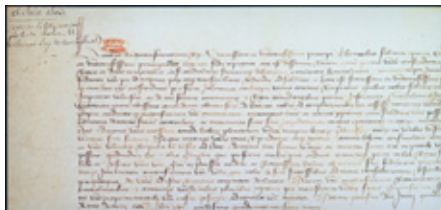
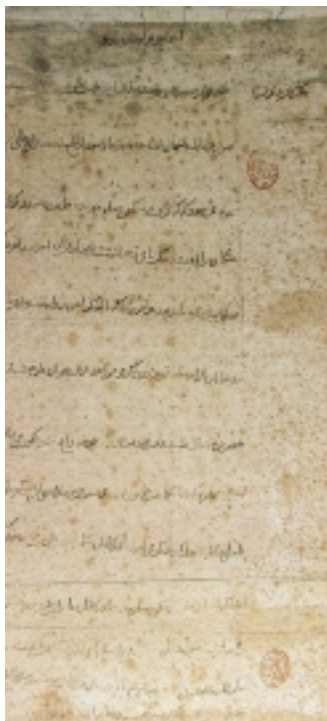
Карл VI номига битилган иккинчи мактубда эса муқаддимадан сўнг Франциядан хабарларни келтирган архиепископ Иоанн¹ ва роҳиб Францисклар номлари тилга олинади. Анқара жангида қўлга киритилган ғалаба мактубда марказий ўринни эгаллайди. Мактуб интиҳосида, биринчи мактубдаги сингари савдогарлар қатновини йўлга қўйиш истаги билдирилади. Бу мактуб охирида ҳам аввалгиси сингари ҳижрий 805 йил муҳаррам ойининг биринчи куни тарихи қўйилган. Франция қироли Амир Темурга жавоб йўллар экан, архиепископ Иоанн номини тилга олади ва у орқали усмонийлар билан бўлган жангда қўлга киритилган ғалаба ҳақида хабар топганини маълум қилади. Таъкидлаш жоизки, мактубда савдо алоқаларини йўлга қўйиш мавзусига, нисбатан, каттагина ер ажратилган. Мактуб интиҳосида эса насроний фуқарога мурувват кўрсатаётгани учун Карл VI Амир Темурга ўз миннатдорлигини билдиради (Илова 2-расм). Мактуб 1403 йилнинг 15 июнида битилган.²

Ушбу мактуб муҳим аҳамият касб этади. Зеро, куни-

¹ Иоанн Галонифонтибус – Ватикан номидан католик мазҳабининг вакили сифатида Султонияда туриб фаолият олиб борган епископ. Амир Темурнинг Европа билан муносабатларида дипломатик миссияларни адо этган. У ҳақида қаранг: Тарди Л. Предисловие. Иоанн Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404г.). Баку, 1980.

² Умняков И. И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Труды Узбекского Государственного Университета. Новая серия № 61. Самарканд, 1956; История Самарканда т. 1. Т. 1969.

мизгача етиб келган асл ҳужжат бўлиш билан бирга ундаги икки ҳукмдор эътибор қаратган масалалар архиепископ Иоаннинг “Хотиралари” ва Де Клавихонинг “Кундаликлари”да таъкидланган Амир Темуր давлатидаги диний бағрикенглик ва хорижлик тожиру мусофирларнинг кучли муҳофазаси ҳақидаги маълумотларни тўлиқ тасдиқлайди. Ушбу мактуб нусхаси ҳозирги кунда Тошкентдаги Темурийлар тарихи давлат музейи экспозициясини безаб турибди. Яна бир нусха Тошкентдаги Ислом цивилизациеси маркази музейига ҳам қўйилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

2-расм.

1-расм.

Аминов Бобур Бомурадович,
ЎзМУ тарих факультети,
тарих фанлари доктори

ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДАГИ ЭПИГРАФИК ЁДГОРЛИКЛАР: ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТ ВА МУЗЕЕФИКАЦИЯ МУАММОЛАРИ

Аннотация. Мақолада эпиграфик ёдгорликлар ва уларни ўрганиш, дафн эпиграфикаси ёки қабртош битиклар, эпитафия матни, исломда қабртошлар қўйиш ва унга муносабат, эпитафиялар ва уларни музейларда сақлаш масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: эпиграфик ёдгорликлар, қабртош битиклар, эпитафия матни, музей экспозициялари.

Эпиграфик ёдгорликлар ва уларни ўрганиш

Ўзбекистон Мовароуннаҳр тарихий-географик минтақасининг асосий қисмида жойлашганлиги сабабли ҳам бу ҳудудда тарихий манбалар – эпиграфик ёдгорликларнинг кўплаб турларини учратиш мумкин. Эпиграфик манба ёки ёдгорлик деганда, аслида, қаттиқ жисмлар юзасига, сиртига махсус асбоблар, воситалар билан сўзлар, калималар ва жумлалар битилган матнлар тушунилади. Тош, мармар, ёғоч, суяк, металл ва ҳатто сопол буюмлар ва материаллардан битиклар туширишда фойдаланилган. Тош юзасига турли тарихий маълумотлар, ҳужжатлар ёзилиши қадим замонлардан қўлланилиб келган. Республикамиз ҳудудидаги битиклар ва ёзма ёдгорликларнинг асосий қисми ислом даврига тааллуқли ва улар ранг-баранглиги билан ажралиб туради.

Эпиграфик ёдгорликларнинг энг муҳим турларидан бўлган қабртошлар асосан улар учун белгиланган ва кўрсатилган ерларда, яъни мазорлар, қабристонлар, зиё-

ратгоҳлар ва турли меъморий-ёдгорлик мажмуаларида сақланиб келган бўлса, бошқа турлари археологик қазув ишлари натижасида топилади ва археология муассасаларининг фондлари ёки музейларда сақланади. Сирланган сопол идишлардаги битиклар, меъморий бинолар деворлари ва пештоқларини безатишда фойдаланилган мозаика, майолика билан мутаносиб ёзувли ашёвий далиллардан айрим нусхалари музей экспонатлари қаторидан жой олган. Уларнинг кўргазмаларга қўйилиши музейлардаги ашёвий топилмалар репертуарини ранг-баранг қилади ва бойитади. Музейларда ҳозирги кунга қадар сақланиб келаётган эпиграфик ёдгорликлар тўлиқ тадқиқ қилинмаган ва ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди.

Мусулмон эпиграфикасининг дастлабки тадқиқотчиларидан бири Макс ван Бершем бўлиб, у Яқин Шарқ, Кичик Осиёда тадқиқотларни амалга оширган ва бу борада бир қатор илмий ишлар чоп этган¹. Макс ван Бершем изидан борган бошқа бир тадқиқотчи бу Э.Леви-Провенсал бўлиб, у Испаниядаги IX–XI асрларга оид эпиграфик ёдгорликларни ўрганиш жараёнида қабртошлар турларини, тили ҳамда ёзув турини алоҳида-алоҳида тасниф этган². Муоз Холед ва Ори Солангнинг Дамашқдаги қабртош эпиграфикаси бўйича амалга оширган ишларида қабристонларнинг топографияси, шунингдек, ал-Боб ал-Сағир қабристони таърифи ва мазкур ердан топилган тошларнинг рақами, ўлчамлари, шунингдек, тошдаги матнлар, уларнинг таржимаси ҳамда изоҳлари ва қисқача тарихи баён қилинган³.

Француз тадқиқотчиси Баке Граммон усмоний-

¹ Berchem M. Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes du Diyar-Bakr. – Heidelberg. 1910. – P. 43-55.

² Lévi-Provencal. Inscriptions arabes d'Espagne avec quarante-quatre planches phototype (planches). – Paris, 1931.

³ Khaled M., Ory S. Inscriptions arabes de Damas. Les stèles funéraires. I cimetières d'Al-Bab al-Sagîr. – Damas. 1977.

лар қабристонларини ўрганиб бу борада катта илмий тадқиқотларни амалга оширган. У айниқса систематик рақамлаш, ўрганилаётган манзилни ўрнашган ерига боғлиқ ҳолда секцияларга бўлиш, ҳар бир стелани шаклий таърифини бериш (тошнинг асоси, ўлчамлари, бош қисмидаги фарқлар, силуэт, ўймаси, санани белгилаш, милодий сана, сақланиш ҳолати, нақшу-нигор ва ўзига хос хусусиятлари) ва ниҳоят, графикаси, аномалия ва хатоларни аниқлашга қатъий риоя қилиш усули орқали¹ ўз мақсадига эришган. К.Гиййо ва Л.Калюс Суматрадаги Пасай Султонлиги тарихини ўрганишда орол ҳудудидаги қабристонлардан топилган XIII–XV асрларга оид қабртош ёзувларга асосланиб² ўз тадқиқотларида қабристонлар жойлашган ҳудудлар ва уларнинг жўғрофик таснифи, харитаси, тошлар типологияси, китобалар тили, тош битиклардаги текстлар таҳлилини амалга оширганлар. Турк олимлари А.Тибет, Э.Ишин ва Д.Елкенчи тадқиқотида *хазира*, *турбалар*даги тошлар белгиланган хариталар, мозор ва тошларнинг турлари ҳақида маълумотлар бериш қатори, тарихий шахсларнинг исмлари, лақаблари, нисбалари, унвонлари ва шахсига оид бошқа маълумотларни берганлар³.

Кейинги ўн йилликларда эпиграфик ёдгорликларни йиғиш, таснифлаш, ўрганиш, тадқиқ ва нашр қилиш борасида Ўзбекистонда ҳам ижобий ишлар амалга оширилди. Тадқиқотчилар томонидан бажарилган ишлар жараёнида асосан ислом даври меъморий ёдгорликларининг

¹ Bacque-Grammont J. L. L'étude des cimetières ottomans : méthodes et perspectives / Cimetiéres et traditions funéraires dans le monde islamique. – Ankara: Türk tarih kurumu. 1996. – P.135-157.

² Eléments des inscriptions. Қаранг: Guillot C., Kalus L. Les monuments funéraires et l'histoire du Sultanat de Pasai à Sumatra. – Paris: Cahier d'Archipel. 2008. – P.31-33.

³ Tibet A., Işin E., Yelkenci D. Stele turcicae VIII Yenikapı mevlevihanesi haziresi / Cimetiéres et traditions funéraires dans le monde islamique. – Ankara: Türk tarih kurumu. 1996. – P.223-281.

пештоқлари, ташқи ва ички деворлари, гумбазлардаги битиклар ўрганилиб, нашрга тайёрланди. Аммо кўпгина бундай иншоотлар ва бинолар юзасида, сиртида битиклар тўлиқ сақланиб қолмаганлиги ҳамда таъмир жараёнида матнлар ўзгарганлиги сабабли тарихий обидалар эпиграфикаси тўлиқ сақланмаган ва улар ўзгарган ва кўп ҳолларда янгиланган. Айрим тарихий иморатлар сиртидаги битиклар маълум бир даврда консервация қилингани ёки таъмирланганлиги сабабли тўлиқ ҳолда бўлмаса ҳам, тарихий ёки сакрал матнлар бизгача қадар етиб келган. Шу сабабли баъзида мусулмон масжидлари, мадрасалари, хонақоҳларидаги эпиграфик ёзувлар замонавий эпиграфика бўлиб қолган ҳамда ҳозирги тарихий манба сифатидаги аҳамиятини йўқотган. Шундай бўлишига қарамай, ҳозирги эпиграфик матнлар орасида айрим тарихий матнлар ҳам учраши кўпчиликда катта қизиқиш уйғотади. Деворларнинг вақт зарбасига чидамай ўз ўрнидан кўчиши, вайрон бўлиши ҳамда харобага айланиши натижасида тарихий матнларнинг айрим парчалари ва ҳатто ҳарфлар, сўзлар узук-юлуқлиги уларни ўқиш ва аниқлашни қийинлаштиради. Бошқа бир муаммо эпиграфика соҳасида иш олиб бораётган илмий жамоа бошқа мамлакатларнинг бу соҳадаги мутахассисларини жалб қилмаган ва шу боисдан мазкур гуруҳ бир оз заиф. Эрон, Миср, Туркия, Афғонистон, Тожикистонда битикларни ўқиш бўйича яхши мутахассислар бор бўлишига қарамай, уларга муносабат қилинмаган ёки бундай тадқиқотларга жалб қилинмаган¹. Юқоридаги сабаблар туфайли нашр этилган ва чоп этилаётган меъморий битиклар матнларида кўплаб хато ва камчиликлар учрайди.

Дафн эпиграфикаси ёки қабртош битиклар. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, эпиграфик ёдгорликлар

¹ Эпиграфик ёдгорликларни ўрганишда Ҳиндистон эроншунослари ҳам бу соҳада маълум даражага эга. Уларни ҳам бу тадқиқотларга жалб қилса бўлади.

орасида дафн эпиграфикаси материаллари алоҳида ўрин эгаллайди ва уларнинг мавқеи бошқа шунга ўхшаш манбалар орасида юксак. Дафн эпиграфикаси ёки умуман қабртош битиклар эпиграфик ёдгорликлар орасида материали нуқтаи назаридан, шунингдек, аниқ тарихий манбани ўзида мужассам этиши жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки қабртош қаттиқ жинс – мармар ва унинг турли навларидан танлаб олинади, сараланади ва ишлов берилади. Улар сиртига сангтарош, хаттот томонидан арабий-форсий ҳарфлар маълум асбоблар, воситалар билан туширилади, битилади. Тош мустаҳкам материал бўлганлиги сабабли узоқ давр мобайнида маълумотларни, тарихий фактларни сақлаб қолади ва бошқа материаллардан кескин фарқ қилади. Бинолар пештоқи, юзаси ва ҳатто ички деворларидаги мозаик, майолик битиклар тош битик каби собит эмас, улар зилзила, бинонинг нураши, бузилиши сабабли тушиб кетади, ёғочнинг чириши сабабли ундаги ёзувлар ҳам узоқ вақт сақланмайди, сопол идишлар ҳам чидамли эмас. Фақат металл буюмлар ўзидаги катибани, агар улар зангламаса, узоқ давр сақлаши мумкин. Қабртош ва унда ўз аксини топган тарихий матнлар ўз давридаги тарихий далилни бизнинг кунларгача етказди.

Қабртош, ундаги битиклар учун хос хусусиятлар ҳақида тўхталиб ўтсак, шуни алоҳида қайд қилиш муҳимки, улар лаконик характерга эга ва конкрет тарихий маълумотларни – тарихий шахснинг исми, сифатлари, *куняси, лақаби, нисбаси*, вафот санасини беради. Тошнинг текисланган юза қисмида матн горизонтал ёки вертикал ҳолатда бўлади. Улар тўғри бурчакли ёки арксимон шакл, қартушлар ёки доира ичига жойлаштирилиб, 2 қатордан 20 қаторгача баъзан эса ундан ҳам ошиқ бўлиши мумкин. Сўз ва жумлалар миқдори айрим ҳолларда ёдгорликнинг шакли, сатҳи ва ҳажмига ҳам боғлиқ бўлади. Масалан,

эпитафиялар кўп ҳолларда сандиқ шаклига эга қабртошларнинг кўндаланг томони юзасига ўйиб ёзилса, стелаларда улар юза қисмларида битилади.

Қабртош битиклар аслида информатив характерга эга ва тарихий шахснинг вафот санаси, насл-насаби ва эпитетлари ҳақида маълумот беради. Эпитафия мавзуси қисқача шаклда ономастика, хронология ва генеалогиянинг материалларини бирлаштиради. Ўлимга дучор бўлган барча тарихий шахслар хусусидаги далиллар мантикий тартибда баён қилинади ва тош лавҳ юзасига битилади.

Эпитафия матни. Эпитафия ёки тош битик одатда, ўзида қисқа ва конкрет матнни мужассам этган. Уни донатор ёки ҳомий буюртмасига кўра тузиб чиқишади. Матнни саралаш ёки тузишда уламолар ва бошқа матн муаллифлари иштирок этишади, мазкур гуруҳ шоир, назм ва адабиёт билимдони, хаттот ва сангтарошдан иборат бўлиши мумкин. Тарихий маълумотни кейинги авлодга етказиш учун кўпчиликка маъқул келадиган матн танлаб олинади. Матн тузувчилар мухтасар наср ёки шеърий мисраларни саралашган. Классик шоирларнинг шеърларидан ташқари ўша даврнинг таниқли ижодкорларнинг назмий матнларидан ҳам истифода олишган ёки уларга буюртма беришган. Назмий сатрлар ижодкори ёки шоир қабри устига тош қўйилажак шахс билан боғлиқ муҳим воқеа ҳақида тасаввурга эга бўлганлар. Сўнгра мазкур амални араб ёзувининг муайян турларини билган хаттот ва сангтарош давом эттириб, у матнни силлиқланган ҳамда ишлов берилган тош юзасига туширган. Кўпгина эпитафиялар – машҳур хаттотларнинг ижодлари маҳсулидир. Улар орасида шоирлик хислатига эга инсонлар бўлиши ва баъзи хаттотлар ўзлари тарихий шахслар шарафига шеърий матнларни ижод қилган.

Шундай қилиб, битиклар – хаттотлар, мозаика усталари, сангтарошлар, матн тузувчилар ва ҳатто бино қурувчиларнинг ҳам ижод маҳсули натижаси бўлиши мумкин.

Буюртмачи ва ҳомий бу жараёнда асосий иштирокчилигини алоҳида таъкидлаш лозим. Эҳтимол, тош маъданни ҳамда матнни танлаш уларга боғлиқ бўлган, чунки улар асосий ахборотчи ва буюртмачилардирлар.

Тошлардаги ёзувларнинг матншунослик таҳлили стандарт формулалар, тарихий, диний, шеърӣ матнларни ўрганиш, қиёсий-таҳлилий усул орқали асл матнни тиклашга ёрдам беради. Матн устида амалга оширилдиган ҳар қандай тадқиқот ва тарихий-филологик ишлар текстология ва манбашунослик масалаларини ёритишга хизмат қилади. Бундай таҳлил натижасида мазкур ҳудудда баъзи тарихий воқеалар ҳамда жараёнларнинг айрим деталларини аниқлаш имкони туғилади. Битикларни ўқиб ўрганиш жараёнида эпитафиялар тузишнинг усуллари ва услубларига, сўз ва ибораларнинг тарихий матнда тартиби ҳамда жойлашувига асосий эътибор қаратилди.

Исломда қабртошлар қўйиш ва унга муносабат. Қабр устида хотира ёдгорлиги ўрнатишда мусулмон қонун-қоидаларининг буларга муносабати ва ижозати масаласини ҳам муҳим. Ислом дунёсида яратилган моддий осори атиқалар ва маънавий асарлар Қуръони карим, Суннат негизида, шунингдек, муфтийлар томонидан бу муқаддас китобларга асосланган ҳолда чиқарилган фатволар ҳамда ислом дини сунний ханафия мазҳаби доирасидаги ҳукмларга таянган ҳолда яратилган. Ўрта Осиёда мусулмонлар аввалги даврларда ислом жамиятида ном қозонган авлиё, аллома, фозил кишилар шарафига қайроқлар, яъни махсус қабр усти тошларини қўйишган. Демак, дарё табиий қайроқ тошлари юзасига китобалар битиш, тупроққа қўйилган, мадфун бўлган шахснинг хотирасини абадийлаштириш, унинг хок жойи йўқолмаслиги мақсадида ўрнатишган. Шу муносабат билан савол туғилиши табиий: исломда инсон хотирасини ёдда сақлаш учун қабртош тайёрлашга изн берилганми? Суннага кўра қабр

устида иморат қуриш, қурилма солиш таъқиқланган¹, гўрнинг ердан кўтаришнинг ўз меъёри бўлган. Гўрнинг баландлигини 15–20 см.дан оширмаслик назарда тутилган². Ҳадисга кўра: *“Пайғамбаримизнинг қабрлари баландлиги бир қарич бўлган”*³. Марҳум кишининг исми битилган қабр усти лавҳи ўрнатишга ханафий мазҳаби олимлари томонидан изн берилган. Ўтмишда улар улуғ инсонлар (эътиборли имомлар, шайхлар, уламо аҳли ва бошқаларга) кичик ҳажмга эга тош ўрнатишга рухсат берганлар⁴.

Сунний-ханафийлик мазҳабининг айрим мусулмон қонуншунослари ёдгорлик ўрнатишга ижозат берганлар ва бундай тарзда рухсат бериш ислом тарихида шу қоидалар билан боғлиқ ривоятлар сақланиб қолганлиги билан изоҳланади. Бунинг исботи сифатида келтирилган қу- йидаги ривоятга кўра, Мадина шаҳрида муҳожирлардан бири Усмон ибн Мазъун вафот этган вақтда, Пайғамбаримиз с.а.в. бир кишидан тош келтириб, мазкур инсон қабрини шу тош билан белги қилиб қўйишни илтимос қилганлар. Бу одам тошни кўтармоқчи бўлади, аммо унинг оғирлиги сабаб айтилган жойгача олиб бора олмайди. Шунда Пайғамбаримиз с.а.в. ўзлари тошни даст кўтариб, уни муҳожирнинг қабр бошига олиб бориб қўйганлар ва: *“Мен бу билан ўз биродарим қабрини белгилаб қўйман ва менинг оилам вакилларидан ким вафот этса, унинг ёнида дафн этаман”*, деган эканлар⁵.

¹ Ислам на нижегородчине. Энциклопедический словарь. Серия «Ислам в Российской Федерации» Выпуск I. – Нижний Новгород ИД «Медина». 2007. – С.78.

² Бу тахминан ¼ аршин, 7 дюйм ёки 17, 78 см. га тенг ўлчов бирлиги.

³ Ragheb Eoussef. Islam hukukuna gore mezarin yapisi / Cimetieres et traditios funeraires dans le monde islamique. V.1. – Ankara: Türk tarih rumu, 1996. – P.22. Шунингдек, қаранг: Ибн Хиббан, 2160, аль-Байхаки, 3/410, иснад хасан. Қаранг: <http://www.whyislam.to>

⁴ Ислам на нижегородчине. Энциклопедический словарь. Кўрс. асар. – С.78.

⁵ Гафурова Р.Л. Китоби мулла-заде. – Ташкент: Фан, 1992. – С.52.

Бу масалада Усмонлилар даврининг таниқли уламиси ва давлат арбоби Зиёвуддин Кумушхонагий (1228/1813–1311/1893)¹нинг роли ва ўрнини кўрсатиб ўтиш лозим бўлиб, унинг асарлари Туркистонда ҳам тарқалиб шухрат топган эди. Унинг китоблари ва билдирган фикрларида сунний-ҳанафий мазҳаби вакиллари учун марҳумлар қабрлари устига тош қўйишнинг асосга эгаллиги исботланиб, бунга доир унинг нуқтаи назари билдирилган. Шахсларнинг гўрлари, қабрлари изсиз, нишонасиз қолиб кетмаслиги ҳамда уларни тириклар оёқ-ости қилмаслиги учун қабр усти тоши қўйилиб, марҳумнинг қабрини қийинчиликларсиз топиш мақсадида тош юзасига вафот этган шахснинг исми ёзилади².

Қабртош ва қабристон зиёрати. Қабр устига хотира нишонаси сифатида тош қўйиш мусулмонлар орасида анъанага айланиб кетган. Бу анъана қабрларни, мазор, қабристон ва қадамжоларни зиёрат қилиш қоидалари билан чамбарчас боғланган. Ҳанафийлик мазҳабига кўра, исломда қабрларни зиёрат қилиш суннат ҳисобланади. Мусулмонлар учун зиёрат пайтида Қуръони каримдан оятлар ва суралар ўқишга изн берилган. Қабр, қабристон ҳамда қадамжоларни зиёрати давомида марҳумлар руҳи учун махсус *дуо* ёки *дуои фотиҳа* айтиш мумкин. Ҳазрати Пайғамбар с.а.в. дафндан сўнгра бир муддат тик туриб қолар ва саҳобаларига қарата: *“Аллоҳдан биродарингиз учун магфират ва собитлик тиланглар. Чунки айнан шу вақтдан бошлаб сўроққа тутиш бошланади”*³, деганлар. Қабристонда намоз ўқишга рухсат берилмайди. Шахс вафот этган-

¹ Gumushhanegi

² Ромуз ул-аҳодис. Мусанниф: Аҳмад Зиёвуддин ал-Кумушхонавий / таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи: Баҳриддин Умрзоқ. – Тошкент, 2007. – Б.185.

³ Karaman H. Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler (La mort, le mort, l'enterrement et les cérémonies) / Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique. – Ankara: Türk tarih kurumu basimevi. 1996. – P.9

да, унинг кўмилишидан олдин жаноза намози ўқилиши фарз қилинган ва бунда фақат эркаклар иштирок этади дейилган¹. Қабристонга киришдан олдин, қабрни зиёратидан аввал икки ракаат намоз ўқиш ва салотда *Фотиҳа сураси*, *оят ал-Курси*, уч карра *Ихлос* сурасини қироат қилиш мумкин, дейилган.

Эпитафиялар ва уларни музейларда сақлаш. Қабртошлар қаттиқ жисмли артефакт бўлишига қарамай, улар ҳам йиллар давомида ёғингарчиликлар, ер ости сувларининг кўтарилиши, тупроқларнинг шўрланиши, кузги, қишки ва баҳорги ёғингарчиликлар таъсирида аста-секин емирилиб боради. Чунки улар жойлаштирилган мазорлар ва қабристонлар очиқ майдонлардан иборат. Дала ва очиқ ерлардаги шароит тошлар, айниқса, улардаги битикларга салбий таъсир кўрсатади. Айрим қабртошлар мақбаралар, хонақоҳлар алоҳида иморатлар ичида сақланиб, бундай шароитда асл кўринишини йўқотмай келган. Археологик қазув ишлари натижасида топилган қабртошлар ёки уларнинг бўлаклари музейларга кўчирилган ва музейдаги ёпиқ ва қуруқ шароитда яхши сақланиб келмоқда. Ёғоч, сопол, мозаик ва майолик битиклар ва уларнинг парчалари музейларда кўпроқ сақланади ва бундай усулда уларни муҳофаза қилиш ижобий натижа-ни кафолатлайди.

Эпитафиялар ҳажм жиҳатидан турлича. Улар орасида камида 2 тонна оғирликка эга қабртошлар ҳам бор. Бундай катта ўлчамдаги тошларни бир ердан иккинчи ерга кўчириш эҳтиёткорликни талаб қилади. Баъзан қабртошларнинг ўрни ўзгартирилганда улар синган. Енгил ва мўъжаз қабртошларни ташиш ва бир жойдан иккинчи бир жойга кўчириш енгилроқ. Енгил тошлар ва уларнинг парчалари музейларда экспонат сифатида қўйилган. Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида олиб борилган қу-

¹ Батыр Р. Абу-Ханифа. Жизнь и наследие. Часть 1. – Нижний-Новгород-Ярославль. ИД «Медина», 2007. – С.147

затувлар шундан далолат беради.

Аждодларимиздан мерос бўлиб келаётган қабртош ёдгорликларни сақлаш учун тегишли тадбирларни ишлаб чиқиш керак. Ҳар бир шаҳар, вилоят ёки туман марказидаги ўлкашунослик ва шунга ўхшаш яқин атрофдаги музейларда уларни сақласа, бой маданий меросимизнинг мана шундай осори атиқаларини кейинги авлодларга зарарсиз етказиш таъминланади. Айрим жойларда маҳаллий аҳоли ичидан ташаббускорлар чиқиб, тошларни бир ерда тўплаб, улар учун усти ёпиқ иморатлар қурилганини ҳам ижобий ҳол сифатида баҳолаш мумкин.

Хулоса. Эпитафиялар тарих саҳифаларидан жой олмаган ноёб маълумотларни тақдим этади. Айниқса, тасаввуф намояндалари, алломалар, давлат-маъмурий бошқарувидаги унвонлар, тарихий шахсларнинг лақаби, вафот санаси ҳақидаги маълумотлар тарихимизни бойитади. Улардаги марсиялар ва бошқа назмий сатрлар Саъдий, Жалолиддин Румий, Амир Хусрав Деҳлавий, Низомий Ганжавий, Умар Хайём ва бошқ. Мумтоз адиблар ижодидан олинган бўлиб, улар ўлкамизнинг аҳолиси саводхонлик даражасини кўрсатишдан ташқари, мазкур шоирлар ижодининг асл манбалар билан қиёсий ўрганишига имкон беради. Улардаги диний матнлар, Қуръони карим оятлари ва ҳадис намуналарини ўрганиш алоҳида мавзу. Эпиграфиканинг бошқа ёрдамчи тарихий тармоқлар билан ўзаро боғлиқлиги эса манбаларни ўрганишда кенг имкониятлар эшигини очади.

Шундай қилиб, эпиграфик ёдгорликларга бой ҳудуд ҳисобланган Ўзбекистонда бундай бой маданий-тарихий меросни сақлаш, уларни тадқиқ қилиш ҳамда келажак авлодга етказиш муҳим вазифалардан саналиб, Ислом цивилизацияси маркази музейи бу ишда етакчилик қилиши мантиқийдир. Эпитафияларни мазор ва қабристонлар бўйлаб рўйхатини тузиш, музейлардаги уларнинг сони ва миқдорини аниқлаш ишида Марказ мувофиқлаштирувчи рол ўйнаши мақсадга мувофиқ.

Султонов Ўктамбек Абдулганиевич,
ЎЗР ФА Шарқшунослик институти,
тарих фанлари доктори

ВАҚФ ИНСТИТУТИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИНИ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МУЗЕЙИДА АКС ЭТТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация. Мақола Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази музейида вақф институтининг минтақа тараққиётида тутган ўрнини ёритувчи экспозицияни ташкил этиш масаласига бағишланган. Бу мавзудаги экспозиция ислом цивилизациясига бағишланган мавжуд музейларда йўқ. Шу сабабли экспозициянинг асосий мақсади вақф бу диндорлар оммаси манфаатига хизмат қилувчи мулк шакли, деган салбий тушунчани ўзгартиришга қаратилган. Шунингдек, унда Марказий Осиёнинг минг йиллик тараққиётида таълим, маданий ҳаёт, шаҳарсозлик, ижтимоий ҳимоя, иқтисодий тизим ва қишлоқ хўжалиги каби соҳалар ривожига вақф институтининг ўрнини илмий ва визуал воситалар билан ёритишнинг назарий асослари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: ислом цивилизацияси, вақф институти, музей, галерея, экспозиция, таълим, кутубхоналар, шаҳарсозлик, бунёдкорлик, ижтимоий ҳимоя, Шифоия, Дор уш-шифо.

Бугунги дунёда ислом цивилизацияси ёки ислом маданияти ва санъати, илм-фан тараққиётига бағишланган кўплаб музейлар фаолият юритади. Бу йўналишдаги музейларнинг доимий намойишга қўйилган галереяларида асосан Қуръони карим ҳамда турли мавзулардаги қўлёзмалар ҳамда амалий санъат намуналари ўрин олган. Лекин ушбу музейларда ислом тарихининг ажралмас қисми бўлган вақф институти ва унинг мусулмон жамиятида тутган ўрнини ёритувчи кўргазмалар қўйилмаган. Маса-

лан, 1996 йилда очилган Шаржа ислом цивилизацияси музейи (*Sharjah Museum of Islamic Civilization*) ёки 2016 йилдан иш бошлаган Швейцариядаги Ислом цивилизацияси музейида (*Musée des civilisations de l'Islam*) бу мавзуда бирор бир экспозицион намойишлар ташкил қилинмаган. Шунга биноан, Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази таркибидаги музейда вақф институтининг минтақа ижтимоий-иқтисодий тарақиётида тутган ўрнини ёритувчи экспозицияни ташкил этиш бу соҳада ўзига хос ёндашув бўлиши шубҳасиз. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 16 июлдаги ПҚ-5186-сонли “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази фаолиятини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорнинг 2-бандида “... муқаддас ислом дини билан боғлиқ бой меросни илмий тадқиқ этиш, унинг Марказий Осиё цивилизацияси ривожига ўрнини инновацион усуллар орқали тарғиб қилиш” Марказнинг асосий вазифаларидан бири сифатида белгиланган¹.

Масалага шу нуқтаи назардан қараганда, Марказ таркибидаги музейда юртдошларимиз ва хорижлик ташриф буюрувчилар тасаввуридаги вақф – бу, совет даврида иддао қилинганидек, фақатгина диндорлар манфаатига хизмат қилувчи мулкчилик шакли, деган салбий тушунчани ўзгартира оладиган, ҳам илмий-назарий, ҳам визуал асосга эга экспозиция ишлаб чиқиш ниҳоятда фойдали янгилик бўлади. Зеро, экспозиция орқали томошабин вақф минтақанинг минг йиллик тарихида шаклланган диний-ҳуқуқий қадрият ва хайр-саховат тимсолига айлангани ҳақида тасаввурга эга бўлади. Албатта, бу бежиз эмас. Сабаби ўтмишда таълим ва кутубхоналар, ижтимоий ҳимоя, соғлиқни сақлаш, бунёдкорлик ишлари, қишлоқ хў-

¹ <https://lex.uz/docs/5514989>

жалиги ва иқтисодий тизимни вақф институтидан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди.

Масалан, таълим тизимини олайлик. Деярли барча мадрасалар фаолиятининг давомийлиги унинг биноси – таъмиридан то кундалик эҳтиёжлари, мударрис ва талабаларнинг молиявий таъминоти, китоблар билан таъминлашнинг барчаси вақф мулклари ҳисобидан қопланган. Йирик меъморий иншоотлар – масжидлар ва мақбараларнинг бутунгача етиб келишида ҳам вақф мулкларининг ўрни беқиёс. Деҳқончиликка яроқсиз ерларга сув чиқарилиб, муайян мақсадларда вақфга айлантирилган. Вақфга айлантирилган далаларни сув билан таъминлаш ёки сув иншоотларини таъмирлаш ҳам вақф мулклари даромади ҳисобидан амалга оширилган. Вақф қилинган кўчмас мулклар ва пул маблағлари эса, минтақа иқтисодий тизимининг ажралмас қисмини ташкил этган. Мазкур сабаблар музейда вақф экспозициясини шакллантириш учун асос бўла олади.

Таклиф этилаётган экспозицияда ислом олами ва Марказий Осиёда вақф тарихи ва у қамраб олган соҳаларга таъсирини кўрсатувчи ўзбек, инглиз, рус ва араб тилларида тайёрланадиган қуйидаги бўлимларнинг бўлиши мақсадга мувофиқ.

1-бўлим. Вақф тарихи.

Экспозициянинг бошланғич қисми сифатида бу бўлимда замонавий ақлли музейларда бўлганидек махсус монитор ўрнатилиши ва унда вақф тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи мавзуларни ўз ичига олган ахборот ойнаси ташкил этилиши мумкин. Ахборот ойнасида бериладиган маълумотлар орқали ташриф буюрувчиларга вақф тушунчаси, унинг юзага келиши, турлари ва ҳуқуқий асослари, Марказий Осиёдаги илк вақфлар, маҳаллий сулоалар, Чор Россияси ҳамда совет ҳукуматининг илк йилларида амалга оширилган вақф соҳасидаги ислохот-

лар, Ўзбекистонда вақф мулкчилигининг тугатилиши, Бухоронинг Ҳарамайн вақфлари¹ ва уларнинг тарихий аҳамияти, вақф мавжуд мусулмон мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни, вақф билан боғлиқ ислом тарихидаги қизиқарли фактлар каби мавзуларни ёритувчи қисқа матнли фото ва видеолар вақфлар тақдим этилиши мақсадга мувофиқ.

Ушбу бўлимда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сонли “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони асосида ташкил этилган “Вақф хайрия жамоат фонди” фаолиятига ҳам алоҳида эътибор қаратилиши кўзда тутилади².

2-бўлим. Таълим тизими.

Бўлимда мавзуга оид матн, мадраса ва мактабларга мол-мулк ҳамда молиявий маблағлар ажратиш ҳақидаги вақфномалардан намуналарни акс эттириш мумкин. Бу ерда Бухоро мадрасаларида таҳсил олган турли шаҳарлардан келган талабалар таъминоти учун ажратилган махсус вақфлар, мадраса мударриси ва талабалари моддий таъминоти, мадрасаларни китоблар билан таъминлаш ҳақидаги вақфномалар ҳамда график ишланмаларни ҳам тақдим қилиш мумкин бўлади³.

3-бўлим. Кутубхоналар фаолияти ва қўлёзмалар кўчириш.

Ренессанс ва илм-фан тараққиётида кутубхоналар муҳим рол ўйнагани маълум. Йирик кутубхоналарнинг шаклланишида вақф институтининг ўрни беқиёс. Сабаби мадрасалар ва йирик жомеълар қошидаги кутубхоналар воқифлар (вақф қилувчилар) тарафидан сотиб олин-

¹ Ҳарамайн вақфи – икки муқаддас шаҳар вақфи.

² <https://lex.uz/docs/3686277>

³ Қаранг: Бухарский вақф XIII в. Факсимиле издание текста, перевод с арабского персидского, введение и комментарий А. К. Арендса, А. Б. Халидова, О. Д. Чеховича. – М., 1979; Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. –Т.: Наука, 1966. – 330 с.

ган минглаб китоблар вақф қилиб берилган. Шунингдек, воқифларнинг шартига кўра, доимий ишловчи махсус котиблар тарафидан кўчирилган китобларни ҳам кутубхоналарга тақдим қилиш тартиби жорий қилинган. Бўлимда вақф кутубхоналар сарой ёки оқсуякларнинг шахсий кутубхоналаридан фарқли равишда, аввало, таълим тизими ҳамда жамиятнинг китобга муҳтож қатламини зарур адабиётлар билан таъминлаш вазифасини бажарганини ёритиш лозим. Унда минтақада ҳукмдорлар, оқсуяклар, уламолар ва тасаввуф намояндалари асос солган вақф кутубхоналарга тегишли китоблар ва уларга босилган муҳрларни намойиш қилиш зарур.

4-бўлим. Вақф ва шаҳарсозлик.

Барпо этилганидан сўнг таъминоти вақф хайрияларига боғлиқ бўлган йирик иншоотлар – мақбара, мадраса ва жомеъ масжидларнинг шаҳарсозликда тутган ўрнини ҳам асосли тарзда ёритиш лозим. Бугунги кунда юртимизда сақланиб қолган бу турдаги иншоотларнинг суратларини уларнинг вақфномаларидаги таъмирлаш ҳақидаги бандлар билан қиёслаган ҳолда тақдим этиш орқали илмий асосланган тақдимот тайёрлаш имкони мавжуд.

Бу бўлимда яна вақф даромадлари ҳисобидан кўприкларни таъмирлашга оид материалларни тақдим этиш орқали бўлим намойишидаги хилма-хилликни таъминлаш мумкин.

5-бўлим. Вақф ва ижтимоий ҳимоя.

Мазкур бўлим вақф мулкчилигининг ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятини ёритишга бағишланган. Унда аввало кишиларнинг авлодий вақфлар орқали ўз авлодларини ижтимоий-иқтисодий ҳимоялаши, шаҳарларда аҳолининг ночор қатламини бепул озиқ-овқат билан таъминловчи вақфлар назарда тутилган. Бўлимда XVII асрда давлат амалдори Назарбекнинг Тошкентдаги йирик авлодий вақфининг генерал-губернатор К.П. фон Кауфман буй-

руғи билан 1872 йилда очилган Туркистон хайрия жамияти (Туркестанское благотворительное общество) ихтиёрига бериши воқеаси акс эттирилиши мақсадга мувофиқ. Чунки ўша вақтда Назарбек вақфининг бир неча йиллик тушумлари ҳамда 1872 йилдан кейинги йиллик даромадлари Туркистон хайрия жамиятининг асосий молиявий манбаи бўлиб хизмат қилган.

Бу бўлимда яна халқ шифохоналари фаолиятида вақф мулкчилигининг аҳамияти ҳам ёритилиши лозим. Хусусан, унда буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг Ҳирот шаҳрида асос солган машҳур “Шифоия” ҳамда аштархонийлардан бўлган Субҳонқулихоннинг (х.й. 1681–1702) Бухородаги “Дор уш-шифо” шифохоналари фаолияти ёритилиши мақсадга мувофиқ.

6-бўлим. Вақф ва иқтисодий ҳаёт.

Бўлимда исломда пул шаклидаги вақфларнинг юзага келиши ва ундан фойдаланиш амалиёти, вақф мулкчилигида ижара, олди-сотди муносабатлари, бозорлар фаолиятига оид кўргазмаларни тақдим этиш кўзда тутилган. Хусусан, Бухоро, Хива, Самарқанд, Қўқон, Тошкент ва минтақадаги бошқа йирик шаҳарлар бозорлари ҳудудларининг бир қисми ёки у ердаги савдо-хунармандчилик дўконлари вақф субъектларига тегишли бўлган. Ушбу ҳолатни айрим шаҳарлар бозорлари, масалан, Тошкентнинг Чорсу бозори мисолида тарихий ҳужжатлар ва чизмалар асосида тасвирлаб бериш мумкин.

Умуман олганда, мазкур экспозицияни яратишда мавжуд илмий нашрлардаги хулосалар ва фақатгина вақф ҳужжатларига таяниб қолиш мумкин эмас. Белгилаб олинган бўлимлардаги вақф институтининг Марказий Осиё тараққиётидаги ўрнини ёритувчи назарий қисм ва экспонатларни жамлаш махсус илмий изланишлар олиб боришни тақозо этади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ушбу экспозицияни

ташкил этиш орқали ташриф буюрувчилар эътиборига бу йўналишдаги музейларда ҳали тақдим этилмаган мутлақо янги бир кўргазмани ҳавола қилиш имонияти пайдо бўлади. Бу билан жамоатчиликда вақф ҳақидаги ижобий қарашларни шакллантириш, вақф тарихи ва унинг Марказий Осиё тараққиётидаги ижобий ўрнини қизиқарли ва, айти пайтда, асосли тарзда ёритиб бериш мумкин бўлади. Албатта, экспозицияни ташкил этишда музей-шунослар ва соҳанинг бошқа мутахассислари билан ҳамкорликда ишлаш, уларнинг тажрибаларидан фойдаланган ҳолда бойитиш мақсадга мувофиқ.

Рахманкулова Матлуба Бойхурозовна,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизация маркази,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУҚОВАСОЗЛИК
САНЪАТИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА АКС
ЭТТИРИШ АҲАМИЯТИ: ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ
МУҚОВАЛАРИ МИСОЛИДА**

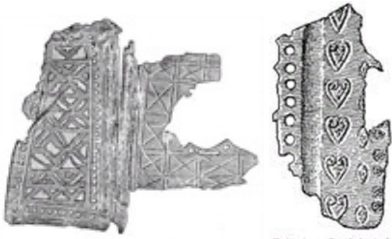
Аннотация. Мақолада темурийлар даври муқовасозлигининг ўзига хос жиҳатлари, муқовасозликда қўлланган техник усуллар, муқова намуналари ҳақида мулоҳазалар билдирилган ва темурийлар даври муқовасозлиги мавзусини музейда намоиши этишига оид таклифлар билдирилган.

Калит сўзлар: муқовасозлик, темурийлар, Шохрух мирзо, Бойсунқур ибн Шохрух, техник услублар, Хирот муқовасозлиги.

Ташқи ҳимоя қобиғи ҳисобланган муқовалар қўлёз-мани безатишда бадиий восита сифатида китобнинг қим-матини белгилайдиган муҳим жиҳатлардан бири бўлган. Муқовасозликнинг қачон ва қаерда пайдо бўлганлиги ҳақида тарихий манбаларда маълумотлар учрамайди, ле-кин илк ўрта асрлардаёқ Шарқий Туркистон ва Мисрда муқовасозлик маълум бўлган. Туркий халқларга хос муқо-васозлик тарихининг бошланиши Шарқий Туркистонда яшаган уйғурлар билан боғлиқ. XX аср бошларида немис экспедицияси тадқиқотлари натижасида Этнология му-зейи (Museum für Völkerkunde) илмий ходими Альберт фон Ле Кок (1860–1930) томонидан Хара Хото харобалари-дан топилган моний қўлёзмалари орасидан муқованинг икки бўлаги аниқланади: рангли ва зарҳал фон устида акс этган нафис кесилган чарм бўлаклари, археология маълу-

мотларга таянилган ҳолда, VI–IX асрларга мансуб деган хулосага келинган¹ (1-расм).

Мисрда муқовасозлик тарихи христиандинига эътиқод қилган коптлардан² бошланган. Копт муқоваларининг жилдидаги илк безаклар бўёқ билан чизилган, копт қабртошлари ва матоларидан олинган оддий геометрик шаклларни ифодалаган. Бизгача сақланиб қолган энг қадимги араб ёзувидаги қўлёзма муқоваси сифатида Тулунийлар даврига (868–905) оид катта ҳажмдаги (49,3х67 см) Қуръони карим муқоваси мисол қилиб кўрсатилади. Муқованинг жилд асоси кедр дарахти ёғочидан ясалган, жилднинг ташқи томони фил суяклари, турли хил дарахт бўлаклари қадаб безатилган (2-расм). Бугунги кунда ушбу муқова Берлиндаги Ислом санъати музейида (Museum für islamische Kunst) сақланади³.

 Teil eines Buchdeckels. Natürliche Größe.	
1-расм. Хара-Хото харобаларидан топишган VIII–IX асрларга оид муқова қолдиқлари	2-расм. Қуръони каримнинг Тулунийлар даврига (VIII–IX асрлар) оид қўлёзмаси учун бажарилган муқова

¹ Le Coq Albert von. Chotscho Facsimile-Wiedergaben der wichtigeren Funde der Ersten königlich preussischen Expedition nach Turfan in Ost-Turkistan. – Berlin: Dietrich reimer, 1913. – P.8.

² Копт – араблар Мисрни босиб олгандан сўнг Ислом динини қабул қилмаган мисрликлар ўзларини копт деб атаганлар.

³ Sarre F. Islamische Bucheinbände. Buchkunst des Orients. – Berlin, 1923. Tafel I.

Мовароуннахр ва Хуросон халқлари араблардан ислом дини, араб ёзувини қабул қилиш билан бирга, уларга хос китобат, жумладан, муқовасозлик технологияси амалиётидан ҳам фойдаланган. Жанубий Арабистон чарм ишлаб чиқаришнинг қадимий марказларидан ҳисобланса-да, араб ёзувида битилган китобларни муқовалаш тарихи айнан бу ҳудуд билан боғлиқ эмас. Ғарб олимлари VII аср ўрталарида араблар Мисрни забот этгандан сўнг, коптлар дастлаб мусулмонларга хизмат қилиб, улар учун китоб тайёрлаган бўлса, кейинчалик бу технологияни уларга ўргатган деб ҳисоблайди ва тадқиқотларда “муқовасозлик Нилдан Шарқий Туркистонга тарқалган”¹, бунда “христианликнинг несторийлар оқимининг Яқин ва Ўрта Шарқ бўйлаб кенг тарқалиши ўз таъсирини кўрсатган”² деган фикрни илгари суради.

Турк олимлари ўз тадқиқотларида³ Ғарб олимлари фикрига эътироз билдирган ҳолда, Шарқий Туркистонда яшовчи монийликка эътиқод қилган уйғурларнинг муқовасозлик шаклланиши ва ривожланишида коптларнинг таъсирини инкор этиб, араб ёзувидаги қўлёзмалар муқовасозлиги ривожда уйғур туркларига хос муқовасозликнинг аҳамиятини таъкидлашади.

Фикримизча, араб ёзувидаги қўлёзмалар муқовасозлиги шаклланиши ва ривожда нафақат коптларга, балки Шарқий Туркистон уйғурларига хос муқовасозлик ҳам сезиларли таъсир кўрсатган. Уйғур турklar ислом

¹ Grohmann A., Thomas Walker Sir. Denkmäler islamischer Buchkunst. – Leipzig: Pantheon, 1929. – P. 45.

² Aga-Oglu M. Persian Bookbindings of the Fifteenth Century. – Ann Arbor, 1935. – P. 1.

³ Қапанг: Binark I. Eski kitapçılık sanatlarımız. – Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1975. – 162 p.; Arıtan A. S. The Turkish art of book binding // Turkish book civilisation. – Istanbul: Kültür AS, 2008. – P. 60-97; Arıtan A. S. Batı dünyasının türk cild tarihine bakışı ve türk cild san'atı'nın tarih içindeki gelişimi // İSTEM, 2010. – № 15. – S. 169-192.

дини́ни қабул қилгандан сўнг, IX асрда Аббосийлардан (750–1258) бўлган халифа Муътасим Биллоҳ (833–842) ҳимояси ва ҳомийлиги остида Дажла дарёси бўйида бунёд этилган Самарра шаҳрига келиб ўрнашади ва муқовасозликни ислом олами бўйлаб кенг тарқатади, бунинг натижасида Ироқ ва Хуросон шаҳарлари муқовасозликнинг ривожланган марказларига айланади. Бундан ташқари, 1908 йилда Рус География жамиятининг Мўғул-Сичуань экспедицияси аъзоси П.К.Козлов (1863–1935) томонидан Жанубий Мўғулистондаги Хара Хото шаҳри харобаларидан топилган муқова қолдиқларини профессор С.Ф.Ольденбург (1863–1934) таҳлил қилиб, уларнинг XIII асрга оидлигини аниқлаган¹. Ушбу муқова безаклари чарм ипларни ёпиштириш орқали бажарилган, шакллар бир-бирига уланган айланачалардан ҳосил қилинган. Жилднинг марказида чирмашган чизиклардан иборат безак медальон вазифасини ўтайди ва унинг кўриниши бурчак қисмда ҳам ўзига хос тарзда ифодаланган (3-расм).

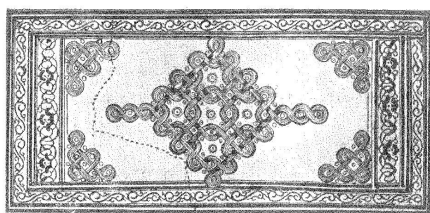
Араблар муқовани – жилд (таржимаси – тери), муқовасозликни – тажлид (тери қоplash), муқоваланган китобни – мужаллад деб атаган. Машҳур саёҳатчи ва географ Шамсуддин ал-Муқаддасий (946-991) “Аҳсан ат-тақсим фи маърифат ал-ақолим” (“Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма”) асарида яманликлар гўзал муқовани жуда қадрлашганини ёзади². Ибн ал-Надим (ваф. 987-88) “Китоб ал-Фихрист” асарида IX аср бошларида ал-Маъмун кутубхонасида Ибн Абул Ҳариш, Ғолиб ал-Маъмун

¹ Козлов П. Монголия и Амдо и мертвый город Хара-Хото. Экспедиция Русского Географического Общества в Нагорной Азии 1907-1909 года. – Москва: Государственное издательство Географической литературы, 1947. – С.110-111.

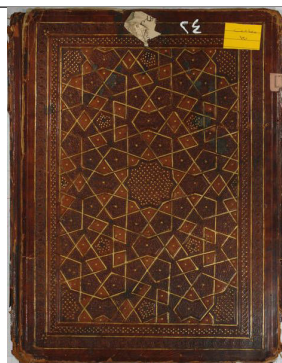
² Al-Muqaddasi, Shams al-Din Muhammad. Ahsan al-taqasim fi ma'rifat al-aqalim. Partial ed. and tr. G.S.A. Ranking and R.F. Azoo. – Calcutta, 1897. – 331 p.

Аббосий ва бошқа таниқли муқовасозлар ишлагани¹ ҳақида ёзади.

Миср ва Сурияда мамлуклар ҳукмронлиги даврига (1250–1517) оид муқовалар араб ёзувидаги қўлёзмалар муқовасозликнинг ўзига хос гўзал намуналарини ташкил этади (4-расм). Мамлук муқоваларида дастлаб геометрик шакллардан ташкил топган безаклардан фойдаланилган, XIV асрдан бошлаб марказий медальон ва арабеска безакларни қўллаш анча кенг ёйилган. Безакларда айнан олдинги геометрик шаклларни қўллаш давом этиб келса-да, бу шаклларнинг бир-бирига чирмашган, сертугун нафис безаклар билан уйғунлашган яхлит бирликлар жилднинг ўзига хослигини кўрсатади, рангли чарм фон устида тасвирланган чармни кесиб ҳосил қилинган нафис гуллар, ўсимликлар ёки зарҳалланган геометрик безакларнинг қўлланилгани уларнинг характерли жиҳатини ифодалайди².

3-расм. Хара Хото шаҳри харобаларидан топилган XIII асрга оид муқова.

4-расм. Мамлук муқоваларидан намуна. Қуръони карим муқоваси.

Шарқ муқовасозлик тарихининг ривожланган даври

¹ Muhammad ibn Ishaq Ibn al-Nadim. The Fihrist of al-Nadim: A Tenth-Century Survey of Muslim Culture. Editor, translator Bayard Dodge. – New York: Columbia University Press, 1970. – P.18.

² Қаранг: Ohta A. Covering the book: bindings of the Mamluk period, 1250-1516 CE. – PhD Thesis. SOAS, University of London, 2012. – P. 559.

Темурийлар даврига бориб тақалади. 1397 йилда Амир Темур ўғли Шохрух мирзога (1377–1447) Хуросон ўлкасини суюрғол қилиб беради. Шохрух мирзо вафот этгунга қадар (1447 йилгача) эллик йил давомида Ҳиротда яшайди. Самарқанд давлат пойтахти бўлса-да, унинг ҳукмронлиги даврида Ҳирот ҳунармандчилик ва санъат борасида шуҳрат қозонган йирик, чиройли шаҳарлардан бири сифатида дастлаб Темурийларнинг, кейинчалик бутун Ўрта Шарқнинг маданий марказига айланди. Мирзо Улуғбек (1394–1449) бошқарувидаги Самарқанддан фарқли равишда, бу ерда аниқ фанларга эмас, кўпроқ ижтимоий фанларни ривожлантиришга, санъат, адабиёт ва тарихга катта эътибор қаратилди. Амир Темур томонидан Мовароуннаҳрга олиб келинган суриялик ва мисрлик усталар фаолияти натижасида Ҳиротда бошланган муқовасозлик санъати Шохрух мирзо ҳомийлигида ўзининг юқори даражасига эришди. Бугунги Афғонистон, Эрон ҳамда Ўрта Осиё яхлит бир давлат сифатида Темурийлар томонидан идора этилгани учун туркий халқлар маданияти қисман Хуросонда, айниқса пойтахт Ҳиротда тараққий этди. Бу, ўзбек маданиятининг энг порлоқ даврларидан бири ҳисобланади.

Санъатга ҳомийлик Шохрух Мирзо саройи билан чекланиб қолмаган, балки у турли вилоятларга тайинлаган ҳокимлар нафис санъат асарларини яратишда бир-бирлари билан рақобатлашдилар. Шохрух мирзо ҳукмронлиги даврида Шероз, Язд ва Исфаҳонда Искандар Султон (1384–1415), Шерозда Иброҳим Султон (ваф. 1435)¹, Самарқандда Мирзо Улуғбек, Ҳиротда Бойсунқур Мирзо

¹ Қаранг: Aubin J. Le mécénat timouride a Chiraz // *Studia Islamica*. No. 8 (1957). – P. 71-88; Aubin J. Timurluların Şiraz'da Bilim ve Sanat Korumuculuğu // *Belleten*, Cilt LI, Sayı: 200, Ağustos, 1987. – S. 965-979; Francis R. Nasr al-Soltani, Nasir al-Din mozahheb et la bibliotheque D'Ebrahim Soltan A Shiraz // *Studia Iranica* №30, 2001. – P. 87-104; Uluc L. An Iskandarnama of Nizami produced for Ibrahim Sultan // *Muqarnas* Vol. 30, 2013. P. 235–253.

(1397–1433) Темурийлар китобати шакллашига ўз ҳиссасини қўшди. Бу даврда Ҳирот билан бир қаторда, Бухоро, Табриз, Машҳад, Шероз, Бағдод каби санъат марказларида ҳам Темурийлар даври бадиий муқоваларининг энг гўзал намуналари яратилди. Ҳиротдан ташқарида турли ўлкаларда ҳукмронлик қилган Темурий шахзодалар пойтахтдан намуна олганлар ҳамда шоирлар, муסיқачилар, хаттотлар, мусаввирлар, муқовасозларга эътибор бериш, уларни турли ҳудудлардан жалб этиш билан ўзлари ҳукмронлик қилган ўлкаларнинг нуфузини оширишга ҳаракат қилганлар. Шубҳасиз, моҳир усталар билан бирга, пойтахтга хос бадиий услубларни узоқ ўлкаларга олиб келиш вазифаси шахзодалар томонидан амалга оширилган. Темурийлар салтанати вилоятларида бажарилган муқова намуналарининг техник маҳорат ва декоратив услубида Ҳиротга боғлиқлик кўзга ташланади.

Темурий шахзода Ғиёсиддин Бойсунқур ибн Шохрух Ҳиротда асос солган сарой илмий муассасаси ва кутубхонаси Шарқ китобати, жумладан, муқовасозлик тараққиётида янги даврни бошлаб берди. Бойсунқур Мирзо отаси Шохрух Мирзонинг ноиб сифатида 1420 йилда Табризга юборилади. Унинг 1420 йил 21 ноябрда Табризга келгани ва ўзи билан китобат усталари Сайид Аҳмад Наққош, Хожа Али Мусаввир билан бирга муқовасоз уста Қавомиддин Мужаллид Табризийни Ҳиротга олиб келганлиги Дўст Муҳаммад (ваф. 1560 й.) томонидан 1544 йилда Сафавийлардан бўлган Баҳром мирзо учун (1517–1549) тайёрланган мажмуада¹ келтириб ўтилган. Бойсунқур мирзо усталарга Бағдодда жалойирийлардан бўлган Аҳмад Жалойир ибн Султон Увайс (1382–1410) учун тайёрланган жунгдан² андоза олган ҳолда, энг яхши услубдаги мажмуа

¹ Istanbul, Topkapi Saray Library. Hazine 2154; Roxburgh D.J. Disorderly conduct: F.R.Martin and the Bahram Mirza album // Muqarnas 15, 1998. – P. 32–57.

² Қаранг: Roxburgh D. Jong. Illustrations of Persian Jongs / Encyclo-

тайёрлашни буюрганлиги, “мунаббаткори” – намуналари асосчиси муқовасоз уста Қавомиддин қўлёзма муқоваси устида ишлаш учун тайинлангани, Бойсунқур мажмуа охирига етмасдан вафот этиши ва унинг ўғли Алоуддавла мирзо кўрсатмалари билан албомнинг яқунланганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд¹. Шу ўринда “мунаббаткори” атамасига эътибор қаратиш зарур. Ушбу атама айрим тадқиқотларда чармдан кесилган нафис безак сифатида таърифланса², бошқаларида қадама безак сифатида эътироф этилади³. Чармни нафис кесиш технологияси Миср коптлари ва уйғурлар муқовасозлиги технологиясида қўлланилганини таъкидлаган ҳолда, мунаббаткори атамаси Султон Аҳмад Жалойир кутубхонасида қўлланилган ва Бойсунқур мирзо сарой кутубхонасида татбиқ этилган технологияга нисбатан қўлланилган деган фикр билдириш мумкин. Қавомиддин мужаллид томонидан кашф этилгани таъкидланган ушбу технология Бойсунқур мирзо кутубхонаси муқоваларида қўлланилган бўртма безакларни назарда тутган бўлиши мумкин. Чунки Ҳирот муқоваларида муқовасозлик тарихида илк бор зарб билан уриш ёки исканжада сиқиш орқали ҳосил қилинган безакларнинг сатҳга нисбатан чуқур бўлишига, безакнинг бўртиб чиққанлигига, фонда аниқ акс этирилиши урғу берилган.

Темурийлар билан Хитой ўртасида дипломатик алоқаларнинг йўлга қўйилганлиги натижасида нафақат сиёсий, балки маданий алоқалар учун ҳам кенг имконият-

paedia Iranica. – New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2009. – P. 11-14.

¹ Dost-Muhammad. Preface to the Bahram Mirza Album / A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art. Selected and translated by W.M.Thackston. – Cambridge. – Massachusetts, 1989. – P. 346.

² Aslanapa O. The arts of the bookbinding in Central Asia, 14th-16th centuries / The arts of the book in Central Asia in 14th-16th centuries. – London: Serindia Publications, – Paris: UNESCO, 1979. – P. 59.

³ Dost-Muhammad. Preface to the Bahram Mirza Album. – P. 346.

ларнинг яратилгани Ҳирот кутубхонаси фаолиятига ҳам таъсир этиб, унда меҳнат қилган муқовасоз усталар ижодида Узоқ Шарққа хос сифатларнинг пайдо бўлишига, жумладан, безак услубидаги ўзгаришларга сабаб бўлган. Ҳирот сарой кутубхонасида фаолият олиб борган Хожа Ғиёсиддин Наққош 1419–1422 йилларда Хитойга юборилган Шохрух мирзо элчилигида Бойсунғур мирзонинг икки вакилидан бири сифатида иштирок этган, Ҳиротга қайтгач, у тайёрлаган сафар кундаликлари Ҳофиз Абрунинг тарихий асаридан жой олган¹.

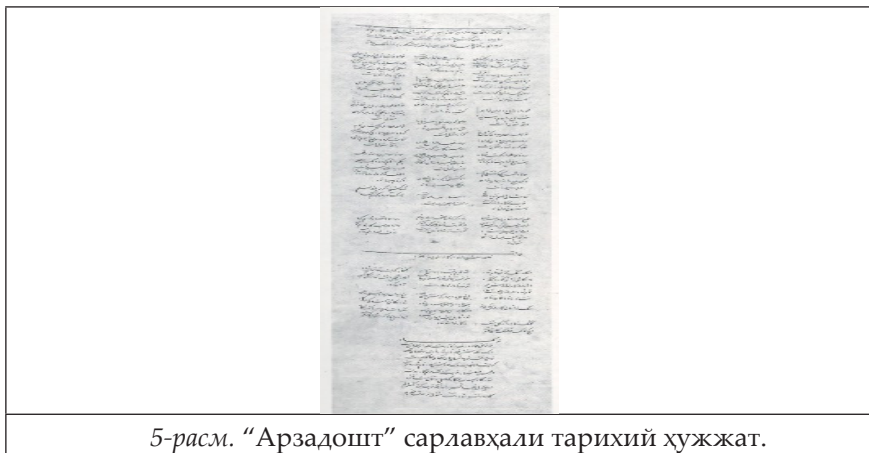
Бойсунғур мирзо сарой кутубхонасидаги муқовасозлик ишлари тўғрисидаги бир қанча ёзма тарихий манбаларда ҳам маълумотлар келтирилган бўлиб, улардан энг қимматлиси, шубҳасиз, “Арзадошт” сарлавҳали тарихий ҳужжат ҳисобланади (5-расм). Биринчи марта 1948 йилда профессор Заки Валидий Тўғон (1890–1967) томонидан Истанбул шаҳридаги Тўпқопи сарой музейида сақланадиган “Жунги Якубий” альбоми² саҳифалари орасидан (f.98a) 46x13,5 см ўлчамдаги қоғозга сиёҳ билан ёзилган ушбу ҳужжат аниқланган, 1976 йилда унинг матни таржима ва изоҳлари билан Туркияда чоп этилган³. Шундан сўнг “Арзадошт” турли йилларда қатор хориж олимлари томонидан ўрганилган⁴.

¹ Қаранг: Самарқандий Абдураззоқ. Матлаи садайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд (Масъул муҳаррирлар А.Қаюмов, Муҳаммад Али). – Тошкент.: Ўзбекистон, 2008. – 375-бет.

² Istanbul, Topkapi Saray Library. Hazine 2153.

³ Қаранг: Ozergin M.K. Temurli sanatina ait eski bir belge: Tebrizli Ja’far’in bir Arzi // Sanat Tarihi Yilligi, 1976. – №VI. – P. 471-518;

⁴ Қаранг: Andrews P.A. The Tents of Timur: An examination of reports on the Qurultay at Samarkand, 1404 // Colloquies on Art and Archaeology in Asia, no. 7. – London: University of London, School of Oriental and African Studies, Percival David Foundation, 1978. – P. 167, 179; Aslanapa O. The arts of the bookbinding in Central Asia, 14th-16th centuries. – P. 59; Lentz Thomas W., Lowry G. Timur and the Princely Vision. Persian Art and Culture in Fifteenth Century. – Washington, – Los Angeles, 1989. – P. 160 (– P. 364–365, Appendix 1); Arzadasht / A Century of Princes: Sources

“Арзадошт” ҳужжати Бойсунғур мирзо сарой кутубхонаси ўзида китоб ишлаб чиқариш марказини ифодалаган муассасагина эмас, санъатнинг турли йўналишлари бўйича етук мутахассислар тўпланган сарой устахонаси эканлигини кўрсатиши билан ҳам қимматлидир. Унда усталар фақат беэакли қўлёзма яратиш билан шуғулланиб қолмасдан, турли-туман бадиий ҳунармандчилик маҳсулотларини яратишга ҳам жалб этилган. Ҳужжат кутубхона раҳбари Камолиддин Жаъфар Бойсунғурий томонидан тахминан 1427–1431 йиллар оралиғида Бойсунғур мирзо учун тайёрланган расмий ҳисоботни ўзида ифодалайди. Унда Бойсунғурга мирзога муқовасозликка оид тўртта муҳим ахборот берилган. “Арзадошт” матнига кўра, ҳужжат тайёрланган вақтда кутубхона усталари тўққизта асар қўлёмаси устида иш олиб борган, улар-

on Timurid History and Art. Selected and translated by W.M.Thackston. – Cambridge. – Massachusetts, 1989. – P. 323–328; Akimushkin O. The Library-Workshop (Kitabkhana) of Baysunghur Mirza in Herat; Tourkin S. Another Look on the Petition (‘arzadast) by Ja’far Baysunguri Addressed to his Patron Baysunghur b. Sahruh b. Timur // Manuscripta Orientalia. – Saint Petersburg, 2003. – № 9/3 – P. 34–38; Mihan Sh. On the Meaning of a Fifteenth Century Technical Term in a Timurid Document Associated with Prince Baysonghor's Library in Herat // Iran, 54, no. 2, 2016. – P. 129-134.

нинг бештаси бугунги кунда дунёнинг турли китоб хазиналарида сақланмоқда.

Бойсунқур Мирзо жуда эрта 36 ёшида оламдан ўтган. Унинг вафотидан сўнг кутубхона катта ўғли Алоуддавла (1417–1460) ихтиёрига ўтади. Бойсунқур мирзо сарой кутубхонасида тараққий этган муқовасозлик XV аср ўрталарига қадар ўз сифатини сақлаб қолди¹. 1447 йил Шохрух вафот этгач, Мирзо Улуғбек усталарнинг бир қисмини Ҳиротга хос ижодий услубларни давом эттириш учун Самарқандга олиб келади, бироқ 1449 йилда Мирзо Улуғбек ўлиmidан сўнг устахона иши барҳам топади. Темурийлар китобати, жумладан, муқовасозлик Ҳиротда Султон Ҳусайн Бойқаро (1469–1506) ва унинг вазири Алишер Навоий (1441–1501) яшаган даврда янада юксак ривож топди. 1405 йилда асос солинган Ҳирот китобат муассасаси Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик даврида Алишер Навоий раҳбарлигида фаолиятининг ривожланган ва сўнгги босқичини ўтказди. Юз йил давомида фаолият кўрсатган ушбу муассаса 1507 йилда Шайбонийлар (1500–1601) томонидан Ҳирот эгалланганда йўқ қилинди. Усталарнинг бир қисми Яқин Шарқнинг турли ҳудудларига тарқалиб, ўзлари билан Ҳиротга хос бадиий услубларни олиб кетди. Бунинг натижасида муқовалар Шарқнинг қайси ҳудудида яратилган бўлмасин, уларда Ҳирот услубига хос бетакрорлик яққол намоён бўлади. Бу услуб Ҳиндистон Бобурийлар давлати ва Олтин Ўрдадан ажралган Истанбулда ижодий илҳом бағишловчи вазифасини бажарди. Ҳирот услуби XV асрдан бошқа маданий марказларда яратилган бадиий қўлёзмаларга ўз таъсирини кўрсатди.

Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари арабларнинг китобат, жумладан муқовасозлик технологияси амалиёти-

¹ İnay Ö. Türk İslâm Kitap Sanatında Lâke Tasarımları, Yüksek Lisans Tezi. – İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı, 2006. – S. 19.

дан ҳам фойдаланганлиги таъкидланган эди. Мамлук муқовасозлигининг илк босқичлари XIV асрда Мисрда ўз мукаммал кўринишига эга бўлган бўлса, XV асрда Ҳиротда ҳар томонлама фарқ қилувчи бошқа услуб ва шакллар билан бирга уйғунлаштирилган ҳолда, ривожланди. Дастлаб безаклар одатда анча ингичка, унчалик ботиқ бўлмаган чизиқлар билан ажратилган, геометрик безаклар ва мавҳум шакллар кенг тарқалган, ўсимликсимон безаклар кам ҳолларда қўлланилган. Безаклар алоҳида муҳрлар ёки асбобларда зарб билан уриш ёки исканжада сиқиш орқали ҳосил қилинган. Безак туширувчи шакллар дастлаб темирдан ва ёғочдан, кейинчалик қотирилган чармдан ясалган, одатда, чармдан тайёрланган шакллар учун туя терисидан фойдаланилган. Ҳирот муқоваларида безакларнинг шакли ва таркибий унсурлари ўзгариб, сатҳга нисбатан чуқур бўлишига урғу берилди, ўсимликсимон безакнинг бўртиб чиққанлиги, фонда аниқ акс эттирилиши кўзга ташланади. Дастлаб муқова жилдларига ҳар бир безакни туширишда алоҳида шаклни ифодалаган темир ёки ёғочдан тайёрланган қолиплар ёки асбоблардан фойдаланиб келинган. Муқованинг турли жойлари учун фойдаланилган индивидуал шакл берувчи муҳр асбоблар битта жилднинг ўзида бир неча ўн мингга ташкил этган. Ҳиротда индивидуал қолиплар ёки асбобларни ишлаштишга барҳам берилди. Янги технология кашф этилиб, геометрик ва ўсимликсимон безаклардан иборат анъанавий услубга хос майда унсурлардан ташкил топган мураккаб тузилишдаги яхлит металл муҳр-асбоб яратилди.

Ҳирот мактабининг муқоваларни безатишдаги энг муҳим ютуқларидан яна бири муқоваларда яхлит қолип асбоблар ёрдамида ҳосил қилинган манзарали безак тасвирининг ифодаланиши бўлди (6-расм). Ҳирот муқоваларининг турли хил унсурлардан иборат безакларининг турли манбалардан илҳомланиб яратилган, лекин

	
6-расм. Фаридиддин Аттор (1145–1221) “Девон”и қўлёзмаси учун бажарилган муқова. Қўлёзма Ҳиротда хаттот Абдулмалик томонидан 841/1438-39 йилда кўчирилган. Istanbul, Topkapı Saray Library. №270/3059.	7-расм. Жаҳон Малик Хотун (тах. 1324–1382) “Девон”и қўлёзмаси 840/1436-37 йилда Муршид ибн Муҳаммад ал-Ҳамадоний томонидан кўчирилган. Istanbul, Topkapı Saray Library. Н 867.

уларнинг ўзиган хослиги шундан иборатки, санъатнинг бошқа соҳалари билан боғлиқлик кўзга ташланади. Хитой санъатидан олинган ҳайвонлар, қушларнинг афсонавий ва рамзий қўринишлари ва бошқа турли шакллар билан бойитилган манзарали безакларнинг тасвирланиши муқовасозлик ва миниатюра санъатлари орасидаги муносабатлардан гувоҳлик беради. Манзарада акс этган кўпгина безак ва тасвирлар – аждарҳо, қақнус, олов билан қурашаётган ҳайвон, қушлар, булутсимон шакллар, айлана бўйлаб туширилган декоратив чизиқлар, гуллаётган кенг баргли дарахт, қояларнинг Хитой санъатига мансублиги бўлса-да, уларнинг тасвирий услуби Хитой тасвирий санъатидан бутунлай фарқ қилади, уларнинг асл шакл ва композицияси ўша давр Ҳирот миниатюра мактаби учунгина хосдир¹. Ҳирот муқовасозлигида кенг қўлланган шакллар анъанавий мумтоз воситалар даражасига эришган ҳамда китобатнинг бошқа соҳалари билан бир хил

¹ Қаранг: Atila O. Minyatür sanatındaki hayvan figürlerinin sembolik ifadeleri // Sanat - Tasarım Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2. – İstanbul, 2011. – S. 35-44.

бўлмаган.

XV асрнинг иккинчи чорагидан муқоваларда одам тасвири акс эттирила бошланди. Жаҳон Малик Хотун (XIV аср) “Девон”ининг 1436-37 йилда кўчирилган нусхасининг¹ муқовасида биринчи марта инсон тасвири ифодаланади (7-расм). Ҳирот миниатюрасини характерловчи бундай композициялар кейинчалик Ҳирот ва Табризда ҳатто гиламларда ҳам кўзга ташланади². Бу каби ҳолатлар, муқоваларда ифодаланган безаклардан фойдаланиш Шарқнинг турли марказларига тарқалган бўлса ҳам, санъатнинг ўзига хос бу услубининг дастлабки манбаси Ҳирот бўлиб қолди. Темурийлар давлатининг вилоятлари ва марказларида ҳам муқовасозликнинг Ҳиротга хос услуби дастлаб у ерда ижод қилиб, турли ҳудудларда ижодини давом эттирган усталар томонидан кенг қўлланган.

Темурийлар даврида пойтахт ва марказий шаҳарларга таклиф этилган ҳунармандлар орасида ҳанафийлар билан бирга шиалар ҳам мавжуд бўлиб, шубҳасиз, уларнинг сиёсий-ижтимоий табиати, декоратив безак бериш мавзусига қарашлари турлича эди. Ҳанафийларда ҳайвон, қуш, одам (миниатюрадан ташқари) тасвири кузатилмайди, мавҳум, умумий, маълум услубга солинган, тўқилган ва ўзаро боғланган геометрик шакл, ўсимликсимон тасвирдан таркиб топган мураккаб нақш тури ҳукмронлик қилади. Санъатшунослик адабиётларида арабеска деб аталадиган ушбу нақш тури ҳанафийлик устун бўлган ҳудудлардан кенг тарқалган.

Ҳирот муқоваларининг бошқа бир гуруҳи медальон йўналиши билан ажралиб туради (8-расм). Асосий безакни медальон шакли ташкил этган муқоваларда олд ва орқа жилд маркази бодомсимон ёки айлана шаклидаги

¹ Istanbul, Topkapi Saray Library.H. 867; Aslanapa O. The arts of the bookbinding in Central Asia, 14th-16th centuries. – P. 79.

² Қаранг: Aslanapa O. One Thousand Years of Turkish Carpets. – Istanbul: Eren Yayincilik Ve Kitapcilik, 1988. –240 p.

	
8-расм. Жалолиддин Румий (1207–1273) “Маснавий” сининг 849/1446 йилда кўчирилган қўлёзмаси учун бажарилган муқова. Istanbul, Turk ve Islam Eserleri Muzesi. No. 1543.	9-расм. Фаридиддин Аттор (1145–1221) “Девон”и қўлёзмаси учун бажарилган муқова. Қўлёзма Ҳиротда хаттот Абдулмалик томонидан 841/1438-39 йилда кўчирилган. Istanbul, Topkapı Saray Library. №270/3059.

медальон – турунж, шамс билан безатилган, қўп ҳолларда медальоннинг чорак қисми – қўшбанд ҳар бир бурчакда қайтарилган. Медальон шакли композицион услуб араб мамлакатлари муқоваларида анча оддинроқ қўлланилган, бироқ Ҳирот мактабида яратилган янги услуб – муҳр асбоб ёрдамида бажарилган бўртма медальон ва бурчаклардаги нафис безаклар ушбу жуда оддий декоратив безакнинг қимматини оширади. Марказий медальон, бурчакда медальоннинг чорак қисми ва ҳошиялардан иборат композицияга эга муқоваларда геометрик шакллар ўрнига ўсимликсимон безаклар кенг қўлланилди, медальонлар табиат шакллари билан уйғунлаштирилган жимжимадор нозик чизиқлардан ҳосил қилинган. Ҳирот муқоваларининг дастлабки намуналарида марказий медальон ва бурчакдаги чорак медальонлар орасидаги масофа безаклардан холи бўлган бўлса, кейинчалик бутун

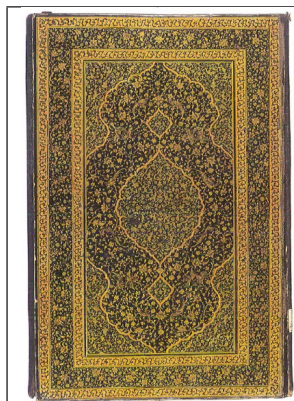
жилд композицион тасвир билан қопланган. Аста-секин бу композицион тасвир мукаммал кўринишга эга бўлиб, ҳеч қандай марказий медальонга жой қолдирилмасдан, муқова жилдини тўлиқ қоплаган. Медальонлардан жуда оддий, бадий безатилмаган муқовалардагина фойдаланилган.

Темурийлар даври муқоваларида жилднинг ички қисмини безатишда кўпинча чармдан нафис безак кесиш технологиясидан фойдаланилган. Бу технологиянинг Мисрда копт усталарига, шунингдек, Шарқий Туркистон уйғур хунармандларига ҳам маълум бўлганлиги юқорида келтириб ўтилган эди. Қўлланилган мураккаб нафис кесма безаклар бадий қўлёзмаларни дурдона ижодий асар даражасига етказган (9-расм).

XV аср Ҳирот муқовасозларининг фаолияти юқорида келтирилган техник ва декоратив муваффақиятлар билан чекланиб қолмаган. Биринчи бўлиб Ҳиротда лок тасвирий санъати муқовасозликка олиб кирилган. Мазкур ҳолатга муқовасозлардан кўра миниатюрист мусаввирлар ва наққошлар кўпроқ таъсир кўрсатган. Юқорида қайд этилганидек, Ҳирот китобат муассасаси ташкил топган биринчи йилдаёқ Хитой ва Темурийлар пойтахти ўрта-сида алоқалар йўлга қўйилган эди. Лок технологиясини Темурийлар давлатига Хитой хунармандларими ёки Хитойга сафар қилган Ҳирот мусаввирларими, ким олиб келганлиги аниқ эмас. Темурийлар даврида Ҳиротда яратилган лок тасвирий санъати қўлланилган муқовалардан еттитаси бизга маълум, улар Ҳусайн Бойқаро сарой кутубхонасида 1478–1496 йиллар оралиғида яратилган (10-расм).

Темурийлар даври муқовасозлигида қўлланилган технологиялардан яна бири муқовани иплар ёрдамида тикилган кашта безаклар билан безатиш ҳисобланади. Бу технология Шарқ муқовасозлигининг тарихий ри-

вожланишида шу вақтгача маълум эмас эди. Истанбул университети кутубхонасида 5470-рақам билан сақланаётган Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девони¹ унинг замондоши Султон Али Қоиний томонидан тахминан 905/1500 йилларда Хусайн Бойқаро ёки шоирнинг ўзи учун тайёрланган. Муқова жилдининг ташқи томонидаги ва қопқоқ қисмидаги безакларнинг барчаси ипак ва олтин ишлар билан қора чармга тикиб ишланган (11-рasm).

10-рasm. Хусайн Бойқаро – Хусайний (1438–1506) “Девон”ининг 897 йил шаъбон/1492 йил май ойида Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган кўлёмаси учун бажарилган муқова. Istanbul, Topkapı Sarayı Library. E.H.1636.

11-рasm. Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девони² унинг замондоши Султон Али Қоиний томонидан тахминан 905/1500 йилларда кўчирилган. Истанбул университети кутубхонаси, №5470.

Темурийлар даври муқоваларини безатишда ёзувлардан ҳам фойдаланилган. Муқова жилдидаги ёзувлар муқоваларга кўрк бўлини билан бирига санъатта

¹Истанбул университети кутубхонаси, №5470; Қаранг: Aga-Oglu M. Persian Bookbindings of the Fifteenth Century. – Plate XIII, XIV; Aslanapa O. The arts of the bookbinding in Central Asia, 14th-16th centuries. – P. 64, 71. Истанбул университети кутубхонаси, №5470; Қаранг: Aga-Oglu M.

²Истанбул университети кутубхонаси, №5470; Қаранг: Aga-Oglu M. Persian Bookbindings of the Fifteenth Century. – Plate XIII, XIV; Aslanapa O. The arts of the bookbinding in Central Asia, 14th-16th centuries. – P. 64, 71.

лар гўзал ҳуснихат, нақш намуналари ва миниатюрага эга қўлёзма намуналарига муносиб қўрилган.

Китоб муқоваларига матн ёзиш қийин ва қиммат иш ҳисобланган, муқовасоз хаттот томонидан ўлчам ва жойга мос равишда ёзилган матнни металл пластинага тушириш учун ўймакорга берган ва тайёр қолип биттагина қўлёзма муқоваси учун хизмат қилган. Бу жараён дастлаб чарм муқоваларда фойдаланилган, XVII асрдан эса локланган муқоваларда қўлланилган, унга матн ёзиш осонлигидан анча оммалашган. Локланган муқоваларга матн хаттот томонидан ёзилган. Муқова жилдидаги бу ёзувларни Қуръон оятлари, Фирдавсий (935–1020) “Шоҳнома”си, Румий (1207–1273) “Маснавий”си, Саъдий (1203–1292) “Куллиёт”и, Ҳофиз (тах. 1325–1390) “Девон”идан олинган ва шу каби мумтоз, машҳур матнлар ташкил этган.

Темурийлар даврида яратилган ва бизгача етиб келган муқоваларнинг энг қадимийси Шохруҳ ва Искандар Султон (1384–1415) ҳукмронлигининг дастлабки йилларига тўғри келади. Форс тилидаги шеърлар тўпланган ушбу “Мажмуаи ашъор” қўлёзмаси 809/1406-07 йил Яздда кўчирилган¹. Қўлёзма муқоваси Темурийлар давлати вилоятларида тайёрланган бўлса-да, унда Ҳирот услубига ҳослик яққол кўзга ташланади. Муқова тўқ малла рангдаги чармдан бажарилган (12-расм). Муқова орқа жилди ташқи томонининг безаклари сидирға ва зарҳал бўртма тасвирлардан иборат: турунж туридаги медальонда гулли поялар орасида югураётган ҳолатдаги икки кийик; бурчак безакларнинг ҳар бирида биттадан қуён тасвирланган; кенг ҳошия ўсимликсимон безаклардан ҳосил қилинган. Муқова орқа жилди ва қопқоқ қисмининг ички томонидаги безак – хочсимон шаклдаги медальон чармни нафис

¹ Istanbul, Topkapi Saray Library. H 796; ; Ohta A. Covering the book: bindings of the Mamluk period, 1250-1516 CE. PhD Thesis. – School of Oriental and African Studies, University of London, 2012. – P. 462, 458.

кесиш орқали акс этирилган: ўсимликсимон безаклар орасидаги икки тулки тимсоли зарҳал фон устида акс этирилган.

Бутунги кунда Шарқ халқлари қўлёзмалари хазиналарида сақланаётган Темурийлар даврига оид муқовалар муқовасозликнинг юксак давридан бизга гувоҳлик беради ва уларни музей экспозицияларида намоиш этиш муҳим масала ҳисобланади. Темурийлар даври муқовасозлигини музейда намоиш этишга оид қуйидаги тавсияларни таклиф этиш мумкин:

1. Музейда “Темурийлар даврида китобат санъати” номли экспозиция ташкил этиш ва муқовасозликнинг унинг бир йўналиши сифатида ёритиш;

2. Темурийлар даврида муқовасозликка олиб кирилган ҳар бир техник йўналишни илм-фандаги кашфиёт сифатида кўрсатиб бериш. Темурийлар даврида муқовасозликда қўлланилган ва янги кашф қилинган ҳар бир техник йўналишни ифода этувчи Темурийлар даврида яратилган муқоваларнинг муляжини яратиш;

3. Темурийлар даври китобат санъати, жумладан, муқовасозликка оид манба – Камолиддин Жаъфар Бойсунғурий томонидан тузилган “Арзодошт” ҳужжатининг сканер нусхасини музейда намойиш этиш;

4. Темурийлар даврига оид энг ноёб муқоваларни муляжларини ясаш орқали намойиш этиш;

5. Темурийлар даври муқовасозлигида қўлланган асбоб-ускуналарни, муҳрларни, яхлит қолипларни намойиш этиш.

Гюль Эльмира Фатхлбаянова,
Институт искусствознания АН РУз,
доктор искусствоведения, профессор

ДЖОЙНАМАЗЫ УЗБЕКИСТАНА – ЛОКАЛЬНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ И ПРОБЛЕМА ЕГО СОХРАНЕНИЯ (на примере образцов из музейных и частных коллекций)

Аннотация: Традиционные джойнамазы Узбекистана можно разделить на две основные группы – вышитые, производившиеся оседлым населением, и тканые – скотоводческого населения. Каждая группа, в свою очередь, представлена подгруппами, в зависимости от художественных либо этнических характеристик. Вышитые джойнамазы можно разделить на «дворцовый» и «народный» типы, тканые – на туркменские (район среднего течения Амударьи, входивший в состав Бухарского эмирата), узбекские, арабские (Кашкадарья, Сурхандарья).

Ключевые слова: джойнамаз, вышитый, тканый, скотоводство, оседлое население, михраб, “дворцовый”, “народный”.

Свозрождением в Узбекистане традиционных духовных ценностей закономерно повысился интерес к различным аспектам проявления религиозного сознания мусульман. В частности, вновь появилась массовая потребность в ковриках для намаза – ежедневной пятикратной молитвы, во время которой воздается хвала Аллаху.

Раз в неделю, по пятницам, мусульмане молились в мечети (джума-мечеть), в остальные же дни намаз мог совершаться индивидуально в любом выбранном или вынужденно обретенном, например, во время путешествия, месте. Тогда и возникала необходимость в некоем микропространстве, имитирующем интерьер мечети и

символически отторгающем правоверного от внешнего мира для общения с Богом. Небольшой коврик, расстилаемый для совершения молитвы, успешно справлялся с этой задачей. Его размеры были обусловлены практической необходимостью и рассчитаны на коленопреклоненную, распростертую фигуру человека. Каждый член семьи имел свой молитвенный коврик. В Иране они известны как *джойнамаз*, *таги*, в Азербайджане – *мехраби*, *джойнамаз*, *намазлык*, в Аравии и Турции – *саджджаде*, в Средней Азии – *джойнамаз*, *намазлык*. Несколько ковриков могли компоноваться в один, вытянутый в длину, ковер, рассчитанный для одновременного моления нескольких человек, – *сафф*, *сафсаджджаде* (от арабского *сафф* – «ряд»). Такие «коллективные» молитвенные ковры чаще использовались в женских половинах жилых домов, еще более крупные, для 30–40 человек и более – в мечетях.

Самые ранние упоминания о *джойнамазах* мы встречаем у Наршахи, автора известной «Истории Бухары» (X в.): «В Бухаре, между крепостью и городом, возле соборной мечети, была большая мастерская, где ткали ковры, занавеси, ткань *йезди* (получила название от персидского города Йезда, где преимущественно выделялась), подушки, подстилки для молитвы (*джойнамаз*) и ткани для покрытия пола во дворце халифа. Эти ткани выделялись такого высокого достоинства, что за одну занавесь можно было отдать всю поземельную подать Бухары»¹.

В иранской миниатюре первой половины XIV и первой половины XV вв. можно видеть самые ранние изображения молитвенных ковров. Турецкие молитвенные ковры изображали на своих полотнах и художники итальянского Возрождения – Дж. Беллини, В. Карпаччо, Л. Лотто и др., что свидетельствует о своеобразном культурном па-

¹ Наршахи М. История Бухары. Пер. с персидского Н. Лыкошина / Под ред. В. Бартольда. Ташкент, 1897.

радоксе – «образ мадонны на картинах художников мирно уживался с неперменным атрибутом мусульманского религиозного ритуала»¹. В Эрмитаже хранится фрагмент персидского *сафа* с эпиграфическим декором первой половины XIV в. Наконец, XVI–XVII вв. представлены сохранившимися персидскими молитвенными коврами с растительно-цветочным дизайном.

Изготовление ковров для намаза в странах, исповадовавших ислам, носило массовый характер. Они производились как в придворных мастерских по эскизам профессиональных художников-орнаменталистов, так и в сельских домах. Но кем бы ни был создан молитвенный ковер – профессиональным ткачом или сельской рукодельницей, – он имел одну обязательную деталь – изображение арки – михрабной ниши, центрального места в мечети, куда обращал свою молитву верующий. Мечети всегда возводились так, чтобы михрабная ниша указывала *киблу* – направление на Мекку, святой город для всех мусульман, где находится главная мусульманская святыня – Кааба. Молитвенный коврики должен расстилаться в том же направлении. Таким образом, молящийся оказывался лицом к Мекке и преисполнялся уверенности, что его молитва будет услышана.

«Дворцовые» *джойнамазы* отличались великолепными художественными и технологическими качествами. В их декоре доминировали цветочные и эпиграфические узоры, дававшие широчайший простор для бесконечных ассоциаций, связанных с идеей Бога, созданного им мира, райского сада. Таким образом, эстетическое и функциональное значения изделий достигали неразрывного единства – обращения к Богу. Оно шло посредством созерцания вязи каллиграфических надписей и орнамента,

¹ Миллер 1969 – Миллер Ю. Об одной разновидности турецких ковров // Труды Государственного Эрмитажа. Ленинград, 1969. – с. 194.

абстрагированного от конкретного места и времени, преклонения моленной нише и чтения молитвы, по своим ритмическим и смысловым интонациям соответствовавшей вязи орнамента. Декор джойнамазов, создаваемых в народной среде, был более скромным.

Джойнамазы, традиционно производимые на территории Узбекистана, можно разделить на две основные группы, каждая из которых имела отличительные черты. Первая группа – *джойнамазы* оседло-земледельческого населения (городского и сельского), вторая – скотоводческого, полукочевого. Оседлое население производило вышитые напольные покрывала, используя для основы хлопковые и шелковые ткани, в том числе – абровые (*икат*), вышивка – шелковые нити. Композиции – арочные (*арка-михраб*), декор – растительно-цветочный, состоящий из побегов ветвей с симметрично расположенными пальметтами по внешнему краю арки. Внутренняя часть арки могла быть пустой, но могла также содержать узоры. Обычно это был пышный букет цветов, в вазе или без.

В группе *джойнамазов-вышивок* также были свои художественные разновидности.

– «Дворцовые». Такое название условно, так как мы не располагаем убедительными доказательствами того, что изделия этой подгруппы действительно изготавливались в придворных мастерских. Однако несомненно, что они создавались для правящей элиты. Об этом свидетельствуют высокие художественные особенности декора «дворцовых» *джойнамазов*, подражающих иранским коврам, выполненным по эскизам профессиональных художников – сбалансированные, тщательно выстроенные композиции, пышные цветочные пальметты, фигурные арки. *Джойнамазы* «дворцовой» группы представлены, в частности, в коллекции Музея прикладного искусства, расположенного во дворце Ситораи-Мохи-хосса (филиал Бухарского

государственного музея-заповедника), а также в частных зарубежных коллекциях. К этой же группе можно отнести *джойнамазы* с вазами внутри михрабной ниши. Аналогичные известны и в других мусульманских странах.

– *Джойнамазы* с эпиграфическим декором (цитаты из Корана) – довольно редкая, но весьма показательная группа. Эпиграфика была характерна также для иранских тканых молитвенных ковров.

– *Джойнамазы* с предметными мотивами. В качестве последних может присутствовать *офтоба* – кувшины для омовения. Такой прием, когда по краям михрабной арки изображались кувшины, гребешок для бороды – был популярен во многих станах ислама.

– Основная часть молитвенных вышивок, произведенных в народной среде, украшалась стилизованным цветочным декором, более скромным, чем у «дворцовой» группы.

Ковровые *джойнамазы* отличались от вышитых. Здесь преобладал геометризованный стиль рисунка, присущий народному ткачеству, геометрические мотивы в целом. Но главное отличие заключалось в том, что элементы исламской иконографии (михрабная арка) сочетались с темными мотивами, связанными с древними народными языческими верованиями и культами.

Эту группу также можно разделить на подвиды, но уже не с художественной, а с этнической точки зрения. Так, на бухарском рынке доминировали *джойнамазы* туркмен-эрсари. Эта племенная группа жила в районе среднего течения Аму-Дарьи – селах Бешир, Кызыл-аяк, Чакыр. В период Бухарского эмирата эти земли входили в его состав. Главная особенность этих *джойнамазов* – изображение рогов барана или когтей птицы, венчающих михрабную арку. Использование зооморфных знаков на предметах исламской религиозной обрядности было свя-

зано с сохранением в народной среде архаичных тотемных представлений, веры в покровительствующую силу животных и птиц. Знаковая передача тотемных животных (“целое по части”) была обусловлена верой в их сакральную силу. С этими традиционными для народного самосознания мотивами связывались также понятия благополучия и счастья. За столетия господства ислам так и не смог вытеснить из народного творчества древние символы, связанные с поверьями родоплеменного общества.

Один из туркменско-узбекских молитвенных ковров получил мировую известность. Это уникальный белый коллективный *саф*, который был заказан в 1874 г. эмиром Сайидом Музаффаруддин Бахадур ханом (1860–1885 гг. правления) для мечети Боло-хауз в Бухаре. Согласно информации Б. Насимова, директора бухарского Музея ковров, *саф* размером 36х18 м ткался в течение года прямо на городской площади Ляби-хауз 18 туркменами из Чарджоу (эрсаринцами) и двумя узбеками из Шафиркана.

Сам этот факт весьма показателен – в городе ковроделов не было, однако для особых случаев приглашались мастера из областей эмирата. Дж. О’Баннон, в свою очередь, исходя из возможностей интерьера мечети, разделенного колоннами, полагает, что размеры ковра не превышали 9–10 х 5 м¹. После революции, в 1920 г. ковер был разрезан на куски и рассеян. В настоящее время известна судьба лишь нескольких его фрагментов. Два из них, сшитые вместе, хранились в коллекции бухарского Музея ковров, размещенного в помещении вышеупомянутой мечети Магоки-Аттари (изображение можно видеть на суперобложке и в иллюстративной части издания Moshkova/O’Bannon, *Carpets of the People of Central Asia*, 1996, fig.129). Ещё

¹ Moshkova V. G. *Carpets of the people of Central Asia*. Edited and translated by George W. O’Bannon and Ovadan K. Amanova-Olsen. Tucson, 1996. – с. 292.

один фрагмент, в три с половиной ниши и бордюром в верхней части, над нишами, был представлен на аукционе Риппон-Босвелл в 2014 г. (147 x 209 см, стартовая цена €65,000). Небольшая часть, с рисунком двух ниш нижнего ряда и бордюром внизу, была опубликована в *Bausback of Mannheim's 75th anniversary catalogue*¹. Небольшой фрагмент находится в частной коллекции Акбара Хакимова (Бухара). Еще один фрагмент был продан на Сотбисе в Лондоне в апреле 1998 г. за £56,500/\$94,355 (восемь ниш в два ряда), второй – на Кристис, Лондон, октябрь, 2002 г., за £17,925/\$27,730² (четыре неполные ниши в два ряда). Экземпляр, весьма близкий по дизайну фрагменту, проданному на Сотбис, имеется в Дудинской коллекции РЭМ (Санкт-Петербург).

Учитывая, что этот молитвенный ковер ткался по заказу эмира, его художественное решение, опирающееся на «степную» традицию (рога над *михрабом*) и демонстрирующее вкусы знати, выглядит интригующим.

Собственно узбекские тканые *джойнамазы* сохранились в весьма ограниченных количествах. Они близки туркменской группе тем, что также имеют рога на вершине *михраба*. Узбекский ворсовый *джойнамаз* представлен в собрании Денниса Маркванда (Сан-Франциско), одного из самых известных коллекционеров нетуркменского среднеазиатского текстиля. Он имеет терракотово-красный фон и белую арку, увенчанную рогами. В тимпанах над аркой – арабская надпись (не прочитывается), а также по одной восьмилучевой звезде. Внутри арки и на ее широких устоях – геометризованный растительный мотив в виде расположенных в ряд по вертикали зубчатых

¹ Rippon Boswell's Spring sale of Carpets and Textiles, Wiesbaden 31 May, 2014 // *Hali*, 2014.

² Там же.

пальметт¹. Хотя ислам в значительной степени потеснил старых богов, память о них по-прежнему отражалась в народном искусстве. Именно поэтому даже при выделке *джойнамазов* полукочевые узбеки изображали рога, увенчивая ими стрельчатую *михрабную* арку.

Рога барана на моленной нише присутствуют на модельных коврах всех народов, чье прошлое было связано с кочевым скотоводством – узбеков, туркмен, кыргызов, азербайджанцев, турок и др. Это сочетание важнейшего исламского символа (*михраб*) и венчающего его тотемного знака (рога) уже само по себе является культурным нон-сенсом. Вместе с тем, это и ярчайший пример диалога двух различных художественных традиций, двух культур – кочевнической и мусульманской, вполне уживавшихся в сознании скотовода.

Весьма интересная группа – молитвенные ковры арабов Кашкадарьи и Сурхандарьи, созданные в основном в *килимной* технике. Их отличает довольно скромный геометрический декор, еще доисламский по своему происхождению. Такие коврики наглядно свидетельствуют о том, что арабы в ходе завоеваний VII–VIII вв. вовсе не приносили на завоеванные территории новое, исламское искусство. Ему еще только предстояло сложиться, что и происходило в период уже после распада самого халифата.

В XX веке производство молитвенных ковров сохраняется лишь в провинциях, в ходе Байсунской научной экспедиции, состоявшейся в 2001–2003 гг., *джойнамазы* были зафиксированы почти в каждом доме. У таджиков – вышитые (хлопчатобумажная ткань, вышивка шелком), с классическим декором – выделенной *михрабной* нишей, у узбеков для молитвы могли использоваться обычные тка-

¹ Опубликовано: Вышивка и ковры Узбекистана в зарубежных собраниях. Серия «Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира». Ташкент, 2018.

ные ковры (*кохма, гаджари*). Их отличительная особенность – отсутствие *михрабной* ниши; ее место лишь помечалось каким-либо способом, например, нашитой тесьмой, маркирующей зону *михраба*. В определенном смысле этот факт может свидетельствовать об отношении к религиозной традиции: в среде бывших кочевников она носила скорее формальный характер.

В последние годы частные ковровые предприятия стали изготавливать *джойнамазы*, однако в качестве образцов брали турецкие и иранские образцы. Это говорит о том, что создание молитвенных ковров в традиционном узбекском стиле является актуальной задачей. Насыщенная информативность орнамента *джойнамазов*, их связь с духовно-мировоззренческими представлениями, характерными для различных эпох и слоев общества, делают этот вид ковров важным источником, проливающим свет на культурно-исторические процессы, происходившие на территории Узбекистана в исламский период.

Карлыбаев Максет,
Каракалпакский НИИ гуманитарных
наук Каракалпакского отделения АН РУз,
доктор исторических наук

АРТЕФАКТЫ ИСЛАМСКОГО НАСЛЕДИЯ КАРАКАЛПАКСТАНА И ВОПРОСЫ ИХ МУЗЕЕФИКАЦИИ

***Аннотация.** В статье анализируется этнокультурная самобытность, особенности историко-социальной эволюции, место религии, социальной, семейной, личной этики и духовной жизни Каракалпакстана. Рассматриваются вопросы сохранившихся музейных артефактов и религиозной архитектуры и погребальной обрядности, о первых признаках распространения ислама в регионе со второй половины VIII века, когда в низовьях Амударьи происходит смена зороастрийских погребальных традиций мусульманскими.*

***Ключевые слова:** этнокультура, религия, народы, артефакты, история, ислам, обряды.*

Религия в культуре любого народа остается одним из главных маркеров его культурных или этнических кодов. Религии могут сменять друг друга, однако занятое ими пространство в культуре сохраняется в виде артефактов, памяти, легенд и сказаний.

В связи с этим, а также в контексте интенсивных процессов глобализации, охвативших все сферы общественной жизни, актуальным являются научные наблюдения и анализы этнокультурной самобытности народов, что позволяет расширить знания об особенностях их историко-социальной эволюции. Можно сказать, что исторический контекст позволяет понять состояние религии в

современных условиях. Оценка места религии в обществе в прошлом и настоящем приобретает особое значение как в академическом плане, так и в плане понимания социальных процессов, особенностей духовного или культурного наследия.

Изучение музейных артефактов или религиозной архитектуры не должно ограничиваться обычным описанием («разгадыванием функций») или, скажем, «правильной расстановкой» экспонатов. Проблема в этом плане гораздо сложнее и требует более глубокого научного осмысления. Например, как связать конкретные артефакты (музейные, архитектурные и т.п.) с самим процессом долгой и неоднозначной исламизации каракалпаков, появления новых форматов их духовной жизни, социального статуса и роли духовных авторитетов и др. Некоторые аспекты вопроса рассматривались ранее в наших публикациях¹. В этой статье мы попытаемся наметить подходы в обозначенных проблемах, связанных с материальными остатками ислама у каракалпаков.

Исламская материальная культура у каракалпаков

Известно, что начало распространения ислама в Мавераннахре (основные территории которого сейчас расположены на территории Республики Узбекистан) приходится на конец VII – нач. VIII вв. Несмотря на то, что сегодня мы видим его глубокое проникновение во все сферы жизни народов Республики (в социальной, экономической, культурной, идеологической сферах), первые прецеденты принятия ислама каракалпаками пока не прояснены в силу отсутствия сведений в письменных источниках. По этой причине, для изучения истории ислама у народов

¹ Карлыбаев М. О двух иршадах – нисбатномаи Хваджагон Накшбандия // Вестник МИЦАИ. 2018. № 27. Сс. 61-79; Карлыбаев М. К истории ислама у каракалпаков: исторические, социальные, этнические и генеалогические контексты. Нукус: Илим, 2021. – 274 с.

нашего региона должны быть привлечены археологические материалы, в широком смысле этого определения. Например, важно выявлять самые ранние случаи смены погребального обряда согласно предписаниям ислама.

Изучение религиозной жизни народов на территории современного Каракалпакстана, а именно их погребальной обрядности, позволяет анализировать первые признаки распространения ислама в регионе со второй половины VIII века, когда происходит смена зороастрийских погребальных традиций с мусульманскими (Ток-кала, Нукусский район, Миздахкан, Ходжейлийский район). К следующему веку все население низовьев Амударьи практикует мусульманские традиции захоронений, что говорит об исламизации если не всего населения, то, как минимум, основной его части¹.

Дальнейшее продвижение ислама происходит уже через развитие политических, торгово-экономических и культурных связей каракалпаков. Изменение русла Амударьи в западном направлении – к восточному чинку² Устюрта, привело к росту сельхозпродукции и, соответственно, к оживлению торговых взаимоотношений Устюрта с оседлым населением низовьев Амударьи, на северных границах которого появляются крепости, торговые населенные пункты (Бограхан, Пулжай, Давлет-Герей и др.), оживляются караванные дороги. Большую роль в этом процессе сыграли и политико-миграционные процессы – огузские племена, вытесняемые другими более сильными соседями. Они заселяют территорию плато, выполняя посредническую роль в отношениях оседлого населения с кочевой периферией. Как отмечал Ш.Амиров, «... на ос-

¹ Амиров Ш. Предпосылки распространения Ислама среди кочевников плато Устюрт // Археология Узбекистана в годы независимости: достижения и перспективы. Самарканд. 2016.- С.90.

² Чинк – обрывистые или иные труднодоступные уступы, обрывы естественных плато.

военном чинке, границе ... с кочевой степью происходят первые случаи вовлечения кочевников в ислам. Заселение Устюрта огузами, их участие в торговом и культурном обмене, которое способствовало проникновению исламской идеологии в их среду, о чем свидетельствуют письменные источники (сообщения Марвази о туркменах) и археологические данные»¹. Важно, что такие данные подтверждены в результате изучения целых комплексов археологических артефактов, погребальной и иной культовой архитектуры.

Сложившиеся контакты (прежде всего торговые и культурные) способствовали исламизации других кочевых и полукочевых племен, в частности, печенегов. Есть сведения, что часть печенегов, заселявшая территории к северу от Хорезма вплоть до Кавказа, приняла ислам². Проживавшие на границах Хорезма кипчаки также были вовлечены в культурно-политическую жизнь Хорезма, что также повлияло на распространение ислама в их среде, видимо, через посредничество торговцев, переселения духовных лидеров.

Под чинками Устюрта появляются хорезмийские торговые поселения, которые контактировали с кочевым населением Устюрта – огузами, печенегам, кипчаками. Почти во всех этих городищах археологи обнаруживают мусульманские могильники. Однако процесс исламизации кочевых огузов и кипчаков в приграничном с Хорезмом Устюрте, как утверждают археологи, начался намного раньше³. Конечно, нельзя говорить о полной исламизации

¹ Амиров Ш. Предпосылки распространения Ислама... 2016. С. 92.

² Карлыбаев М. Некоторые данные зарубежной историографии по истории каракалпаков (ч.2) // Вестник ККОАНРУз. 2008. С. 82.

³ Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрта (опыт историко-культурной интерпретации) / Археология Приаралья. Вып. V. Ташкент: Фан, 1991.- С. 176-177.

кочевых племен в относительно короткий промежуток времени. Часть кочевых племен, например, тех же огузов, кипчаков или печенегов, сохраняла свои древние верования, другие, например, печенеги, продвинувшиеся вглубь Европы, приняли христианство.

Что касается городского населения, то у него исламизация шла более интенсивно. Здесь появляются религиозные авторитеты в лице суфийских шейхов, мусульманские школы, появляются известные в мусульманском мире богословы Кардари. Ученые особо отмечают имена Рашид-ад-дина Исмоила ибн Махмуда ибн Мухаммада ал-Кардари, Мухаммада ибн Шихаб ал-Кардари (VIII/XIV в.), его сына Хафиза ад-дин Мухаммад ибн Мухаммад ибн Шихаб ал-Хваразми ал-Кардари, который был известен как Ибн ал-Баззази (ум. в 1424 г.) и др.

Известный специалист по исламу в ЦА проф. А.Муминов приводит имена многих других богословов из Центральной Азии, Хорезма в том числе, которые сыграли заметную роль в развитии мусульманского права (фикх). Деятельность Хафиз ад-Дина Баззази – еще одно свидетельство тесных связей между Хорезмом и степью, а также важной роли хорезмийской общины в степном регионе¹.

О расцвете ислама в регионе Приаралья можно судить также по сохранившимся по сей день памятникам исламской архитектуры, возведенной в разное время, а также по результатам исследований археологов и архитекторов. Это – мечети и медресе с минаретом в Кяте, мавзолеи Наринжан-баба, Шамун-Наби, Мазлумхан-Сулу, Халифа Реджеб на Миздахкане, мусульманские некрополи, мечети на Крантау, мечети и школы в Девкескен-Вазире и др.

В более позднее время вследствие забурными политическими

¹ Девин Де Вис. Хусайн Хорезми: среднеазиатский суфий начала XV в. (перевод с англ.яз.) // Из истории суфизма. Ташкент: Фан, 1991. – Сс. 54-55.

событиями в Хивинском ханстве отмечается строительный бум культовых сооружений: медресе, мавзолеев святых, ханака и т.д.¹.

С конца XVIII в. усиление централизованной политики хивинских ханов, укрепление власти происходит за счет различных способов и, в частности, за счет религиозно-идеологическую деятельность. Ханская власть поддерживает культ святых, например, ремонтирует святыни, выделяет средства (пожертвования вакфных имуществ) в пользу их и т.д. Это касалось, например, таких объектов, как подземная ханака Мазлум-хан Сулу, ханака Сулеймана Хаддади, мазар Шамун-Наби в Ходжейли, Султан Увайса Карани в Беруни и др. Ханы обращали серьезное внимание паломничеству к популярным святыням (зийарат). Так, Аллакули-хан совершал паломничество на кладбища Кабаклы ата и Хаким ата на юго-восточном берегу Аральского моря². Почти все мало-мальски значимые культовые места в Каракалпакстане овеяны легендами об их посещении хивинскими ханами или строительстве ими мазаров, благоустройстве округи и т.п. Следовательно, политический контекст культа святых остается важным фактором поддержания этого вида культа. Судя по эпиграфическим данным, в этом процессе принимали участие не только представители ханской власти, но и зажиточные персоны их ханства³.

Сегодня сохранившихся культовые сооружения изу-

¹ Бабаджанов Б.М. Эпиграфика в архитектурном ландшафте Хивы. Мечети, погребальные комплексы, медресе, дворцы, ворота. Ч.1. Введение, чтение текстов, комментированные переводы. Studies and texts on Central Asia 3. Veröffentlichungen zur Iranistik 85. Vien: Austrian Academy of Sciences Press. 2020. Сс.48-51, 151-157.

² Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. Ташкент: Фан, 1968.- С. 151.

³ Бабаджанов Б. и др. Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Қорақалпоғистон. Тошкент: Uzbekistan Today АА, 2015.- Сс. 167-169.

чаются в комплексе. Направления исследований можно предварительно классифицировать так:

1. Памятники архитектуры;
2. Материалы эпиграфики;
3. Материалы декора;
4. Книжное и рукописное наследие.

Часть этих памятников можно отнести к недвижимым артефактам (*immobilis*), другую – к т.н. «движимым артефактам», найденным во время археологических исследований и ставшим основой музейных экспонатов. Однако основная часть этих экспонатов в свое время были частью недвижимых объектов из разряда культовых (надгробия и их фрагменты, куски архитектурного декора и т.п.). Следовательно, предложенная классификация условна, а потому музеефикация и составление экспозиций должны учитывать эти обстоятельства, например, сопровождая фрагменты эскизами конкретных объектов. Другой, более современный вариант – объемная реконструкция в виде 3D формата с соответствующим текстом. Подобные виды демонстрации сформирует объемное и приближенное к исторической реальности представление как о предмете, так и о его историко-культурном контексте.

Поэтому эти виды памятников исламской культуры Каракалпакстана целесообразно более детально разрабатывать, в т.ч. в плане их архивизации и музеефикации. Многие из них находятся в музейных фондах, что является положительным фактором в решении указанной проблемы. Но многие памятники до сих пор находятся или на открытом пространстве (памятники архитектуры, декора, эпиграфики), или на руках у частных владельцев (книжное и рукописное наследие, материалы сфрагистики и т.д.). Условия их хранения не всегда удовлетворительны, а доступ к ним исследователей ограничен, что также актуализирует поднятый вопрос.

Памятники архитектуры. Наиболее ранними архитектурными памятниками в Каракалпакстане, относящиеся к исламской культуре, считаются комплекс надгробных памятников на кладбище Мазлумхан-Сулу в Ходжейлийском районе.

Большинство из них датируются XIII-XIV вв., за редким исключением, когда единицы датируются X-XI вв.¹ Наиболее ранние мусульманские захоронения относятся ко второй половине VIII в.² В большом количестве имеются погребальные памятники более поздних времен (XVIII-XXI вв.) (рис. 1).

Комплекс Миздахкан, куда входит кладбище Мазлумхан-Сулу (в народе – Назлымхан-Сулу) включает в себя памятники разных эпох и культур. Холм, на котором расположено это кладбище с самых ранних периодов рас-

¹ Материалы к своду памятников истории и культуры Каракалпакской АССР. Вып. 1. Нукус: Каракалпакстан, 1985.- Сс. 116-117

² Материалы к своду ... с. 115

пространения ислама в регионе используется местным населением как культовое место. В более раннее время здесь располагались суфийские ханака, школы, мечети и медресе. Мавзолей Мазлумхан-Сулу является одним из уникальных памятников мусульманского зодчества не только в стране, но и в центральноазиатском регионе – только купольная часть мавзолея видна на поверхности земли, а остальная часть находится в земле и представляет собой подземный архитектурный памятник ислама (подобно подземным мечетям в ряде мест современного Казахстана).

К более ранним памятникам исламской архитектуры также можно отнести мавзолей Наринжан-баба в Элликкалинском районе. Наиболее древним является надгробная плита, датируемая ориентировочно XII-м веком¹ Султан-Увайс Карани в Берунийском районе.

Памятники эпиграфики один из самых массовых видов артефактов: надписи обнаруживаются на предметы быта, детали архитектурных сооружений, надгробий и т.д. Здесь мы ограничимся несколькими образцами архитектурной эпиграфики, материалы которых опубликованы или готовятся к публикации по проекту «Архитектурная эпиграфика Узбекистана» (2015, 2022-2023), в котором задействованы видные ученые-востоковеды. Это надгробные плиты, которые сооружались на мавзолеях или на других надгробных сооружениях, кулптасы – которые также являются образцами надгробной архитектуры малой формы, различные плиты, которые являлись деталью других архитектурных памятников.

Надгробные плиты вышеуказанного Наринжан-баба (Элликкалинский район) представлены тремя образцами разных форм и периодов. Две из них хранятся в различных

¹ Тексты трех надгробных плит разных времен прочтены д.и.н. Б.Бабаджановым. Более подробно см. Бабаджанов Б. и др. Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Қорақалпоғистон... Сс. 97-113

фондах, третья плита установлена на ныне существующем надгробии (рис. 2).

Городище, на котором расположился памятник, было впервые изучено Я.Гулямовым и датировано VIII в. Сам памятник, по всей видимости строился несколько раз за свою историю. Судя по наиболее древней плите (№ КП 7824/8, инв. 149 ГМИК РК) время жизни и смерти Наринжан-баба относится к X в. Письменные памятники свидетельствуют о строительстве нового мавзолея на месте старого в XIII в. Ныне существующий мавзолей, видимо, был построен в более позднее время (XVIII-XIX вв.). В третий раз разрушенный и засыпанный песком (в силу экологических катаклизмов) комплекс полностью очищен от песка во время работы археолого-архитектурной экспедиции Узбекского научно-исследовательского института реставрации памятников архитектуры (УзНИПИР) в 1983-1984 гг. (руководитель работ Х. Султанов; повторное прочтение и перевод эпиграфического материала осуществлены Б. Бабаджановым)¹.

Наиболее распространенными эпиграфическими памятниками в Каракалпакстане являются кулптасы – своеобразные стелы, устанавливаемые как надгробное сооружение.

¹ Бабаджанов Б. Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. С. 93

На кулптасах отражаются краткие сведения о погребенном человеке – имя, пол, род и племя, к которому он(а) принадлежал(а), возраст, имя родителя, дата смерти, коранические изречения и т.п. Кулптасы обычно делаются из камня (песчаник, ракушечник и др.). Редкие, весьма интересные образцы кулптасов хранятся в музейных фондах Каракалпакстана. Один из этих кулптасов (КП 7512 ГМИС РК) необычен тем, что сделан из цельного деревянного бруса. Уникальность этого кулптаса также заключается в дате своего изготовления – 1934 год, что говорит о сохранении традиции в «буйные» годы советского атеизма. Многие кулптасы написаны на близком к языку носителя наречию (казахский с примесью узбекского, татарского и др. языков). Упомянутый кулптас 1934 года написан в основном на чагатайском (узбекском) с сохранением стилистических особенностей местной разговорной речи. Мы предполагаем, что надпись выполнена мастером из центральных городов ханства, возможно из Хивы. Боковые стороны кулптаса украшены текстами мастера (это фрагменты из Корана и Хадисов; (рис. 3).

Отдельным пластом исламской культуры является **книжное-рукописное наследие**. В музейных и научных

фондах Каракалпакстана сохранились небольшое количество как типографское-литографическое, так и рукописного книжного наследия. Начаты работы по составлению их каталогов¹. К сожалению, специалистов, которые занимались бы изучением этого наследия в Каракалпакстане единицы. В фондах Государственного музея каракалпакской литературы им. Бердаха начаты работы по целевому коллекционированию старопечатных книг и рукописей, среди которых встречаются редчайшие экземпляры в виде литературного наследия.

На руках у частных владельцев все еще хранится большое количество письменных памятников. Интерес представляют материалы сфрагистики, а именно личные печати ишанов, хранящиеся у их потомков. На сегодняшний день нами обнаружены более 10 таких печатей. Одна печать хранится в музейном фонде (ГМИС РК).

В музейных фондах Каракалпакстана имеются довольно большое количество предметов быта, оформленные эпиграфическими - графическими надписями, которые нуждаются в специальном изучении. Можно сформулировать ряд рекомендаций по формам и способам сохранения названных видов артефактов, а также их презентации в качестве материальных воплощений духовной культуры народов Каракалпакстана и Узбекистана в целом. Это особенно важно в контексте развития туризма и туристических маршрутов.

Рекомендации:

1. На базе части комплекса Миздахкан (кладбище Мазлумхан-Сулу) в Ходжейлийском районе необходимо организовать Музей под открытым небом, что способствовало бы налаживанию надлежащего сохранения и

¹ Muminov A., Szuppe M., Idrisov A., Ziyodov Sh. Manuscripts en écriture arabe du Musée régional de Nukus. Roma. 2007. – 282 p.

консервации памятников исламской архитектуры разных периодов.

2. Организация специальных выставок при существующих музеях, исходя из их специфики (исламское искусство в ГМИС, история ислама в ГМИК, книжное и рукописное наследие в музее им. Бердаха и т.д.) также имеет большое научно-познавательное, культурное значение.

3. Сбор письменных памятников среди населения в музейные фонды и выделение средств для организации выставки при Нукусском филиале Международной исламской академии Узбекистана способствовало бы активизации изучения истории и культуры ислама в регионе.

Использованная литература:

1. DeWeese Devin. Mapping Khwārazmian Connections in the History of Sufi Traditions // Eurasian Studies. 2016. Volume 14: Issue 1-2. PP. 37-97.
2. Muminov A., Szuppe M., Idrisov A., Ziyodov Sh. Manuscripts en écriture arabe du Musée régional de Nukus. Roma. 2007. – 282 p.
3. Амиров Ш. Предпосылки распространения Ислама среди кочевников плато Устюрт // Археология Узбекистана в годы независимости: достижения и перспективы. Самарканд. 2016.- С.90-93.
4. Бабаджанов Б. Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Қорақалпоғистон. Тошкент: Uzbekistan Today АА, 2015.- 268 с.
5. Бабаджанов Б.М. Эпиграфика в архитектурном ландшафте Хивы. Мечети, погребальные комплексы, медресе, дворцы, ворота. Ч.1. Введение, чтение текстов, комментированные переводы. Studies and texts on Central Asia 3.

Veröffentlichungen zur Iranistik 85. Vien: Austrian Academy of Sciences Press. 2020.- 268 с. (+436 с. Илл.).

6. Девин Де Вис. Хусайн Хорезми: среднеазиатский суфий начала XV в. (перевод с англ.яз.) // Из истории суфизма. Ташкент: Фан, 1991. – Сс. 54-55.
7. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. Ташкент: Фан, 1968.- 328 с.
8. Карлыбаев М. Некоторые данные зарубежной историографии по истории каракалпаков (ч.2) // Вестник ККОАНРУз. 2008. С. 80-85.
9. Материалы к своду памятников истории и культуры Каракалпакской АССР. Вып. 1. Нукус: Каракалпакстан, 1985.- 164 с.
10. Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрта (опыт историко-культурной интерпретации) / Археология Приаралья. Вып. V. Ташкент: Фан, 1991.- С. 176-177.

Сокращения:

ГМИС РК – Государственный музей искусств им. И.В.Савицкого Республики Каракалпакстан.

ГМИК РК – Государственный музей истории и культуры Республики Каракалпакстан.

Арслонзода Раҳматжон Арслонбоевич,
Фарғона давлат университети,
тарих фанлари номзоди, доцент

МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ВА ФАН ТАРАҚҚИЁТИГА ОИД МАНБАЛАРНИНГ ЎРНИ

(Россия империяси мустамлакачилиги даври
материаллари асосида)

***Аннотация.** Мақолада маданият тараққиётининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланган таълим тизими ва илм-фанга доир манбаларнинг музей экспозицияларини шакллантиришдаги аҳамияти хусусида фикр билдирилган. Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази музейида XIX асрнинг иккинчи ярми–XX асрнинг бошларида ислом маданиятини ёритувчи бўлимини ташкил этишга доир тавсиялар берилган.*

***Калит сўзлар:** музей экспозицияси, илк музейлар, мактаб, мадраса, жадидлар, газеталар, миллий театр, муаррихлар*

Ўзбекистон қадимги цивилизация ўчоқларидан бири бўлиб, бой тарих ва маданиятга эга диёрдир. Бунга юртимизда IX–XII асрларда рўй берган биринчи Ренессанс ва XIV–XV асрларда кузатилган иккинчи Уйғониш давлари ёрқин мисол бўла олади. Ҳозирги кунда биз Ўзбекистонда учинчи Ренессансга интилар эканмиз, аждодлардан қолган моддий ва маънавий меросни асрашимиз, уни кенг миқёсда тарғиб қилиш, ёш авлодни тарбиялашда ундан самарали фойдаланиш зарур.

Шу билан боғлиқ ҳолда, ҳозирги кунда жамият маънавий ҳаётида музейларнинг роли ва аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Мавжуд музейлар фаолиятини тубдан

яхшилаш, янги музейларни ташкил этиш, ушбу маданият ўчоқлари фаолиятини замон талаби даражасига кўтариш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Ташкил этилиши режалаштирилаётган Ислом цивилизацияси тарихи музейи ҳам ана шундай юксак талабларга жавоб берадиган илм ва маданият маскани бўлмоғи лозим.

Ўрта Осиё халқлари жаҳон цивилизацияси ривожига улкан ҳисса қўшган. Шунинг учун Тошкент шаҳрида Ислом цивилизацияси тарихи музейининг ташкил этилиши айтиш мумкин. Бугунги анжуманда иштирок этаётган олим ва мутахассислар бўлажак музейнинг концепциясини яратиш, унинг экспозицияларини шакллантириш бўйича ўзларининг қимматли маслаҳатларини берадилар, албатта. Биз эса мазкур музейда, юртимизнинг Россия империяси мустамлакачилиги даври тарихига оид қандай материалларни жойлаштириш мумкин, деган масаласи юзасидан айрим мулоҳазаларимизни ўртага ташламоқчимиз.

Фикримизча, музейнинг экспонатлари Ўзбекистоннинг ислом даври тарихининг барча давларини қамраб олиши керак. Бунга иккита сабаб бор. Биринчидан, бу музей “Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси тарихи музейи” деб аталади. Демак, унинг экспозициялари хронологик кетма-кетликда маданиятимизнинг VII асрдан ҳозирги кунгача бўлган барча давларини қамраб олиши шарт. Иккинчидан, ислом маданияти юртимизда ҳамма давларда бир текис ривожланиб бормаган. Унинг юксак даражада ривожланган (биринчи ва иккинчи Ренессанс) ва пасайиш давлари бўлган. Лекин маданиятнинг бирдан юқори даражада юксалиши дабдурустдан рўй бермайди, балки ўзидан олдинги давларда эришилган ютуқларга таянади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси тарихи музейи экспозицияларида маданиятимизнинг барча давлари, шу жумладан, Россия импе-

рияси ҳукмронлиги даври ҳам ўз аксини топиши керак. Биз Учинчи Ренессанс ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг тарихий илдишлари ва шарт-шароитларини яхлит идрок этишимиз даркор.

Айрим тарихчилар кўп ҳолларда бирон тарихий даврга ё ижобий, ё салбий баҳо беришга, бу даврни ё оқ, ё қора рангда тасвирлашга ўрганганлар. Тарихимизнинг шундай баҳсли даврларидан бири – XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошлари, яъни Россия империясининг Туркистондаги ҳукмронлиги давридир. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, тарихчиларимиз инкорни инкор қонуниятига амал қилиб, бу даврни (ҳамда совет даврини) асосан қора буёқда тасвирлашга урғу бердилар. Ваҳоланки, ҳар бир даврнинг ўзига хос ижобий ва салбий жиҳатлари бўлади. Россия империяси ҳукмронлиги даври бундан мустасно эмас. Тўғри, бу даврда Туркистон сиёсий мустақилликни қўлдан бой берди, ўлкамиз метрополиянинг хомашё базаси ва саноат маҳсулотлари сотиладиган бозорга айланди. Шу билан бирга, бу даврда жамият ҳаётида айрим позитив ҳодисалар ҳам кузатилди. Россия империяси ҳукмронлиги даврида ҳам юртимизда ислом маданияти ривожланиб борди. Жумладан, бу ерда янги масжидлар қурилди, мактаблар ва мадрасалар фаолият олиб борди, адабиёт ва тарих фани ривожланди, театр санъати ва даврий матбуот вужудга келди.

Россия империяси ҳукмронлиги даврида тарихий ва маданий ёдгорликларни тўплаш ва асраш мақсадида дастлабки музейлар ташкил этила бошланди. 1876 йил 12 июлда Тошкентда биринчи замонавий музей – Туркистон халқ музейи (ҳозирги Ўзбекистон давлат тарих музейи) очилди. 1896 йилда Самарқанд, 1899 йилда эса Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона) шаҳарларида ҳам илк музейлар ташкил этилди.

Ислом маданиятининг муҳим соҳаларидан бири – бу меъморчиликдир. XX асрнинг охири – XX аср бошларида Хива ва Қўқон хонликлари ҳамда Бухоро амирлигида мусулмон меъморчилиги услубида иншоотлар барпо этиш анъанаси давом этди. Хивадаги Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Калтаминор, Муҳаммад Раҳимхон II ва Қозикалон мадрасалари, Исломхўжа мадрасаси ва минораси, Қўқондаги Худоёрхон ўрдаси исломий меъморчилигининг ёрқин намуналаридир. Бундай иншоотлар мустамлака Туркистон ўлкасида ҳам қурилган. Бунга Андижон шаҳрида 1885–1892 йилларда бунёд этилган Жомеъ ва Наманганда қад кўтарган Ота Валихонтўра масжидлари мисол бўла олади. Бухородаги Ситораи Моҳи Хосса ва Хивадаги Нуруллобой саройлари эса бу даврда анъанавий мусулмон меъморчилик услуби Европа архитектура-си элементлари билан уйғунлашиб кетганлигини намоён этади.

Ҳамма замонларда маданият тараққиётининг муҳим жиҳатларидан бири таълим тизими ҳисобланган. Юртимизда асрлар давомида таълим муассасалари ислом дини билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланган. Мактаб ва мадрасаларда диний илмлар билан бир қаторда дунёвий фанлар ҳам ўқитилган. Олдинги замонларда мактаб ва мадрасаларда таҳсил олган буюк аждодларимиз жаҳон тамаддунига улкан ҳисса қўшдилар.

Туркистон ўлкаси Россия империяси мустамлакасига айлангандан кейин ҳам эски мактаб ва мадрасалар ўз фаолиятини тўхтатмади. Бу даврда диний мактаблар ва мадрасаларнинг сони нафақат камаймади, балки, аксинча, тобора ортиб борди. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, XIX асрнинг охирларида Туркистон ўлкасида 7 мингга яқин диний мактаблар мавжуд бўлиб, шундан деярли ярми, яъни 3455 таси Фарғона вилояти ҳиссасига

тўғри келган¹. Улардан 39 таси қорихона, яъни болалар Қуръони каримни ёд оладиган таълим маскани бўлган².

Бу даврда Туркистонда мавжуд бўлган 322 та мадрасадан 192 таси Фарғона вилоятида фаолият олиб борган. “Туркестанские ведомости” газетасида қайд этилишича, 1882 йилда фақат Фарғона вилоятида эски мактаблар, қорихона ва мадрасаларда таҳсил олаётган талабаларнинг умумий сони 21500 нафар бўлиб, улардан 18775 нафарини ўғил болалар, 2725 нафарини қизлар ташкил этган³.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, тарихий тараққиёт жадаллашиб борган XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида диний мактаб ва мадрасалар фаолияти замон талабига жавоб бермай қолди. Шунинг учун ҳам, чор мустамлакачи маъмурларининг қарши-лигига қарамай, Туркистоннинг илғор зиёлилари – жадидлар янги усул мактабларини ташкил этиш борасида кўп саъй-ҳаракат қилдилар. Улар таълим тизими-ни модернизация қилиш, замонавий фан ва маданият асосларини яратиш сари дастлабки қадамлар қўйдилар. Жадидларнинг бу соҳадаги фаолияти илмий-тарихий адабиётларда етарли даражада ёритилган.

Илғор зиёлилар мадрасалар фаолиятини ислоҳ қилиш, бу ерда таълим ва тарбия савиясини оширишга ҳаракат қилдилар. Жумладан, 1892 йилда Исмоил Гаспринский Туркистон генерал-губернатори Розенбах номига мактуб йўллаб, мадрасаларни ислоҳ қилиш ва улар негизида замонавий олий таълим муассасаларини барпо этишни таклиф этди. Лекин мадрасаларга нисбатан салбий муносабатда бўлган мустамлакачи маъмурлар бу таклифни қабул қилмадилар. Аммо бундан қатъи назар,

¹ Туркестанские ведомости. 1909. №№ 258, 259, 262, 264 // ТС. Т. 520. С. 148.

² Обзор Ферганской области за 1884 г. Ведомость № 8.

³ Дмоховский А. О колонизации Ферганы. Туркестанские ведомости. 1885. №№ 20, 21 /

жадидларнинг таълим тизимини ислоҳ қилиш, замонавий миллий мактаблар барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари таҳсинга сазовордир.

Чор Россияси ҳукмронлиги йилларини Туркистонда илм-фан юқори даражада ривожланган давр деб ҳисоблаш мушкил, чунки ўлкада замонавий илмий муассасалар ва олий ўқув юртлари мавжуд эмас эди. Аммо бу даврда адабиёт ва тарихнавислик соҳаларида маълум ютуқларга эришилди. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари юртимизда Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар каби шоир ва адиблар, Мирза Олим Мушриф Тошкандий, Муҳаммад Юнус Тоиб, Исҳоқхон Ибрат, Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, Ниёз Муҳаммад Хўқандий, Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий, Муҳаммад Юсуф Баёний, Мир Олим Бухорий сингари муаррихлар яшаб ижод этдилар. Улар ёзган адабий ва илмий асарлар ўзбек маданиятига қўшилган муҳим ҳисса бўлди.

XX аср бошларида замонавий ўзбек миллий театри пайдо бўлди. 1914 йилда Маҳмудхўжа Беҳбудий қаламига мансуб “Падаркуш” драмаси бир вақтнинг ўзида Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида саҳналаштирилди. Натижада ўзбек театрига тамал тоши қўйилди.

Россия империяси ҳукмронлиги даврида маданиятимиз тарихида рўй берган яна бир янгилик – бу Туркистонда матбуотнинг вужудга келишидир. 1870 йилда Тошкентда “Туркистон вилоятининг газети” нашр этила бошланди. Ўзбек тилида нашр этилган бу биринчи газета Россия мустамлакачи доиралари манфаатини ифода этган. Ўзбек миллий демократик матбуотининг юзага келиши эса жадидлар асос солган “Шуҳрат”, “Тараққий”, “Садойи Туркистон”, “Садойи Фарғона”, “Ойина”, “Ал-Ислоҳ”, “Хуррият” каби газета ва журналлар нашр этилиши билан боғлиқдир.

Юқорида баён этилган маълумотлардан келиб чиққан

ҳолда, Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси тарихи музейида “XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида ислом маданияти” (бу шартли ном, албатта) бўлимини ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Ушбу бўлимда қўйидаги мазмундаги экспонатларни жойлаштириш мумкин:

1. Музейда бу даврда барпо этилган меъморий обидалар – Худоёрхон ўрдаси, Ситораи Моҳи Хосса, Нуруллобой саройи, шунингдек, Хивадаги Муҳаммад Аминхон, Муҳаммад Раҳимхон II ва Қозикалон мадрасалари, Калтаминор, Исломхўжа мадрасаси ва минораси, Андижон жомеъ масжиди ва Намангандаги Ота Валихонтўра масжидларининг макет ёки рангли расмларини экспонат сифатида жойлаштириш.

2. Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндалари – Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори, Абдулла Авлоний, Абдулқодир Шакурӣ, Мирза Абдулвоҳид Мунзим, Фитрат, Садриддин Айний ва бошқаларнинг фотосуратлари, уларнинг янги усул мактабларини ташкил этиш, бу мактаблар учун дарсликлар яратиш борасидаги фаолиятини ёритувчи материалларни намоиш этиш.

3. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида яшаб ижод этган шоир ва ёзувчилар Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтарларнинг ижод намуналари, муаррихлар Мирза Олим Тошкандийнинг “Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин”, Тоибнинг “Тарихи Алимқули амирлашкар”, Ибратнинг “Тарихи Фарғона”, Муҳаммад Солихнинг “Тарихи жадидаи Тошканд”, Аваз Муҳаммад Атторнинг “Тарихи жаҳоннамои”, Муҳаммад Азиз Марғилоний “Тарихи Азизий”, Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий”, Мир Олим Бухорийнинг “Фатхномаи султоний” асарларининг қўлёзмалари ёки ўша даврдаги дастлабки литографик нашрларини экспонат сифатида жойлаштириш.

4. Ўзбек миллий театрининг туғилиши билан боғлиқ материаллар – “Падаркуш” ва бошқа драматик асарларнинг саҳнага қўйилиши ҳақидаги эълон ёки афишалар, шунингдек, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий пьесаларининг дастлабки нашрлари билан экспозицияни бойитиш.

5. Музей экспозициясида бу даврда нашр этилган ўзбек тилидаги биринчи газета – “Туркистон вилоятининг газети”, шунингдек жаидлар асос солган “Шуҳрат”, “Тараққий”, “Садойи Туркистон”, “Садойи Фарғона”, “Хурият”, “Ойина”, “ал-Ислоҳ” каби газета ва журналларнинг айрим сонларини экспонат сифатида намойиш этиш.

Худойберганов Равшан Турабович,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

МАРКАЗИЙ ОСИЁ КАРТОГРАФИЯ ЮТУҚЛАРИНИ МУЗЕЙДА АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

***Аннотация.** Мақолада ислом картографияси соҳаси ривожига муносиб ҳисса қўшган Ўрта Осиё алломалари мероси таҳлил қилинган, мазкур меросни кенг оммага тақдим қилишда замонавий ахборот технологияларини қўллаш зарурати асосланган.*

***Калит сўзлар:** ислом цивилизацияси, ислом картографияси, харита, экспонат, AR тизими.*

Аждодларимиз томонидан ўтмишда яратилган хариталар илм-фан ва санъат ривожига ҳамда муаллифнинг дунё ва коинот ҳақидаги диний-фалсафий тафаккуридан хабар берувчи мураккаб ахборот манбаси бўлиб, ислом илмий манбаларнинг муҳим гуруҳини ташкил этади. Ислом картографиясига оид тадқиқотлар таҳлили бу соҳада илмий изланишларни давом эттиришни тақозо этмоқда. Шу ўринда ўз ечимини кутаётган учта масалани санаб ўтиш зарур:

биринчидан, бевосита Марказий Осиё олимлари картографик меросининг дунё картографиясидаги ўрни ва ҳатто, ислом картографиясидаги ўрни комплекс тарзда тадқиқ қилинмаган;

иккинчидан, ислом картографик меросида Марказий Осиё минтақаси масаласи ўз тадқиқотчиларини кутаётган илмий муаммолардан биридир;

учинчи масала малакали кадрлар билан боғлиқ бўлиб, бугунги кунда мамлакатимизда ислом картографияси би-

лан шуғулладиган профессионал мутахассислар етишмаслигида намоён бўлади.

Маҳаллий тадқиқотларда Марказий Осиё билан боғлиқ географик хариталарнинг муаллифлари сифатида Муҳаммад Хоразмий (783–850), Абу Зайд ал-Балхий (849–934), Абу Райҳон Беруний (973–1048), Маҳмуд Қошғарий (XI), Ҳофизи Абру (1362–1431) ва Аҳмад Дониш (1827–1897) номлари келтирилади. Тадқиқотчи олимлар Ҳ.Ҳасанов¹, Ш.Камолиддинов², Р.Худайберганов³ тадқиқотларида Марказий Осиё билан боғлиқ географик хариталар ўрганилган.

Ислом картографияси борасида илк харита муаллифи Муҳаммад Хоразмий бўлиб, унинг “Китаб сурат ал-арз” (“Ернинг сурати”) китоби, фанда қабул қилинган хулосага

¹ “Маҳмуд Қошғарий (ҳаёти ва географик мероси). – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1963; Ўртаосиёлик географ ва сайёҳлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1964; яна қаранг: Mirzaliyev T. va [boshq]. Kartashunoslik: darslik. – Т.: Choʻlpon nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2012. – В. 212-222.

² Камолиддин Ш. *Средневековые карты Узбекистана* // Moziydan sado (Echo of History, Эхо истории), 2005, № 2 (26), с. 30 – 33; The place of Abraham maas’ map in the evolution of Central Asian toponymy \ I. Uluslararası türk dünyası kültür kurultayı. Bildiri kitabı. Ankara, 2007. – S. 1207-1224; Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр: араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С. Камолиддин. Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2011. – Б. 9-15; Булгаков П, Камолиддин Ш. Вселенная, Земля и человек в трудах Абу Райхана Беруни. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012; The Map of Central Asia by Basilio Batatzi (1730) / Central Eurasian Studies: past, present and future. Istanbul, 2011. – P. 315-349; Two Maps of Central Asia of the First Half of 18th century. New sources on the Historical Ethno-Geography of Central Asia. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012.

³ Истахрийнинг “Китаб масалик ал-мамалик” асаридаги хариталар. – Т.: Наврўз, 2019; Истахрийнинг «Китаб масалик ал-мамалик» асари қўлёзмаларидаги хариталари ҳақида айрим мулоҳазалар. <http://uza.uz/oz/research/directions/tarikh>; Ислом хариташунослиги // Фан ва турмуш. 2020. № 3-4. – Б. 65-68.

кўра, Птолемейнинг (тахм. 100 – тахм. 170) “География” асари асосида қайта ишланиб тўлдирилган асардир. Мазкур асарда келтирилган хариталар орқали биз юнон ва замонавий хариташуносликда қабул қилинган хаританинг юқори томони “шимол” эмас, балки “жануб” қилиб кўрсатганини кўришимиз мумкин (1 ва 2-расмлар). Асарда Хоразмий жой номлари координаталари бўйича жадвални келтирганида рўйхатни экватор чизигининг жанубидан бошлайди ва шимолдагиси билан якунлайди¹.

	
1-расм. Гекатей Милетлк (мил.ав. 550–490) дунё харитаси (қайта тикланган). <i>Bunbury E.H. A History of Ancient Geography Among the Greeks and Romans from the Earliest Ages Till the Fall of the Roman Empire.</i> London: John Murray, 1879. – P. 148.	2-расм. Хоразмий “Ер сурати” қўлёзмасидаги Нил дарёсининг харитаси. “Китоб сурат ал-арз” қўлёзмаси, Страсбургдаги университет миллий кутубхонаси. MS 4247. 30b-31a варақлар.

Хариталарда тепа томон сифатида жанубнинг кўрсатилган ҳолат Ўрта асрлар европалик хариташуносларнинг ишларида ҳам учраб турган. Бу ҳолат ислом картографиясининг умумжаҳон картографиясига таъсирини кўрсатиш учун ҳам яхши мисол бўла олади.

¹ كتاب صورة الارض من جغرافية بطليموس فى المدن والجبـال والبحار والجزائر والانهار
 تأليف ابو جعفر محمد بن موسى الخوارزمى (ت 232 هـ). تحقيق المستشرق هانس فون ميزيك. دراسة
 وتقديم المستشرق اغناطيوس كراتشكوفسكى. جبيل – لبنان: دار ومكتبة بيبليون، 9002. – ص. 08.

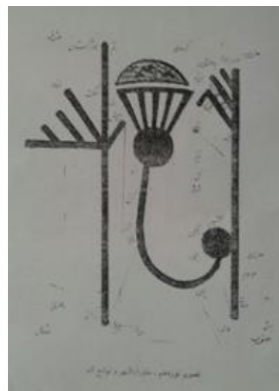
Венециалик роҳиб Фра Мауронинг (1385–1459) дунё харитаси. Тепа томони жануб, маркази Қуддус шаҳри Жамоат мулки: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2040175>

Андреаса Вальспергера (1415–?). Дунё харитаси. Лотин тилида Жамоат мулки: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=17986354>

Ислом картографиясида “Ислом атласи” номи билан машҳур хариталар мажмуасининг ўрни алоҳида. Ислом атласи дунё харитаси ва асосан мусулмон оламининг йигирма йирик минтақаларга ажратилган хариталар мажмуасидан иборат. Ислом атласи бир неча олимлар меросида такомиллашган ҳолда етиб келган. Мазкур Ислом атласини илк бор жамлаган ва уларнинг изоҳидан иборат “Сувар ал-ақалим” (“Иқлимлар сурати”) асарини, шу билан тасвирий география йўналишида мавжуд икки мактабдан бири бўлган “Балх мактаби”га асос солган Абу Зайд ал-Балхий ҳисобланади¹. Гарчи унинг асари бизнинг замонгача сақланиб қолмаган, деб ҳисобланса

¹ Классическая школа географов X в. Академик Игнатий Юлианович Крачковский. Избранные сочинения. Т. IV. Москва-Ленинград: Издательство академии наука СССР, 1957. – С. 194-218.

ҳам, Германиянинг Гота нусхасининг матни қолганларидан қисқалиги ва бошқа хусусиятлари билан ажралиб туради¹ ва бевосита Балхийнинг асари бўлиб чиқиши ҳам мумкин. “Сувар ал-ақалим” асосида хаританинг туриши, шу билан бир қаторда асарнинг тузилиши жуда муваффақиятли чиқади. Шу боис Истахрий (ваф. 954 дан кейин) бу асарни ўзининг саёҳатлари давомида аниқлаган янги маълумотлари билан бойитади. Бошқа бир сайёх Ибн Ҳавқал (X а.) Истахрий билан тўғридан-тўғри илмий баҳсга киришиб унинг асаридаги бир қанча хариталарни тузатади. “Балх мактаби” вакиллари асарларининг нусхалари хариталардаги турли ўзгаришлар билан бирга дунё бўйлаб кенг тарқалади. Турли нусхалардаги хариталарда ўзгаришлар сабаб уларни алоҳида тадқиқ этиш зарурати борлиги маълум бўлиб қолди. Бунга Мовароуннаҳр харитасидаги қуйидаги ҳолат ҳам яхши мисол бўлади.

Зарафшон “Суғд” дарёсининг тўпланиш жойи асарнинг Гота нусхасида (XII аср қўлёзмаси) доира шаклида белгиланган ва ёнига “сувнинг тўпланиш жойи”, деб ёзиб қўйилган². Бу жой бутунги кунда “Денгизча кўли”, деб

¹ Истахрий. Китаб ал-масалик вал-мамалик.

² Abu ishac el-farisi vulgo el-Isthachri. Liber Climatum. E codice Gothano. Edidit Dr. J.H. Moeller. Gothae, 1839. – P. 125.

аталади. У харитада ҳам, асар матнида ҳам Амударёга туташтирилмаган. Асарнинг Кобул нусхасида¹ (кўчирилган даври) Амударё ва Сирдарё параллел қилиб чизилган. Унда Орол денгизи ва бу икки дарёнинг унга қуйилиши акс эттирилмаган. Денгизча қўли эса Амударёга туташтирилган. Бугунги кунда Зарафшон дарёсининг суви Амударёга етиб келмайди, буни X асрда Истахрий ҳам таъкидлаб турибди. Бироқ, Хофиз Абрудан Зарафшон суви тошганда Амударёга етиб боргани ҳақида маълумот учрайди². Демак, Зарафшон дарёси маълум даврлардаги табиий икдим шароитларида Амударёга қуйилган. Бу ерда қизиқ ҳолат ўртага чиқади. Бир асардаги хариталарнинг турли нусхаларида маълум ўзгаришларга учрагани шунчаки тасвирчининг хатоси эмас, балки мақсадли ўзгартирилган бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Бундан қўлёзмалардаги хариталарнинг нусхалари ўзининг ўзгаришлари билан ҳам илмий аҳамияти мавжуд эканини кўрсатади.

Ўзининг илмий тадқиқотлари натижасида дунё харитасини янада такомиллаштишига муносиб ҳисса қўшган олим Абу Райҳон Беруний (973–1048) бўлган. География соҳасининг математик ва астрономик жиҳатларига қизиққан Беруний аввалгиларнинг эътиборидан четда қолган масалаларга диққат қаратади. У ер ва сувнинг тақсимланиши назарияси асосида Птолемейдан давом этиб келаётган, Ислом атласида ҳам қабул қилинган Африка қитъасининг шарққа қараб ортиқча кенгайиб боришини қисқартирди ва дунё харитасининг янада яхшиланишига эришади³.

اشكال العالم، ابو القاسم بن احمد جيهاني با مقدمه وتعليقات فيروز منصوري،
تهران، 8631. – ص. 952.

² Муҳмадҷонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. Т., 1972. – Б. 37.

³ ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти,
چينتللہ اعانصل ناولا ميهنلا. ی نوربلا دمحا ندمحم ناحير وبأ. 81 ب. 3423. – ۷. ۸۱ ب.

Беруний. Ат-Тафҳим. Тошкент
нухсаси, 3423. – В. 81 б.

Истахрий. Китаб ал-масалик
вал-мамалик. Истанбул нухсаси,
№2971. – В. 4 а.

Беруний нафақат географияда, балки космография-нинг ривожланишида ҳам муносиб ўринга эга шахсдир. Ислом динининг беш арконидан бири ҳар куни беш вақт ўқиладиган намоздир. Намозни мусулмон киши Каъба томонга юзланиб ўқилиши керак. Шу сабаб асрлар давомида мусулмон уламолари қиблани аниқлаш масаласига мунтазам муурожаат этиб, бу борада асарлар яратганлар¹. Натижада кўплаб қибла хариталари, чизмалари ва устурлоблари вужудга келган. Беруний ўзининг нафақат географик, балки астрономик тадқиқотлари натижаси ўлароқ бу соҳа йўналишида ҳам алоҳида тўхталиб ўтган. Ўзининг “Қонуни Масъудий” асарида алоҳида “Макка азимутини аниқлаш” номли бўлим очган, шу билан соҳа ривожига ўзининг залворли ҳиссасини қўшган олимдир².

Ислом оламида картография соҳасида Маҳмуд Қошғарий (XI а.) номини алоҳида эътироф этиш керак.

¹ Қар.: Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. Точные и естественные науки. Ташкент: Фан, 1998. Тавсифлар: №№ 240, 298, 362, 465, 475, 576, 577, 636 ва бошқалар.

² Абу Райхан Беруни (973-1048). Канон Мас’уда (книги I-V). Избранные произведения. Т. V. Часть первая. Ташкент: Фан, 1972. – С. 427-429.

Унинг бу хизмати картография нафақат табиий фан, балки фалсафа билан алоқадорлигини яна бир бор асослайди. Алломанинг ислом картографиясига киритган бошқа бир янгилиги, томонларни туркий халқлар тафаккуридан келиб чиқиб белгилагани билан боғлиқ. Маҳмуд Қошғарийнинг ислом оламида канон сифатида қабул қилинган илмий қарашни кескин ўзгартириши ва айниқа шундай асарни аббосийлар сулоласининг йирик вакили Абул Аббос ал-Муқтадийга (1056–1094) тақдим қилиши, бошқа томондан, ислом цивилизациясининг илм-фан ривожини, динлараро ва миллатлараро бағрикенгликни таъминлашдаги роли ва аҳамияти нақадар буюк эканини кўрсатади.

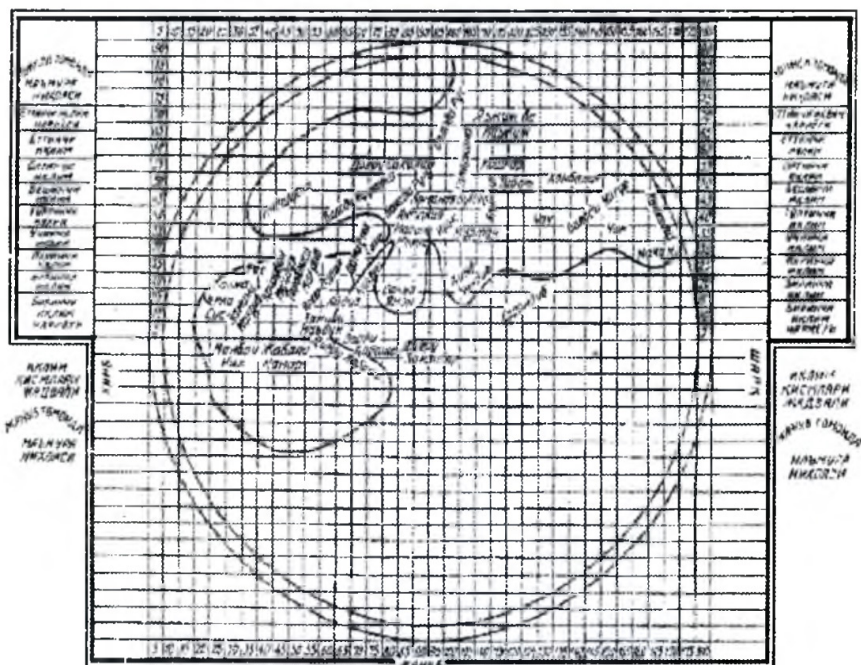
Навбатдаги картограф олимнинг илмий фаолияти ануштегинийлар (1097–1231) даврида Гурганжда (Кўхна Урганч) кечган Муҳаммад ибн Нажиб Бакрон (XIII а.) бўлган. У ўзининг 1209 йилда ёзилган, дунё харитаси асосида яратилган “Жаҳоннома” асарини Муҳаммад Хоразмшоҳга (хукмронлик йиллари 1200–1220) бағишлаган. Мазкур харита сақланиб қолмаган бўлса ҳам унинг изоҳланган матнидан параллеллар ва меридианлар кўрсатилгани (градус тўри) маълум бўлади. Бу шарқ картографиясидаги деярли биринчи воқеа эди¹.

Ўрта асрларда фаолият олиб борган, Амир Темур (1336–1405) ва Шоҳрух (1377–1447) саройида фаолият олиб борган машҳур тарихчи ва географ олим Ҳофиз Аbru (1362–1431) бўлган. У ўзининг географик ва тарихий асари “Тарихи Ҳофиз Аbru”да (“Ҳофиз Аbrунинг тарихи”) дунё ва бошқа хариталарини келтирган. Ушбу хаританинг ўзига хослиги унда ҳам картографик тўрга эга экани билан боғлиқ². Аслида Ҳофиз Аbrуга қадар фақатгина

¹ Kartashunoslik: darslik / T. Mirzaliyev [va boshq.]. – T.¹ Ch’lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – B. 221

² Ўша асар, – Б. 223.

икки муаллиф – Нажиб Бакрон ва Ҳамдаллоҳ Қазвиний (1281–1351) картографик тўр ишлатилган эди.

Марказий Осиёда тайёрланган хариталарнинг сўнгги-си бухоролик мутафаккир Аҳмад Донишга тааллуқли. XIX асрнинг сўнги декадасида вафот этган ушбу маърифатпарвар томонидан яратилган харита Бухоро шаҳрининг топографик харитаси бўлган. Мазкур харита ўзининг тайёрланишига кўра Европа услуби хусусиятлари ҳам мавжудлигини таъкидлашади.¹

Диққат қилинса, Ҳофиз Абру билан Аҳмад Дониш орасида тўрт аср давомида Марказий Осиё минтақасида бирорта ҳам географик харита яратилмаган бўлиб қолади. Ҳақиқатдан ҳам шундайми, деган савол туғилиши

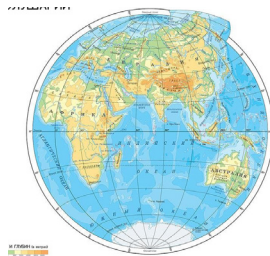
¹ Кариева Н. Аҳмад Дониш асарларида табиий фанларга оид қарашлар // Sharq mash'ali. № 3(3). – Б. 110-117.

табиий. Тарихга назар солсак, мазкур тўрт аср давомида, айниқса, шайбонийлардан (1500–1601) сўнг минтақада ҳукмронлик қилган сулолалар даври умумий ҳисобда инқироз кучайиб борган давр бўлган. Шундай бўлса ҳам, маҳаллий олимлар томонидан табиий фанлар билан шуғулланилгани маълум. Қолаверса, қўшни Эрон давлатининг туркий Қожарлар сулоласи (1796–1925) бошқарган пайтда Европа картографияси андозалари ёки анъанавий услубда хариталар маҳаллий олимлар томонидан кўплаб тайёрланган¹. Бу даврда Эрон билан маданий ва алоқалар узлуксиз кечгани тарихдан маълум. Шу мантиқдан келиб чиқилса, Марказий Осиё минтақасида ҳам хариталар тайёрланган бўлиши ва бутунги кунда қайсидир фондда сақланаётган бирор қўлёзма китоб ёки йиғма жилд ичида мавжуд бўлиши шубҳасиз. Бу масала ҳам ўрганилиши керак бўлган мавзулардан бири сифатида ўз тадқиқотчисини кутиб турибди.

Юқоридаги таҳлиллар ислом картографиясининг ислом цивилизация тарихи музейидан ўрин олишга муносиб эканини кўрсатди.

Ислом цивилизация тарихи музейини ташкил қилишдан мақсад жаҳон илм-фани тараққиёти ва цивилизациясига ҳисса қўшган аждодлар илмий меросини тадқиқ қилиш ҳамда янги юксалиш давридаги ютуқларни тарғиб қилиш эканини инобатга олсак, ислом хариташунослигининг намоишида ўзига хос ёндашув талаб этилади. Чунки тарихий хариталар ўз даври учун яратилгани ва замонавийларидан мутлақо ўзгача кўринишга эга.

¹ Атлас избранных карт эпохи Каджар. Тегеран, 2017.

Истахрийнинг Дунё харитаси

Ернинг Шарқий яримшари

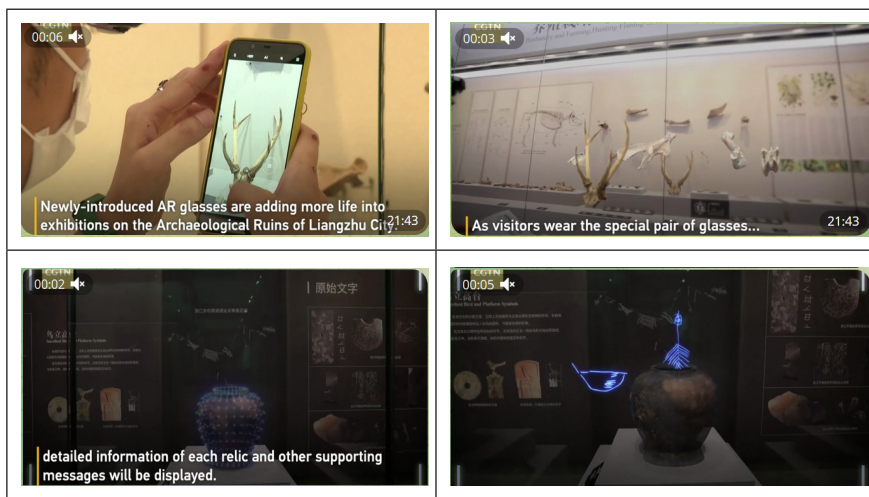
Тарихий хариталар музейда намоиш этиш керак экан, томошабинларга тушунарли бўлиши учун кўргазга қай тарзда қўйилса мақсадга мувофиқ бўлишини аниқлаш учун кичик ижтимоий сўровга ўхшаш сўровнома ўтказилди. Унда Идрисий (1100–1165) томонидан ишланган дунё харитасининг турли даврлардаги нусхаларида нимани кўраётганлари сўралди. Шунда, 5-синфда “География” фанини ўқиган 11 яшар ўқувчи ўғил бола суратда “динозаврлар, тоғлар, қушлар” акс этганини айтди. Тиббиёт олийгоҳи талабаси “микроскоп остидаги чувалчанг, хужайра, органоидлар”ни тасаввур қилди. Ахборот коммуникация технологиялари йўналишида таҳсил оладиган талаба йигит “парашют, пляждаги соябон каби нарсалар”ни кўрганини айтди. Олинган натижа музейда кўргазмаларни жойлашда уларнинг хусусиятидан келиб чиқиб ўзгача ёндашишга эҳтиёж борлигини кўрсатиб турибди.

Анъанавий музейларда экспонатларга томошабинлар учун икки хил усулда изоҳ берилади. Биринчиси, ҳар бир экспонат махсус залга жойлаштирилар экан, улар қисқа тавсиф билан таъминланади. Қолаверса, музейларда экскурсавод хизмати ҳам йўлга қўйилган. Ислом хариталари мисолида сўз юритадиган бўлсак, биринчи усулдан ташриф буюрган мутахассислар нисбатан аниқ маълумот оладилар. Иккинчи усул, бу борада, музейга ташриф буюрганлар учун аҳамияти қанчалар катта экани маълум бўлади. Шундай бўлса ҳам, бу инсон факторини ўртага олиб чиқади. Яъни изоҳ берувчининг кайфияти, билим даражаси ва маҳоратига боғлиқ бўлиб қолади. Шу ўринда яна бир муҳим масала ўртага чиқади. Бу музейга келган томошабиннинг ёши, билим даражаси ва тасаввурининг мукамаллигига боғлиқ. Тан олиш керак, ўтмишда яратилган дунё харитасини томоша қилганда уни тўғри англаш учун, биринчи навбатда, “оёғини осмондан” қилиб тасаввурга келтириш ва ундан континентларни излаб топиш кераклигини англаб етиш кўпчиликнинг хаёлига келмайдиган иш. Натижада, музейга ташриф буюрганлар хариталарни кўрганда юқорида сўровномада олингани каби нотўғри тасаввур билан музейни тарк этишларининг эҳтимоли катта. Бу эса, ислом цивилизациясининг картографик меросини намойишга қўйишдан кўзланган

мақсадга нафақат эришилмаганини, аксинча, аجدодларимиз илмий мероси борасида нотўғри, ҳатто салбий натижага олиб келиши ҳам мумкин. Бугунги кунда дунёнинг энг илғор музейларида рақамли технологиялардан кенг фойдаланилмоқда. Натижада музейлар ўз экспонатларини рақамли технологиялар асосида “жонлантириш”га эришмоқдалар ва мақсадларига ҳар доимгидан ҳам кўпроқ эришмоқдалар.

Тўйчиев Олимжон Алижонович,
Инновацияларни жорий қилиш ва технологиялар
трансфери Миллий офиси

ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ЮТУҚЛАРИНИ ЗАМОНАВИЙ ИННОВАЦИОН УСУЛЛАРДА АКС ЭТТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

***Аннотация.** Мақолада музейларда ислом цивилизацияси ютуқларини замонавий инновацион усулларда акс эттириш йўллари хусусида маълумот берилган.*

***Калит сўзлар:** 3D модели, скульптинг, ретопология, робот-гид, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний.*

Ўз миллий тарихи ва маданиятига, дунёда энг катта бойлик бўлган интеллектуал ва маънавий салоҳиятга чуқур ҳурмат билан ёндашиш, уни асраб-авайлаш ва бойитиш, шу асосда ёш авлодни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш жаҳондаги ҳар бир давлат ва жамиятнинг моддий ва маънавий тараққиётида ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Шу борада дунё тарихида Мусулмон Ренессанси деб ном олган ўрта асрлар ва ундан кейинги замонларда бугунги Ўзбекистон заминидан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг жаҳон илм-фани ва маданияти, муқаддас ислом дини равнақиға қўшган ҳиссаси дунё илмий жамоатчилиги томонидан тан олинган. Хусусан, Бағдод академияси, Хоразм Маъмун академияси, XV асрда Самарқандда шаклланган Мирзо Улуғбек илмий мактабида самарали меҳнат қилган олимлар дунё цивилизациясига катта ҳисса қўшган.

Ўрта асрларнинг илк даврида улуг аждодларимиз томонидан математика, астрономия, физика, кимё, геодезия, фармакология, тиббиёт каби аниқ ва табиий фанлар билан бирга, тарих, география, фалсафа, маданият ва санъат, архитектура соҳаларида яратилган буюк кашфиётлар жаҳон илм-фани ва цивилизацияси ривожига кескин бурилиш ясади.

Ўз давридаги барча қийинчилик ва оғир синовларга қарамасдан, аллома ва мутафаккирларимиз илму фан равнақи йўлидаги ўз бурчига, гуманизм ва маърифат ғояларига ҳамиша содиқ қолиб, ҳақиқий маънавий жасорат намунасини кўрсатдилар ва уларнинг халқимиз ва башарият олдидаги буюк хизматлари асрлар оша муносиб ҳурматга сазовор бўлиб қолмоқда.

Улуг аждодларимиз томонидан яратилган ва бугунги кунда бутун маърифатли дунёни ҳайратга солиб келаётган илмий мерос фақат бир миллат ёки халқнинг эмас, балки бутун инсониятнинг маънавий мулки бўлиб, бу бебаҳо бойлик янги ва янги авлодлар учун донишмандлик ва билим манбаи, энг муҳими, янги кашфиётлар учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

Таъкидлаш лозимки, ушбу илмий мероснинг барча қатламлари ҳали тўлиқ ўрганилмаган ва ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Мамлакатимиз фондларида сақланаётган 100 мингдан зиёд қўлёзма асарлар ҳам шундан далолат беради.

Халқимизнинг яратувчилик даҳоси билан бунёд этилган ана шундай ноёб меросни илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, улар билан аҳолимиз ва жаҳон жамоатчилигини кенг таништириш, халқаро миқёсда тарғиб қилиш, инсон қалби ва онгини эгаллаш учун турли хавф-хатарлар кучайиб бораётган

бугунги мураккаб даврда ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини очиб бериш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялаш мақсадида Ислом цивилизация маркази ташкил қилинди. Ўз навбатида, ушбу марказда замонавий ахборот технологияларига асосланган ягона электрон платформани яратиш бўйича тегишли ишлар амалга оширилмоқда.

Мазкур платформани ишлаб чиқиш ва амалиётга киритиш бўйича бугунга қадар қуйидаги ишлар амалга оширилди:

- Абу Райҳон Берунийнинг 3D модели ҳамда жонли кўринишда ўз ҳаёти ва ижоди ҳақида гапириб берувчи 3D анимацион ролиги яратилди;

- Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Хоразмий ва бошқа буюк алломаларимизнинг биринчи ва иккинчи ренессанс даврида ислом цивилизациясида тутган ўрни бўйича махсус мобил электрон платформа яратилди;

- Абу Райҳон Беруний ва Абу Али Ибн Синонинг жонлантирилган ҳолатда ўз ҳаёти ва ижоди ҳақида гапириб берувчи видеомонолог ҳамда музейга ташриф буюрувчилар учун сунъий интеллектга асосланган видеомонологни интерактив тарзда намойиш этиш учун махсус электрон дастур яратилди;

- бино ва ундаги экспонатлар ҳақида маълумот берувчи робот-гид яратилди ҳамда унга маълумот ва аудиооларни 3 хил тилда жойлаб чиқиш имконини яратувчи андронид дастур ишлаб чиқилди.

Ҳар бир ишнинг ўз босқичлари бўлганидек, ушбу лойиҳа ҳам ҳар хил босқичда амалга оширилди. Биринчи босқичда жаҳоннинг етакчи музейларида дунё динларининг тарқалишига оид виртуал платформаларининг ишлаш механизмлари ва уларнинг мазмунини тўлдириш учун талаб этиладиган маълумотлар базаси ўрганилди.

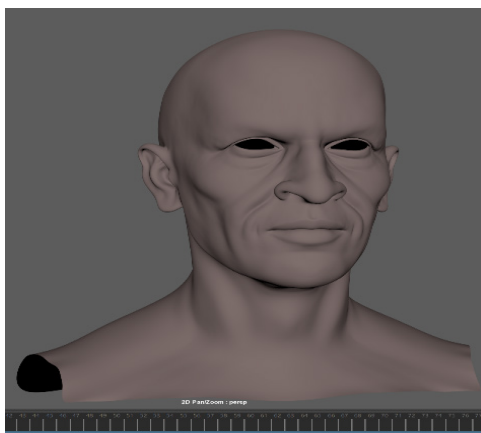
Хусусан, Исроилда жойлашган Рокфеллер археология музейи тажрибаси ўрганилди. Жумладан, христиан динининг Европада тарқалиш жараёни акс эттирилган платформа билан атрофлича танишилди.

Жаҳоннинг илғор тажрибаси ўрганилгандан сўнг эса ислом динининг келиб чиқиш тарихи ва унинг Марказий Осиё минтақасига тарқалиш йўналишлари, ушбу даврда ислом цивилизацияси ва унга ҳисса қўшган буюк мутафаккир олимларнинг ҳаёти ва ижодига алоҳида эътибор берилди. Бундан ташқари, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва бошқа буюк алломаларимизнинг биринчи ва иккинчи ренессанс даврида ислом цивилизациясида тутган ўрни бўйича қўшимча маълумотларни олиш учун ташриф буюрилиши лозим бўлган маданий мерос объектлари рўйхати шакллантирилди.

Юқоридагиларга қўшимча равишда ислом цивилизациясига ҳисса қўшган буюк мутафаккир олимлар таҳсил олган мадрасалар рўйхати шакллантирилди. Хусусан, IX асрда мавжуд бўлган Абу Ҳафс ал-Қабр, Қалобод, Ғарибия, Абу Бақр ибн ал-Файз, Тимчаи хон мадрасалари фаолияти ўрганилди. Буюк алломаларнинг, хусусан, Абу Ҳафс ал-Қабр мадрасасида таҳсил олган Имом Бухорийнинг ҳаёти, илмий мероси, у яшаган давр фани ва маданиятига оид тарихий манбалар ўрганилди. Бухорийнинг шогирдларига илм бериш методикаси ўрганиб чиқилди. Олинган барча маълумотлар алломаларнинг 3D қиёфасини яратишда аниқлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Лойиҳа доирасида биринчи ва иккинчи ренессанс даврида яшаб ижод қилган буюк алломаларимизнинг реалистик 3D моделларини ишлаб чиқиш бўйича ҳам тегишли ишлар амалга оширилди. Хусусан, биринчи этапда буюк мутафаккир олимлар Абу Райҳон Беруний ва Абу Али Ибн Синонинг 3D сиймосини яратиш бўйича ишлар олиб борилди.

Биринчи навбатда моделлаштириш бўйича тажриба ўрганиб чиқилди ва энг мақбул дастурий таъминотлар ва моделлаштириш усули танлаб олинди. Алломаларнинг Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази томонидан тақдим қилинган портретлари структураси ўрганиб чиқилди. Бунда жамоа икки гуруҳга бўлинган тарзда иш олиб борди. Биринчи гуруҳ Абу Райҳон Берунийнинг 3D модели устидан иш олиб борган бўлса, иккинчи гуруҳ мутахассислари Абу Али Ибн Синонинг 3D модели устидан ишлади.

3D моделни яратиш даврида танлаб олинган персонажнинг барча тана аъзолари алоҳида моделлаштириб чиқилди. Моделлашнинг биринчи босқичида тана аъзоларида алоҳида скульптнинг ишлари олиб борилди ва тана кўринишида бирлаштирилди

Скульптнинг бу моделлаштиришнинг биринчи этапи бўлиб, бу босқичда персонажга худди лойдан шакл бериш каби компьютерда махсус дастурлар орқали ясалади.

Персонажлардан анимация ясалишини инобатга олиб бир гуруҳ мутахассислар томонидан ҳар бир персонажнинг деталлари ретопология қилинди, бошқа гуруҳ томонидан эса кийимлар моделлаштирилди.

Ретопология – том маънода топологияни яна (қайта) қилиш демакдир. Одатда, ретопология юқори полигон-лик (*hi-poly*) 3D модель асосида амалга оширилади.

Моделлаштиришнинг биринчи босқичида персонажнинг батафсил 3D моделини ҳайкалтарош каби топологияга ва полигонлар зичлигига эътибор берилмайди. Ретопология босқичида эса моделга полигонли тўр ҳосил қилиб чиқилади.

3D моделлашнинг сўнгги босқичларидан бири, юз ва соқол қисмининг реалистик текстуралари ишлаб чиқилди ҳамда анимация қилиш мақсадида 3D моделга суяк қўйиш ("*Rigging*" – яъни рақамли суяклар тизимини бир-бирига боғлаш орқали уларни мутаносиб равишда ҳаракатланишини таъминлаб бериш технологияси) ишлари олиб борилди. Қуйида келтирилган расмларда якуний натижа, Абу Райҳон Берунийнинг 3D-моделини кўришингиз мумкин.

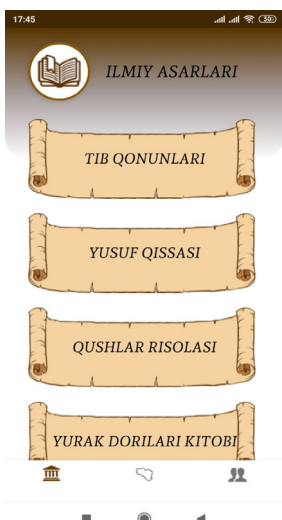
Ушбу лойиҳа доирасида яна бир махсус дастур ишлаб чиқилиб, музейга ташриф буюрувчиларга аллома учун мўлжалланган монитор олдида яқинлашганда сунъий интеллект технологияси ёрдамида автоматик равишда аллома видеомонологи ижро этилади. Ташриф буюрувчи монитордан ўнг ёки чап томонга ўтганда, видео ҳам унга мос равишда ўз ҳолатини ўзгартириши ҳамда монитorni тарк этганда, автоматик равишда видеомонологни тугатилиши имконияти яратилди.

Марказга яна бир технологияни жорий қилиш мақсадида ташриф буюрувчи меҳмонларга гид хизматини кўрсатувчи масофадан бошқарилувчи инновацион махсус робот-гид яратилди. Ушбу робот гид вазифасини бажариш билан бир вақтда ташриф буюрувчиларга каталог,

флаер ҳамда китоблар тарқатиб юриш имкониятига эга. Шунингдек, роботга махсус экран жойлашган бўлиб, унда 3 та тилдаги гидни танлаш ҳамда музей экспозицияларини жойлашув локациялари ва харитасини топиш мумкин. Бунинг учун махсус андроид дастур яратилган.

Буюк алломаларнинг биринчи ренессанс даврида ислом цивилизациясида тутган ўрнини кенг тарғиб қилиш мақсадида махсус андроид дастур яратилди.

Ўзбекистондаги ислом цивилизациясига ҳисса қўшган буюк аждодларимизнинг илмий-маданий мероси, ижод йўналишлари, улар таҳсил олган мадрасалар тўғрисидаги маълумотларнинг ягона электрон платформаси ҳамда жорий қилинган бошқа технологиялар халқимиз, айниқса, ёш авлоднинг маънавий-маърифий савиясини юксалтириш, уларда миллий ғурур, аждодлар меросига ҳурмат, Ватанга муҳаббат туйғуларини тарбиялаш, шарқона одоб-ахлоқ анъаналарига садоқатни мустаҳкамлашда улўғ мутафаккирларимиз маънавий меросидан самарали фойдаланишга имкон яратади.

Салиев Ҳабибулло Исмоилович,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
хаттот

ИСЛОМИЙ ҚАДРИЯТЛАР РУҲИДА ШАКЛЛАНГАН ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ ИНЪИКОСИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА

***Аннотация.** Мақола миллий ҳунармандчилик буюмларида ислом анъаналарининг ифодаси ва уларни музей экспозицияларида намойиш этиш аҳамиятига бағишланган.*

***Калит сўзлар:** музей, ислом, араб ёзуви, хаттотлик, ҳунармандчилик.*

Еттинчи аср охиридан ислом таълимоти араб ёзувидаги Қуръон билан биргаликда Андалусиядан Хитойгача тарқалди. Мовароуннаҳрда ҳам арабий ёзув муомалага киритилди. Азалдан бу минтақалар етук маданиятли, метин қалъали ва жанговар халқлар яшайдиган ҳудудлар бўлган. Турли маданиятлар қоришуви натижасида минтақада ижтимоий тараққиётга эришиш муҳити пайдо бўлган. Ижодкор халқимиз асрлар давомида муомалада бўлган ёзувга янгидан янги жилолар бериб, ҳатто нақшин безаклар алифбосини кашф қилган. Бунга ўзбек миллий ҳунармандчилиги асарларида гувоҳ бўлиш мумкин. Ҳикматли иборалар безак уйғунлигида ижод қилиниб, умуминсоний одоб-ахлоқ меъёрлари нақшлар воситасида ифодаланган.

Қуйидаги намуналар ушбу фикрнинг исботларидир.

Иш қуролларида: Меҳнатинг таги роҳат, Ҳалол касбда Барақа.

حلال كسبدا برکه
محتئينك تكي راحت ,

Болақайлар камзулида битик: Яхшига эш бўлсанг, етасан муродга.

بخشي كه ايش بولساڭك يتاسن مرادكه ...

Дўппиларда: Орзу ниятлар рамзи ва бирдамлик ифодаси.

Toshkent, Marg'ilon,
Qo'qon

Chust, Andijon,
Samarqand, Surxondaryo

Yorug'lik ramzi

To'rtlik-tugallik,
birdamlik ramzi

Лавҳ курсида: Рабби зидни илман ... رب زدني علما

Қаламдонда: Қалам гуфто-ки ман шоҳи жаҳонам ...

قلم دير كى مين جهان سلطانى دورمين ...

-Мазкур битиклар миллий ҳунармандчилик кадриятлари.

Жойнамозда: Каъба-каъба... كعبة كعبة

Cy6

شاهی، خان، برکی کرم، نماز شام ...

ISTIOLOL

ONAJON

XON

NAMOSHOM ATLAS

Иззат истасанг кам дегил.

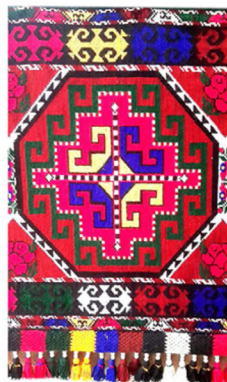
سحت استاسانك كم يكيل. عزت استاسانك كم ديكيل.
 (احديث) يا غلام سم الله كل بيمينك و خذ مما يليك

Robbiy Alloh

يا حي يا قيوم يا رحمن يا رحيم

اللہ حق ... سبحان اللہ ...

Қадимий ёдгорликларнинг ички ва ташқи безаклари, уй-рўзгор буюмлари, кимхо мато нақшлари, сўзана кашталардаги безаклар рамзий тилда ҳикматли иборалар билан битилганини музей экспонатларида намоиш этиш буюк аجدодларимиздан қолган маънавий меросни ўрганишнинг таъсирчан воситаси бўлиб хизмат қилади. Янги Ўзбекистон ғоясининг мазмун-моҳиятини, илм-фан ривожини ва миллатлараро бағрикенгликни кенг тарғиб этиш мақсадида барпо этилаётган Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси тарихи музейи ушбу фаолиятнинг маркази бўлиши мутлақо мантиқийдир.

Джураев Ҳусен Хайруллоевич,
Бухоро давлат университети,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАТТОТЛИК САНЪАТИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА ЁРИТИШ МАСАЛАЛАРИ: БУХОРО ХАТТОТЛИК МАКТАБИ МИСОЛИДА

Аннотация. Мақола Марказий Осиё хаттотлик санъати ривожланиши ва Бухоро хаттотлик мактабининг ўрнига бағишланган. Бухорода яшаган машҳур хаттотлар ва улар томонидан ихтиро қилинган хат услублари ёритилган.

Калит сўзлар: хаттотлик санъати, Бухоро хаттотлик мактаби, Мир Убайд Бухорий, Домло Бобобек, Аҳмад Дониш.

Шарқ халқлари, жумладан, Марказий Осиё халқларининг маънавий тарихи қадимий ва кўп соҳаларда юксак тараққиёт босқичига эришганлиги билан дунё илм-фан аҳли томонидан эътироф этилган. Хаттотлик Шарқ мамлакатларида ўзига хос алоҳида йўналиш касб этган ва фан даражасига кўтарилган бебаҳо санъатдир. Хаттотлик санъатига қисқача таъриф берадиган бўлсақ, хаттотлик (араб. – ҳуснихатда ёзувчи), каллиграфия – ёзув (хат) санъати, китоб кўчириш ва меъморий иншоотлар, бадиий буюмларнинг китобатларини яратиш касбидир. Ёзувнинг пайдо бўлиши натижасида юзага келган. Айниқса, араб ёзувининг кенг тарқалиши туфайли хаттотликнинг ривожланиши жадаллашган. Шарқда, жумладан, Марказий Осиёда китоб босиш вужудга келгунига қадар қўлёзма китоблар тайёрлаш, уларнинг нусхаларини кўпайтириш

(матн¹ қўчириш) билан хаттот ва котиблар шуғулланган.

Марказий Осиё халқлари томонидан ислом динининг қабул қилиниши билан ўлкага Қуръони карим нозил қилинган араб ёзуви кириб келди. Ислом дини тарқалгандан кейин тасвирлар ўрнини ёзувлар ҳамда нақш эгаллаган. Марказий Осиё халқлари қўллаб келган уйғур, ўрхун-энасой, суғд, хоразмий ёзувлари истеъмолдан чиқиб, араб ёзуви илм-фан ва давлат ишларида расмий ёзувга айланган. Араб алифбосининг дастлабки намуналари ҳақида бизгача жуда кам маълумот етиб келган. Айрим манбаларда унинг илк намунаси сифатида VII–VIII асрларда *хатти маъқалий* тилга олинган. VII асрдан бошлаб унинг ўрнини араб ёзувининг энг қадимийси ҳамда энг машҳури ҳисобланган *хатти куфий* эгаллаган.

Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихини икки йирик даврга бўлиш мумкин:

1. Араб фатҳидан темурийлар ҳокимият тепасига келгунга қадар бўлган давр (VIII аср бошларидан XIV аср 70-йилларигача);

2. Темурийлар ҳукмронлиги даридан – XX аср 20 йилларигача бўлган давр.

Ушбу икки даврдан ҳар бирини ўз навбатида бир неча босқичга бўлиш мумкин. Марказий Осиё хаттотлик санъати тараққиёти тарихининг биринчи даврида, араб хати халифаликнинг марказий шаҳарлари – Макка, Куфа ҳамда Басрада, кейинчалик бошқа ҳудудларга тарқалган. Хат турларидан фойдаланган ҳолда арабий, форсий ва туркий тиллардаги асарларни китобат қилиш асносида Мовароуннаҳрда хаттотлик мактаби вужудга келган².

Араб тилининг халифалик таркибига киритилган ўл-

¹ Матн – китобнинг асосий қисми бўлиб, унга айрим ҳошия ёзувлари, жадвал, пойгирлар кирмайди.

² Ўзбекистон обидаларидаги битиклар: Бухоро. – Т.: “Uzbekistan Today” 2016. – Б. 17-19.,

каларда расмий тилга айланиши, иккинчидан, юртимизда ислом динининг ёйилиши натижасида араб ёзуvidан фойдаланишга ўтилган. Арабларнинг қарийб бир ярим асрлик ҳукмронлиги тугаб, Мовароуннаҳр ҳамда Хуро-сонда илк мустақил давлатлар вужудга келганидан сўнг, дин ва илм-фан тили сифатидаги нуфузини сақлаб қолган араб тили билан бир қаторда, эндиликда араб ёзуvidан фойдаланишга ўтган форсий, туркий тиллар ҳам давлат ва жамият ҳаётининг турли соҳаларида кенг қўллана бошланган. Натижада IX–X асрлардан то XX аср бошларигача бўлган давр ичида аجدодларимиз томонидан арабий, форсий ва туркий тилларда улкан ёзма мерос яратилди. Ушбу меросга оид илмий ҳамда бадиий асарларни қоғозга туширишда эса араб ёзувининг юксак санъат даражасида ривожлантирилган турларидан фойдаланилди.

Халқимизнинг маънавий ҳаётида хаттотлик санъати катта рол ўйнаган. Халқни илм-маърифатдан баҳраманда қилишда ҳамда маданият ёдгорликларини асримизгача етиб келишига Марказий Осиё хаттотлари улкан ҳисса қўшган. Қўлёзма китоблар ҳамда ҳужжатлар хаттот, котиб ва мирза-муншійлар меҳнати натижаси бўлиб, шу туфайли Марказий Осиёдаги ҳар бир халқ, ҳар бир миллат ўз тарихига эга бўлди. Ниҳоят, шу қўлёзмалар туфайли Марказий Осиё халқлари жаҳон маданият тарихи тараққиётига ўз ҳиссасини қўша олди. Бу қўлёзма китобларнинг муаллиф томонидан парча-парча қоғозларга ёзилиб, ижод этилгандан сўнг, уни оққа кўчириб, китоб тусига киритувчи ғоят мураккаб, машаққатли, айни вақтда шарафли вазифани бажарган шахслар – хаттотлар ва котиблар бўлишган.

Ўрта аср тарихида ва маданий ҳаётида хаттотлик ва котиблик ҳунари энг шарафли ҳамда муқаддас вазифа ҳисобланган. Авваламбор, котибнинг саводли бўлиши, ўрта аср шароитида кўп вақт ҳокимлар, амирлар саводсиз

бўлган бир пайтда котиб ва муншийларни юқори мавқега олиб чиқади. Иккинчидан, китобат қилиш жараёнида котиб ўзи кўчирган ҳар бир китобнинг мазмунини ўзлаштира борган. Шунинг натижасида ҳақиқий котиб ўз замонасининг ўқимишли илм-маърифат эгалари қаторидан жой олган. Демак, ўрта аср Шарқ мамлакатларида хаттотларни биз фақатгина китоб кўчириш вазифасини бажарувчи шахс эмас, балки уларнинг ҳар бирини ўз замонасининг ўқимишли маърифатпарвар, илғор зиёлиси ҳамда йирик маданият арбоби сифатида тушунишимиз лозим.

Марказий Осиёда хаттотлик санъати аслида, IX асрда Бухоро хаттотлик мактаби мисолида бошланганини кўриш мумкин. Сомонийлар ҳукмронлиги даврида (874-999) Бухорои шариф йирик диний илмлар марказига айланиб, ислом таянчидек буюк шарафга муяссар бўлган. Кўпгина сомонийлар, Исмоил ибн Аҳмаднинг ўзидан бошлаб, унинг отаси ҳамда буvasи, шунингдек, уларнинг амалдорлари, масалан, Фоиқ ҳам арабий хатда битилган ҳадисларни ўрганишга катта ҳурмат билан қараган¹. Бухорода сарой китоб хазиналаридан ташқари бир қанча мадрасаларда ҳам кутубхоналар бўлган. Чунончи, Бухородаги Форжак мадрасаси тўғрисида 937 йилги ёнғин муносабати билан эслатиб ўтилади². Бу мадрасада каттагина кутубхона бўлиб, унда жуда кўп қимматбаҳо қўлёзмалар сақланган, дабир, хаттот ва котиблар ҳам фаолият кўрсатган.

Ёзма манбаларда, жумладан, Ибн Синонинг таржимаи ҳолида ёзилишича, Бухорода сомонийлар саройида каттагина китоб хазинаси мавжуд бўлиб, у ерда сақланадиган китобларга X асрда махсус феҳрист тузилган. Бу ҳозирги

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркистана // Бартольд В.В. Соч. Т. II. Ч. 1. М., 1963. – С. 226.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Фан. 1966. – Б. 84.

даврда қўлёзмалар фонди каталоги билан баробардир¹. Ўрта Осиёда ва бутун мусулмон дунёсида таниқли бўлган тарихчи, адабиётшунос ҳамда фикҳшунос олим Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний (1113–1167) фикрича, “Абу Бакр ал-Хоразмий ал-Барақий² машҳур адиб, шоир ва суфий бўлиб, буюк файласуф Абу Али ибн Синонинг устози бўлган. Унинг нафис ва чуқур маъноли шеърлари халқ орасида кенг тарқалган. Ибн Сино устозининг шеърий девонини ўз қўли билан қўчирган”³. Бундан Абу Али ибн Сино устози Абу Бакр ал-Хоразмий ал-Барақийдан хаттотлик санъатини ўрганиб, моҳир хуснихат соҳиби бўлгани аёнлашади.

Кейинчалик Марказий Осиёда XV асрдан китоб қўчиришда (араб форс, ва туркий тиллари) настаълиқ хати расм бўлган. Хаттотлар кўпроқ саройларда, айрим амалдорлар ҳузурида гуруҳ бўлиб ишлаган. Хаттотлик Марказий Осиёда темурийлар, шайбонийлар ҳамда сўнгги сулолалар (аштархонийлар, манғитлар) даврида юксак даражада тараққий этган. Темурий шаҳзодалар Иброҳим Мирзо (1394–1435), Бойсунғур Мирзо (1397–1433), Бадиуззамон Мирзо (1458–1515) ва бошқалар хаттотлик санъатига ҳомийлик қилиш билан бирга, ўзлари ҳам бу санъат тури билан шуғулланган.

Ёзув ва китоб қўчиришга эътиборнинг ортиши туфайли Хуросон ҳамда Мовароуннаҳр ҳудудида бир неча хаттотлик мактаблари вужудга келган:

- 1) Ҳирот хаттотлик мактаби;
- 2) Бухоро хаттотлик мактаби;

¹ Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Т.: 2000. – Б. 9. Қаранг: www.ziyouz.com kutubxonasi.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмий ал-Барақий Хоразм аҳлидан бўлиб, адиб, имом-хатиб, чиройли сўзловчи, хаттот ва фақиҳ олимлардан бўлган. Илм талабида Ироққа сафар қилган. Маккаи мукаррамада ҳам бўлиб, ҳаж қилган. Кейинчалик Бухорода муқим яшаган. <http://savollar.islom.uz/>.

³ Самъоний. Ал-Ансоб. 2 – жидд. Байрут. 1981. – Б. 161.

- 3) Хоразм хаттотлик мактаби;
- 4) Фарғона (Қўқон) хаттотлик мактаби;
- 5) Самарқанд хаттотлик мактаби;
- 6) Тошкент хаттотлик мактаби.

Хуросон ҳамда Мовароуннаҳр хаттотлик мактаблари бошқа ўлкалар мактабларига таъсир қилган, жумладан, Ҳинд хаттотлик мактаби асосан, Ҳирот, Табриз, Бухоро ҳамда Самарқанд хаттотлик мактаби таъсирида тараққий этган¹.

Бухоро маданияти тарихида шайбонийлар сулоласининг уч вакили алоҳида ўрин тутди. Убайдуллоҳон (1512 йилдан бошлаб Бухорони бошқарган, 1533–1540 йиллар эса бутун ўзбеклар хони – Олий ҳукмдор бўлган) Шайбонийхон ҳалок бўлгандан кейин ўзаро урушларга чек қўйган ва Бухоро биноларини тиклашга бор куч-ғайратини сарфлаган саркарда ва баҳодир. У “Убайдий” тахаллуси билан шеърлар ёзган. Уни шахсан билган замондошларининг хотираларига қараганда, ҳукмдор ўз даврининг илғор ва етакчи сиймоси бўлган. Унинг “маданий савияси теурийлар раҳнамолари саводхонлик даражасидан асло қолишмасди” ва у “ўз кутубхонасига кўпроқ эътибор берар эди².”

XVI–XVII асрларда яшаб ижод қилган бухоролик машҳур хаттот Мир Убайд Бухорий хаттотлик санъати ҳамда илм-маърифатга ёшлигиданоқ интилиб, ўз даврининг забардаст хат ихтирочиси ҳамда олими даражасига кўтарилган. Бухоро ҳукмдори Убайдуллоҳон (1533–1539) саройида бош котиб ҳамда мирзамунший бўлиб фаолият кўрсатган.

¹ Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъатидан намуналар (VII–XXI асрлар) альбом. Ўзбекистон маданияти ва санъат форуми жамғармаси Васийлик кенгаши. – Т.: 2011. – Б. 12.

² Ўзбекистон обидаларидаги битиклар: Бухоро. – Т.: Uzbekistan Today. 2016. – Б. 14.

Шу ўринда устоз хаттот Мирза Муҳаммаджон Низомийнинг Мир Убайд Бухорийнинг таржимаи ҳолига оид устозидан эшитган бир ривоятни эътиборингизга ҳавола қилмоқчимиз: “Мир Убайд Бухорий кўп китоб кўчирар, доимо чиройли хат битишни ҳамда унинг янги шаклини ихтиро қилишни орзу қилар эди. Кунлардан бирида у Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламни тушида кўрган. У кишини зиёрат қилиб: “Ё Аллоҳнинг Расули – менга бир марҳамат кўрсатинг. Фазилатингиз ва баракотингиз нихоятда улуғ, Сизга юборилган илоҳий Қуръони каримни чиройли хат билан кўчиришни Аллоҳ менга насиб этсин!” – дея сўраган. Шунда Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам Мир Убайд Бухорийга бир қалам ҳадя қилиб, “мана шу қалам сизга тухфа ва унинг ёрдамида ёзилган хат ҳам Аллоҳнинг илоҳий марҳамати ҳамда неъматидур” деган эканлар. Мир Убайд Бухорий уйғонганида қўлида Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам томонидан тухфа этилган қалам турар эди. У ўша қалам билан хат ёза бошлаганида, янги бир хат тури пайдо бўлган¹. У олдинги насх, райҳоний, сулс хатларига қараганда анча чиройли, насх хатидан йирикроқ, сулс, райҳоний хатларидан бир неча марта кичикроқ ҳамда жозибадорроқ бўлиб, ўз чиройи билан кишини жалб қилувчи янги бир хат тури эди. Бу хат “Насхи Мир Убайдий” ёхуд “Насхи Бухорий” деб аталади.

Китобат ва хаттотлик санъатида тарихий шахсларнинг яна бир учлиги ҳақида китобсевар Муҳаммад Шарифжон маҳдум Садр Зиё “бу уч нафар Мир ҳамда уч хунар ихтироси ҳам аслида хаттотлик ва китобат санъатига мансуб бўлиб, ўша уч нафар соҳиби хунар биргаликда ўз ишларига киришганлар.

Биринчиси Мир Иброҳим бўлиб, бу Мир ипак қоғозини ихтиро қилган. Иккинчиси Мир Убайд Бухорий

¹ Қаламдан тўкилган гўзаллик. // Ҳидоят. № 5 – Т.: 2005. – Б. 22.

котиб бўлиб, ул қоғозга хат битувчилик вазифасини зиммага олган. Учинчиси Мир Шафёъ бўлиб, наққошлик, лаввоҳлик, жадвалкашлик бобида ҳеч бир асрда унга тенги бўлгани ҳақида ҳеч ким бирон хабар билмайди. У ўз иши билан Мир Убайд Бухорийнинг ёзганларига зийнат бағишлаган”¹.

Бухорода “Иштибар”² тахаллуси билан машҳур бўлган моҳир хаттот Домло Бобобек амирлик тасарруфида бўлган Шаҳрисабзда 1784 йилда таваллуд топган. У Бухорода ўз хаттотлик мактабини яратган.

Бухорода айрим мадрасаларда хаттот, лаввоҳ, мусаввир, наққош ва китобат касби эгалари фаолият кўрсатган. Мадрасалар қошида хаттотлик мактаблари шаклланиб борган. Масалан, 24 хужрали³ Раҳмонқули мадрасаси Дўст чухра⁴ оғаси гузарида, ҳижрий 1206 йили (1791–1792) Ғулом Муҳаммад Аминхожа нақиб томонидан қурилган. Ушбу мадрасада маърифатпарвар мунажжим, қомусий олим ҳамда ажойиб ижодкор хаттот Аҳмад Калла лақаби билан машҳур Аҳмад Дониш таълим олган. Асл исми Аҳмад ибн Носир ас-Содиқ ал-Бухорий (1827–1897) йилларда Бухорода яшаб ижод қилган.

Бухоро илмий-адабий муҳити анъаналари йўналишида ижод қилган, Бухоронинг охирги қозикалони, маърифатпарвар, тарихчи, хаттот ҳамда китобсевар ҳисобланган Муҳаммад Шарифжон маҳдум Садр Зиё (1867–1932) эди.

¹ Шарифжон Маҳдум. “Рисолаи хаттотон.” ЎзФАШИ, инв. № 2460. – Б. 249.

² Султонов С. Бобобеки Иштибар // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе. 1988. – С. 280.

³ Асоми мадорис. – Б. 407а.

⁴ Чухра – темурийлар, шайбонийлар даврида ҳукмдор саройида хизмат қилувчи хос маҳрам. Чухралардан сарой кўриқчилари, яъни ҳукмдорнинг шахсий гвардияси ташкил қилинган. Чухраликка аслзода, зодагон ва юқори табақа фарзандлари жалб этилган. www.ziyouz.com кутубхонаси. – Б. 175.

ЎзР ФАШИ, Бухоро Давлат музей қўриқхонаси, юртимиз кутубхоналари ва музейларида сақланиб келинаётган қўлёзма асарлар, миниатюралар, нафис нақшларга бой қўлёзма китоблар, қитъалар шу кунгача мухлисларни мафтун этиб келмоқда. Шарқда, хусусан, Мовароуннаҳрда хаттотлик ва китобат санъатида китоб безаш, хаттотлик ҳамда миниатюра санъати кенг ривожланган. Ўтмиш усталарининг юксак маҳорат билан яратганасарлари ўзбек миллий маданиятининг бой бадиий меросидан дарак беради. Китобнавислик устахоналарида уста санъаткорлар ҳар бир асарнинг мазмунига қараб дастхат танлаганлар, китоб юзи ҳамда ички варақларини чиройли, бадиий безаш учун изланишлар олиб борганлар. Шу изланишлар натижасида санъатда янги услуб “абри баҳор” қоғозни бўйлаб усули (техникаси) вужудга келган.

XVI–XX асрларда Бухоро ҳукмдорларининг хаттотлик ва китобат санъатига қизиқишлари ҳамда хаттот, (китоб санъат усталари) ҳамда котиб-муншийларга кўрсатилган ғамхўрлик, ҳомийликлари туфайли, Марказий Осиёда Бухоро хаттотлик мактаби асосида Самарқанд, Фарғона (Қўқон), Хоразм (Хива) ҳамда Тошкент хаттотлик мактаблари шаклланди ва тараққий топди.

Марказий Осиёда хаттотлик ҳамда китобат санъати XIV аср бошлари ва XIX асрнинг охирларигача Яқин ҳамда Ўрта Шарқ мамлакатлари қаторида ривожланиб, такомиллашиб борган. Ҳатто Ўрта осийлик хаттотлар томонидан хаттотлик санъати тарихида янги хат услуб ҳамда турлари ихтиро ва ижод қилинди. Афсуски, ҳукмронларнинг ер ҳудудларини кенгайтириш мақсадида олиб борилган кескин урушлар, мансабпарастлик, тожу тахт талашиш, XIX аср охирларида Россия империяси ҳамда шўролар замонидаги ғаддор сиёсат ушбу бебаҳо хаттотлик ва китобат санъатига ҳам ўз таъсирини ўтказиб, инқирозга учради.

Туркистонда олиб борилган ёвуз қарашларга мос сиёсат ҳамда амалиёт юритилиши натижасида миллий ҳунармандчилик ва амалий санъат қаторида хаттотлик ва китобат санъати Шарқ мамлакатлари Арабистон ҳамда Эрондан камида бир аср орқада қолиб, маънавий-маданий бўшлиқ ҳосил бўлиши натижасида хаттотлик ва китобат санъати деярли унутилди.

Истиқлол йилларида миллий қадриятларни тиклаш, тарихимизни холис, ҳаққоний ўрганиш, азиз сиймолар хотирасини эъзозлаш, маданиятимиз ва санъатимиз ривожига ҳисса қўшган ижодкорлар фаолияти, уларнинг бой маънавий меросини тадқиқ этиш, тарғиб ҳамда ташвиқ қилиш, тарихий адолатни қарор топтириш борасида кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 10 февралдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-126-сонли қарорининг қабул қилиниши мазкур ишларнинг ёрқин далилидир.

Хаттотлик ва китобат санъати мактабларини тиклаш мақсадида бир қатор таклиф ва мулоҳазаларни ҳам изҳор этмоқчиман:

1. Хаттотлик ва китобат санъати намуналарини музейларда, жумладан, Ўзбекистон ислом цивилизацияси тарихи музейида намоиш қилишни йўлга қўйиш;

2. Бухоро шаҳрида хаттотликка ихтисослашган мактабни ташкил этиш;

3. Нодир қўлёзмалар сақланадиган кутубхоналар учун қўлёзма китоб таъмирловчи (реставратор) ва хаттот-мусаввирлар тайёрлашга киришиш;

4. Республика Хаттотлик ва китобат санъати уюшмасини ташкил этиш.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Ҳуснихат дурдоналари. – Т.: Мовароуннаҳр. 2008. – Б. 5.
2. Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Шарқ хаттотлиқ ва миниатюра санъатидан намуналар (VII-XXI асрлар) альбом. Ўзбекистон маданияти ва санъат форуми жамғармаси Васийлик кенгаши. – Т.: 2011. – Б. 12.
3. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Фан. 1966. – Б. 84.
4. Асоми мадорис. – Б. 407а.
5. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркистана // Бартольд В.В. Соч. Т. II. Ч. 1. М., 1963. – С. 226.
6. Қаламдан тўкилган гўзаллик. // Ҳидоят. № 5 – Т.: 2005. – Б. 22.
7. Самъоний. Ал-Ансоб. 2 – жилд. Байрут. 1981. – Б. 161.
8. Султонов С. Бобобеки Иштибар // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе. 1988. – С. 280.
9. Ўзбекистон обидаларидаги битиклар: Бухоро. – Т.: “Uzbekistan Today” 2016. – Б. 17-19.,
10. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Т.: 2000. – Б. 9.
11. Шарифжон Маҳдум. “Рисолаи хаттотон.” ЎзФАШИ, инв. № 2460. – Б. 249.
12. Муҳаммад Шариф Садр Зиё, Тазкират ул-хаттотон, ЎзФАШИ, инв. №1304, 4-5. вар;
<http://notiq.uz/xizmatlar/xattotlik/istiqbolli-yosh-san'atshunos>
<http://savollar.islom.uz/>.
13. www.ziyouz.com kutubxonasi.

Худайбергенов Комилжон,
Хива “Ичан-Қалъа” давлат музей-қўриқхонаси,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

“ХОРАЗМ – ИСЛОМ ДАВРИДА” МАВЗУСИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА НАМОЙИШ ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

***Аннотация.** Мақолада Хоразм воҳасига ислом дини кириб келгандан сўнг маданият, илм-фан ва таълим соҳасидаги юксалишлар ва уларни музей экспозицияларида намоиш этиш мавзуси ёритилган.*

***Калит сўзлар:** Хоразм, ислом дини, меъморчилик, тасаввуф, мадрасалар, илм-фан, музей экспозициялари.*

Хоразм воҳаси Марказий Осиё цивилизациясининг қадимги марказларидан бири бўлиб, бу ерда қадимдан сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик, маданият, илм-фан ва таълим юксак даражада ривожланган. Амударёнинг қуйи ўзанидаги кейинчалик Хива хонлиги пайдо бўлган ҳудудда жойлашган Хоразм суғорма деҳқончилиكنинг фаровон ўлкаларидан саналган. Сахро ва чўллар уни ташқи оламдан узиб қўйган эди, бу ҳолат Хоразмга узоқ вақт мобайнида мустақил сиёсат юритиш имконини берди. Хоразм ислом тарихида ҳижрий 93 йилдан, Қутайба ибн Муслим етакчилигидаги араб фотиҳлари кириб келганидан эътиборан тилга олина бошланди. Ислоннинг кириб келиши маҳаллий аҳоли ҳаёти ва турмушини, урф-одатларини тубдан ўзгартирди. Жаҳон цивилизациясига катта ҳисса қўшган кўплаб алломалар ҳам шу юртдан етишиб чиқди, алгебра ва алгоритм фанларининг асосчиси Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783–850), халқаро илмий жамоатчилик

томонидан XI аср “Беруний асри” деб тан олинган қомусий олим Абу Райҳон Беруний (973–1048), араб тили фонетикаси ва морфологиясини тузган, Қуръонни тафсир қилган, “араб ва ажамлар устози” аз-Замахшарий (1075–1144) ва бошқаларни бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

VIII–X асрларда феодал муносабатларнинг ривож топиши билан Хоразм ўз давлатчилиги, фани, маданияти, шаҳар архитектураси билан бутун мусулмон шарқидагина эмас, балки жаҳондаги иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан юксак даражада тараққий топган мамлакат сифатида Европа мамлакатларида ҳам танилди. X асрга келиб шарқда Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар давлатлари барқарорлашган бир шароитда Хоразм ҳам қудратли мустақил давлатлар қаторида сиёсат юритди. Фан, маданиятнинг равнақига азалдан-азал ҳомийлик қилиб келган Хоразмшоҳлар илм аҳлининг баракали ижодлари учун шароит яратиб бердилар. Ҳатто Мовароуннахрнинг бошқа ҳудудларидаги олимлар ҳам бу даврда Хоразмга таклиф қилиндилар. Бу хайрли анъана Али Ибн Маъмун, (997–1010), Абул Аббос ал-Маъмун ибн ал Маъмун (1010–1017), Абул Хорис Муҳаммад ибн Али (1017) ҳукмронлиги даврида ҳам давом этди. Айнан шу йилларда Гурганжда Хоразмшоҳ Маъмун раҳнамолигида “Дорул ҳикма ва маориф”, ташкил этилди. Бу академиянинг бошида ўрта асрларнинг буюк қомусий олими Абу Райҳон Беруний турган, Ўрта асрлар шарқнинг яна бир буюк фан арбоби Абу Али Ибн Сино ҳам фаолият олиб борган. Маъмун академиясида фаннинг турли соҳаларида ўз даврининг етук олимлари математика, астрономия, психология, фалсафа, мантиқ, тиббиёт, тарих, тилшунослик, фикҳ, география, геодезия, топография, механика каби фанлар билан шуғулланиб, уларнинг келажақда жаҳон миқёсида ривожланишига замин яратганлар.

XI–XIII асрлардан бошлаб, Ўрта Осиёдаги ҳукмдорлар тасаввуф олимларга ҳомийлик қилиб, тариқат шайхларига ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, уларнинг мазоори устига мақбаралар қуриб, ёнларида дарвешлар учун хонақоҳлар барпо этганлар. Тариқат шайхлари ва пирлари ўз халқи ва ватанига садоқат билан хизмат қилганлар, мусулмонларни тарбиялашда, уларнинг манфаатини ҳимоя қилишда намуна бўлганлар.

Марказий Осиёга тасаввуф таълимотининг кириб келиши Хожа Юсуф Ҳамадоний (1048–1141) номи билан боғлиқ бўлса, шу даврда Хоразмда Нажмиддин Кубро (1145–1221) ўз тариқатига асос солди. Кубровийлик тасаввуфнинг машҳур тариқати сифатида XIII аср бошларида Хоразмда Шайх Нажмиддин Кубро асос солгандан сўнг узоқ йиллар дунёнинг турли ўлкаларида амал қилиб келди ва “олтин тариқат” (“тариқати заҳабия”) дея ном олди. Кубровия айнан Ўрта Осиёда, аниқроғи Хоразмда ташкил топган тасаввуф мактаби бўлиб, маънавий ворислик занжири (силсиласи) Маъруф Ал-Кархий (ваф. 816 й.) орқали ҳазрати Абу Бакр ёки ҳазрати Али ибн Абу Толибга бориб тақалади.

Кубро таълимотида мурид (шогирд) руҳининг етти холати табиатнинг етти хил ранги билан боғланган дейилади. Жумладан, оқ ранг – ислом, сариқ ранг – иймон билан боғлиқ бўлган. Зангори ранг – эҳсон, яшил ранг – ишонч, кўк ранг – тўла ишонч, қизил ранг – билим, қора ранг – ҳаяжон рамзи бўлган¹. Бу ранглари қалбга сингдириш учун зикр² вақтида уларни ўйлаб ёки шу ранглarga қараб ўтириш, қалбда фақат Аллоҳ бўлиши керак деб ту-

¹ Каримов Э. Кубравийский вакф XVII–XIXвв: письменные источники по истории суфийского братства Кубравия в Средней Азии. Ташкент-2008. 20 с.

² Зикр ҳақда қаранг: Бабаджанов Б., Мухаммадаминов С. Собрание фетв по обоснованию зикра жаҳр и сама'. Алматы, Ташкент – 2008.

шунтирилган. Меъморий обидаларимиздаги кошинларда айнан, кўк ва оқ рангларни кўп ишлатилиши шу билан боғлиқ бўлса керак. Кубронинг таъкидлашича, зикр пайтида Аллоҳнинг исмларига узлуксиз равишда диққатнинг жамланиши, илоҳий англаш ва билишга олиб келади.

Нажмиддин Кубро билан боғлиқ тадқиқотларни шартли равишда беш гуруҳга ажратиш мумкин:

– Нажмиддин Кубро фаолияти билан боғлиқ ҳолда Хоразм тарихидан хабар берувчи тарихий асарлар. Жумладан, Ибн ал Асирнинг “Ал-комил фи т-тарих”, Жувайнининг “Тарихи жаҳонгушой”, Рашидиддин Фазлуллоҳнинг “Жомеъ ат-таворих”, Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи”, Ҳамдуллоҳ Қазвинининг “Тарихи гузида”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Абулғозийнинг “Шажарайи турк” ва бошқа машҳур тарихий китоб ва тазкиралар;

– Нажмиддин Кубронинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тасаввуфий адабиётлар. Бу гуруҳга Фаридиддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё”, Абдурахмон Жомийнинг “Нафоҳот ул-унс”, Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”, Али Сафийнинг “Рашоҳоту айн ул-ҳаёт”, Боҳарзийнинг “Аврод ул-аҳбоб ва фусус ул-одоб”, Ибн ал-Карбалойининг “Равзат ул-жинон”, Али Акбар Деҳхудонинг “Луғатнома” каби асарларини киритиш мумкин;

– Нажмиддин Кубронинг халқ оғзаки ижодидаги образи ҳақидаги қиссалар ва маноқиблар. Бу гуруҳга “Шайх Нажмиддин Кубро қиссаси”, “Маноқиб Шайх Нажмиддин Кубро”, “Ибн Хожиб қиссаси” каби асарларни киритиш мумкин;

– Нажмиддин Кубро тасаввуф таълимотининг хорижий мамлакатларда ўргинилиши. Бунга М.Ҳ.Бурсавий, Дж.С.Тримингем, Девин Де-Виз, Усмон Турар, Асад Жўшон, Мохир Изз, Ю.Зайдон, К.Макрей, Ф.Майер, Е.Э.Бер-

тельс ва бошқаларнинг тадқиқотларини киритиш мумкин;

– Мустақиллик даври тадқиқотлари: Н.Комилов, А.Ш. Жузжоний, И.Ҳақкул, М.Орипов, Ҳ.Алиқулов, Р.Носиров, Қ.Бўронов, Р.Шодиев, Г.Наврозова, Б.Очилова, О.Шарипова, С.Исмоилов, Э.Зоиров, М.Қодиров, О.Сафарбоев, З.Исҳоқова, А.Бектош ва бошқаларнинг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш ўринлидир.

Хоразмда Яссавия, Нақшбандия тариқатлари ҳам кенг тарқалган. Ҳозирги кунда ҳам Хоразмнинг бир қишлоғи Нақшбандия тариқати одатлари билан яшаб, ибодат қиладилар.

Таъкидлаш жоизки, ислом келиши билан тасвирий санъат йўналиши мураккаб вазиятда қолди, яъни жонзотни тасвирлаш таъқиқланди. Аммо бу санъат бутунлай унут бўлмай, балки янги йўналишларда ривожланди. Энди ҳукмдорларнинг саройлари, бадавлат кишиларнинг хонадонлари чиройли ўсимликсимон ва геометрик нақшлар билан безатила бошланди. Мил. авв. VI–III асрларда бунёд қилинган Хоразмшоҳларнинг Ақчахон қалъа саройининг деворларини подшоҳларнинг катта портретлари беаган бўлса, исломдан кейинги давр ҳукмдорлар саройини нафис ўсимликсимон нақшлар безадик, бу санъат намуналари мусаввирларнинг кенг мушоҳадаларини ранг-тасвирларда намоён қилиб, ранглар ва нақшларга рамзий белгилар ўйлаб топилишига олиб келди. Бу нақшлар билан аждодларимиз бутун ҳаёт фалсафасини ўзлари ижод қилган композицияларда намоёиш қила олдилар.

Манбаларда келтирилишича, Хоразм “маъдани уламо ва шарифи фузало”, “қуббат ул-ислом” нисбалари билан улуғланган. Ушбу атамалар кейинчалик Хива хонлиги пайдо бўлгач қурилган янги мадрасаларга ҳам сифат қилиб берилган. Уларни бир неча мадрасалар пештоқлари-

га безак сифатида ёзилган шеърий таърихларда учратиш мумкин.

Тадқиқотлар кўрсатишича, Хоразм хонлари мамлакатда илм-фан ривожига алоҳида эътибор қаратганлар. Улар илм-маърифатни ва уни тарқатувчи олимларни ниҳоятда қадрлаганлар, шахсий маблағларига илм масканлари – мадрасалар бино қилишни шараф деб ҳисоблаганлар. Бунинг натижасида Хива шаҳри Ўрта Осиёда мадрасаларининг кўплиги жиҳатидан Бухородан кейин иккинчи ўринда турган. Уларда қўшни мамлакатлардан ҳам талабалар келиб таълим олганлар. Хива шаҳрининг ўзида 64 мадраса, 79 та масжид қурилган. Жумладан:

1720 йилда битказилган Шерғозихон мадрасаси “Маскани фозилон” номини олди.

1804 йилда Элтузархон “тожи муҳаммадий ва суннати аҳмадий” бўлган дастору амома кийишни амр қилди-ки, “уч кун муддатда Хоразм мамоликида киши қолмадиким, тожи муҳаммадий била сарафроз бўлмамиш бўлғай”¹.

1834 йилда Оллоқулихон ўзи қурдирган мадрасага Карвонсаройдан тушган даромадни ҳам вақф қилиб берди. Мадраса вақфига ажратилган мулк ва китобларга белги қўйиш учун махсус муҳр тайёрлатди.

Муҳаммад Раҳимхон I ўз даврида (1806–1825) “Қуръон кироати илмини биладиганлар камайиб қолганлиги учун толибларни бу илмдан баҳраманд қилсин деб, Урганчдан келтириб ҳожи Муҳаммад Шариф қорини Жоме масжидига мусаддир (пешво) қилдилар. Яна бир гуруҳ Фурқон ҳофизларини Паҳлавон Маҳмуд зиёратгоҳидаги мадраса ва хонақоҳи олийга тайинлаб, улар учун зарурий нарсаларни ўз мулкидан тайин этган. Ҳожи Муҳаммад қорига Арк ичидаги масжиди шарифнинг ёнидаги бир хужрани

¹ Мунис, Огаҳий. Фирдас ул-иқбол. Н.Жумахўжа ва б. Т.: Ўқитувчи 2010 й. 129 б.

бериб, бу ерда тажвид фанидан ўзига ва шахзодаларга сабоқ берилишини йўлга қўйди. Кент ва маҳаллаларда масжид ва хонақоҳларга эгалик қилувчи қориларни тайин этиб, Чўбин мадрасасининг шариатпаноҳ домулласи мулла Сафога узоқдан келолмайдиганларга бу илмни ўргатишни тайин қилди. Хоннинг ўзи бу илмни ўрганиб, ҳожи Муҳаммад Шариф қорига сарпой ва инъомлар, ҳовли ва ер, хизматкор ва канизаклар бериб, тамоми қариндошларига тархон ёрлиғи берди”¹.

1806–1825 йилларда ҳукмронлик қилган Муҳаммад Раҳимхон I томонидан бир гуруҳ хожаларга берилган Тархон ёрлиғининг қисқача мазмуни:

“Абул Музаффар вал Мансур Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон сўзимиз.

Ҳамд ул подшоҳиға ким табақоти осмонни *валақад зайианно само ад-дунё* (“Мулк” сураси, 5-оят) базийнат ал-кавокиб бирла музайян қилди. Ва саломлар бўлсин Ул пайғамбаригаким, уни юқори мақомда ассалом алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотух деб муайян қилди. Хоразмда яшовчи барча амалдорларга маълум бўлсинким, исмлари келтирилган 9 нафар хожаларга Тархон ва марфуъи қалам қилдуқ. Эмди, бу мазкур бўлган жамоатни Тархон билиб, барча подшоҳлик ва девонхона солғитларидан озод билиб, амалдорлар қадамларин ва аҳли қалам қаламларин тортотутсунлар. Улар ҳар ерда экин эксалар ва ниҳол тиксалар (ер ўлчови солиғи) тиламасунлар ва ипакларидин мол олмасунлар. Элчи ва йўтар (чопар), борғучи ва келгучи уйларига тушиб, гала ва қораларидин улоғ тутмасинлар (қўй ва аравага қўшиладиган от, туя, қорамолларидин олмасинлар). Божбон (бож йиғувчи) ва киштибон (кемачи) ва қўриғбон ва дарвозабон, бий, қоровул, катовул (қалъа соқчиларининг бошлиғи) бир ҳабба

¹ Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. қўлёзма. В.212 б.

(дона, олтин ва қимматбаҳо тошларни ўлчашда ишлатиладиган энг кичик ўлчов бирлиги) ва бир динор (олтин танга) таъма ва тавқий қилмасинлар. Ҳеч важҳдин зарар ва заҳмат етқуриб озурда хотир қилмасинлар ва ҳар йилда тоза нишон тиламасинлар токим бу мазкур бўлғон жамоат тинч кўнгил ва осуда хотир бўлиб, (беш вақт намозни қанда қилмай) бизнинг дуои давлат абадимизга машғул бўлғайлар деб, 1224 жумодиул соний ойида (1809 йил июл-август) муҳрлик нишон битилди”.

IX асрнинг иккинчи ярмида, Муҳаммад Раҳимхон II Феруз (1864–1910) даврида Хива хонлигининг маданий ҳаётида ўзига хос юксалиш жараёнлари юз бериб, бунёдкорлик, ободонлаштириш ҳамда маданий ривожлантиришга эътибор қаратилган. Тўра Мурод минораси (1888 йил), Бикажон бика минораси (1894 йил), Полвон қори мадрасаси (1905 йил), Қози калон мадрасаси (1905 йил), Полвон дарвоза (1906 йил), Ислон Хўжа мадрасаси ва минораси (1910-1911 йиллар) ва бошқа кўплаб меъморчилик обидалари бевосита Муҳаммад Раҳимхон раҳбарлиги ва ҳомийлигида қурилди. Маълумотларга қараганда XIX асрнинг 40-йилларида Ичан-қалъада хон саройидан ташқари 17 та масжид, 22 та мадраса, карвонсарой ва катта бозор бўлган. XX аср бошларига келиб эса Хивадаги масжидлар сони 93 тага, мадрасалар эса 63 тага етган. Муҳаммад Раҳимхон II ҳукмдорлар ичида энг илғор, маърифатпарвари бўлиб, Хоразмда диний уламоларнинг қаршилигига қарамасдан, Худойберган Девоновнинг фото-кино санъатини ўрганиш ва ривожлантиришига ҳомийлик қилди. Шайхул-исломга маросимларда кийиши учун зар иплар билан дуо ва оятлар битилган хирқа кийгизди.

XVIII–XIX асрларда Хива хонлигида таржимонлик илмига ҳам алоҳида эътибор берилган. Ўша даврда хон

саройида машҳур тарихчи ва адиблардан иборат махсус таржимонлик мактаби шаклланди. Ўрта Осиёнинг бирорта жойида ўша даврда таржимонлик санъати Хива хонлигидагидек ривож топмаган эди. Диловархўжа, Худойберди ибн Қўшмуҳаммад, Огаҳий, Баёний, Комил Хоразмий, Табибий, Муҳаммад Расул мирзабоши ва бошқалар Хива таржимонлик мактабининг етук алломаларидан эдилар. Моҳир таржимон ва шоир Диловархўжа томонидан Оллоқулихон кўрсатмасига биноан Зайниддин Восифийнинг “Бадое ул-вақое” номли асари форсчадан ўзбек тилига таржима қилинди. Таржимонлик илмида Мунис ва Огаҳийлар алоҳида шухрат қозонганлар. Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарининг биринчи китоби ва иккинчи китобининг биринчи ярми Мунис томонидан форсчадан ўзбекчага таржима қилинади. Муниснинг вафотидан кейин Огаҳий Мирхонд асари таржимасини ниҳоясига етказади. Худойберди ибн Қўшмуҳаммад Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарини ўзбек тилига таржима қилди. XVIII аср охири XIX аср бошларида Хивада маънавий қадриятларга, китоб тайёрлаш, уни безаш, хаттотлик санъатига қизиқиш анча кучли бўлган. Хон саройида, масжид ва мадрасалар қошида хаттотлик, таржимонлик, китоб тайёрлаш ва мусаввирлик мактаблари шаклланади. Диний китоблар кўпинча куфий ёзувида, илмий, тарихий ва бадиий асарлар эса настаълиқ хатида битилган. Хива мадрасалари, унинг пештоқлари, сарой ва иморат деворлари, эшик, дарвоза, устун ва мармар тахтачаларга битилган ёзувлар ва шеърый лавҳалар хатти сулс, хатти райҳоний усулларида ёзилган. Хива, Янги Урганч, Хазорасп шаҳарларида махсус китоб бозорлари ишлаб турган. Туркий, араб, форс-тожик тилида битилган қўлёзмалар кўчирилиб китоб бозорларида тарқатилган. Хива мадрасаларида ёшларга хаттотлик ва

хуснихатлик санъатидан таълим берилган. Мунис, Комил Хоразмий, Муҳаммад Расул Мирзо, Баёний, Юсуф Рожий, Бобожон Санойи, Муҳаммад Паноҳ Хоразмий, Худойберган Мухркан, Абдулла Болта ўғли ва бошқалар Хива хаттотлик мактабининг пешқадам вакилларида саналган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича XIX асрда Хива хонлигида 90 га яқин истеъдодли хаттотлар фаолият кўрсатганлар. Ёзув санъатининг моҳир устаси бўлган Мунис 1804 йилда хаттотлик санъатига бағишлаб ўзининг “Саводи таълим” қўлланмасини тайёрлаган. Бу рисола Хива мадрасаларида талабаларга дарслик сифатида ўргатилган.

Музей экспозицияларида Хоразмга оид юқорида зикр этилгандек жиҳатларни кўрсатиш ушбу заминнинг Марказий Осиёдаги ислом цивилизациясидаги ўрнини кўрсатишга ёрдам беради.

Тангиров Обид Эшмахматович,
Имом Бухорий номдаги Тошкент ислом институти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИ МУЗЕЙИДА XIX АСР ОХИРЛАРИ – XX АСР БОШЛАРИДА ТОШКЕНТ МАДРАСАЛАРИ ФАОЛИ- ЯТИ ЭКСПОЗИЦИЯСИНИ ЯРАТИШ ВА ЭКСПОНАТ- ЛАРНИ ТОПИШ МУАММОЛАРИ

Аннотация. Мақолада XIX аср охирлари – XX аср бошларида Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларидан бири Тошкентда фаолият кўрсатган мадрасалар, улардаги таълим тизимининг ташкил этилиши, лавозимлар ва уларнинг вазифалари, ўқув муддатлари, ўқитиладиган фанлар каби масалалар ёритилган. Шунингдек, Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси тарихи музейининг мадрасалар фаолиятига оид экспозициясини ташкил этишга оид таклифлар билдирилган.

Калит сўзлар: мактаб, мадраса, қалам, вақф, ҳужра, мударрис, мутавалли, талаба, фан, адно, авсат, аъло, экспонат, экспозиция.

Барча даврларда таълим давлат ва жамият ривожининг асосий устуни бўлиб келган. Шунинг учун ҳам илм-фан, таълим-тарбия ривожига ўзбек давлатчилиги тарихида катта аҳамият берилган. Жумладан, Ўрта Осиёда хонликлар даври тарихига назар ташланадиган бўлса, бир неча сулолалар ҳокимиятга келиб, мустаҳкам сиёсий бирликка эга бўлмаса-да, лекин фан ва таълимга эътибор тўхтамаган.

Ўрта Осиёга ислом дини кириб келиб ёйила бошлагандан кейин IX асрдан бошлаб вақфлар эвазига мадра-

салар ташкил этила бошлаган. Мадрасаларнинг пишиқ гиштдан мустаҳкам қурилишининг сабаби уларнинг кўпроқ вақт давомида фаолият кўрсатиб, таълим-тарбиянинг ривожланиши ва илм-фаннинг равнақига узоқ вақт хизмат қилишини кўзда тутган.

Минтақада яшаган халқлар ёшлар таълим-тарбиясига алоҳида эътибор қаратиб, бу борада ўзига хос тизим шаклланиган. Асрлар давомида бу заминда илм, таълим-тарбия муаммоларига энг устувор масала сифатида қаралган, илм-ли кишиларга ҳурмат-эътибор ниҳоятда юқори бўлган. Саводхонлик даражасини ошириш, билимли, тажрибали кадрларни етиштириш ҳамда бунинг учун ўқув муассасаларини кўпайтириш ва уларда сифатли ўқув жараёнини ташкил этиш борасида муҳим ишлар амалга ошириб келинган. Ўрта Осиёда асрлар давомида мактаб, қорихона, далоилхона ва мадрасалар асосий анъанавий ўқув муассасалари сифатида шаклланиб келган.

Мадрасалар жамиятга асосий кадрлар етказиб берувчи маскан ҳисобланган. Хусусан, XIX аср охири – XX аср бошларида юртимиз ҳудудида кўплаб мадрасалар мавжуд бўлган. Россия империяси босиб олган давргача Ўрта Осиёдаги учта давлат – Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларида таълимга алоҳида эътибор билан қаралган. Бухоро шаҳри амирликнинг маркази бўлса, Қўқон ва Хива хонликларнинг марказлари ҳисобланган. XIX аср охири – XX аср бошларида матбуот материалларига таяниб айтганда, Қўқон шаҳрида 38 та мадраса¹, архив ҳужжатларига кўра Хива шаҳрида 59 та мадраса², Бухорода 200 тага яқин мадраса фаолият кўрсатган³. Тошкент шаҳрида А. Добросмислов Россия босқинидан олдин 10

¹ Юсуфхон мирзо. Қўқон мадрасаларининг рўйхати // Туркистон вилоятининг газети. – 1907. – №. 87.

² Ўзбекистон миллий архиви, И-125-жамғарма, 1-рўйхат, 596-иш.

³ Фитрат А. Танланган асарлар. – Тошкент, Маънавият, 2000. – Б. 111-113.

та мадра- сада жами 800 тага яқин ўқувчи ўқиганлигини ёзади¹. 1866 йил шаҳарда бўлган П. Пашино 15 та мадраса (шулардан бештаси Лашкар бекларбеги, Хўжа Аҳрор, Бароқхон, Маҳмуд дастурхончи ва Бўрихўжа йирик мадрасалар) фаолият кўрсатганлигини ёзади². А.П.Хорошхин шаҳарда 17 та мадраса фаолият кўрсатса-да, улар орасида Бароқхон, Бекларбеги, Эшонкули додхоҳ, Хўжа Аҳрор валий, Дарвешхон (Кўкалдош), Шокирхон мадрасалари йирик бўлганлигини кўрсатади. Ю.Скайлер шаҳарда 17 та йирик мадраса борлигини келтирган³. А.П.Хорошхиннинг маълумотларига таяниб, даҳалар бўйича тақсимлаганда Себзор даҳасида 8 та (Шукурхон, Бекларбеги, Шоҳбекбий, Исохўжа қози Тошкандий, Чамсанбий (Жуманбий), Наврўз Муҳаммад (Бароқхон), Мўйи Муборак, Ҳазрати имом), Кўкча даҳасида 2 та (А.Хорошхин Бўрихўжа эшон мадрасасини пишган ғишдан қурилганлигини ва яна бир мадрасанинг лойдан бунёд бўлганлигини ёзади, Бешёғоч даҳасида 3 та (Хўжа Аҳрор валий, Кўкалдош, Саид Абулқосим), Шайхонтоҳур даҳасида 3 та (Эшонкули Лашкар қушбеги, Тахятас, Дегрез) мадраса мавжуд бўлганлигини келтиради⁴. “Тарихи жадидаи Тошканд” асарини ўрганган тарихчи Ў.Султоновнинг маълумотларига таянадиган бўлсак, Муҳаммад Солиххўжа шаҳардаги йигирмата мадрасани тилга олган⁵. Булар Хўжа Аҳрор, Кўкалдош, Муҳаммад Алихон, Эшонкули додхоҳ, Юнусхон, Қосимбой Қоратутий, Маҳмуд дастурхончи,

¹ Добросмыслов А.Н. Ташкент в прошлом и настоящем. – Ташкент, 1912. – С. 45.

² Пашино П.И. Туркестанский край в 1866. – СПб., 1868. – С. 159, 176.

³ Скайлер Ю. Туркистон: Рус Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғўлжага саёҳат қайдлари. Таржима ва изоҳлар муаллифи З. Саидбобоев. – Тошкент. “Ўзбекистон”, 2019. – Б. 124.

⁴ Ўша манба, ўша бет.

⁵ Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – Б. 143-162.

Бароқхон, Мўйи Муборак, Бекларбеги, Шукурхон, Исохўжа қози, Шукурхон (иккинчиси), Жуманбий, Юсуфхўжа халфа, Ҳофиз Кўҳакий, Муҳаммад Каримхўжа халифа, Эшон Бўрихўжа Санчиқмоний, Шарафибий, Нормуҳаммад қушбеги, Абулқосимхон мадрасаларидир. Юқорида келтирилган турли манбалардан олинган маълумотларга суянилганда, XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкент шаҳридаги мадрасалар сони 20 тадан кам бўлмаган. Тошкент шаҳридаги энг йирик мадрасалардан Хўжа Аҳрор валий, Юнусхон, Бароқхон, Қўкалдош мадрасалари XV–XVI асрларда қурилган бўлса, Бекларбеги, Эшонқули додхоҳ, Маҳмуд дастурхончи, Нормуҳаммад қушбеги, Мўйи Муборак каби мадрасалар Қўқон хонлиги ҳукмронлиги пайтида бунёд этилган¹.

Мадрасаларда ҳам мактаблардаги каби бомдод наомидан кейин дарслар бошланган. Мактабларда эса ўқувчилар тахминан соат 10 гача ўқишда бўлишган. Кейин уйларига бориб ёки уйларида олиб келган нон ва ширинликларни еб-ичиб олишганларидан сўнг яна тахминан соат бирларгача дарсда бўлишган. Халқ тилида биринчи танаффус “нонхўрак”, пешин атрофидаги танаффус “ошхўрак” деб аталган. Кейин уйларига кетишган ва тушлик қилиб бўлганларидан сўнг яна мактабга келган ва тўрт-бешларгача яна таълим билан машғул бўлишган². Ўқувчилар ўқиш бўлган кунлари куннинг асосий қисмини дарсда ўтказганлар. Дарслар йилнинг октябрь-март ойларида давом этган.

- Ўрта Осиёда исломнинг дастлабки даврларидан хат-савод чиқарадиган бошланғич мактаб даври ўртача икки йил давом этса, ўқувчилар учун таълим жараё-

¹ Алихожиев М. Қўқон хонлигининг маданий ҳаётида мактаб ва мадрасаларнинг тутган ўрни. Тарих фанлари номзодлигини олиш учун диссертация. – Тошкент. 2012. – Б. 74.

² Газета “Средне-азиатская жизнь”, 1906, № 271. / Туркестанский сборник том 441, 1907.

ни мадрасанинг ибтидоий босқичида олиб борилган. Бу босқичда ўртача 7 йил ўқилгач, кейинги рушдий босқичда ўртача 7-8 йилча, олий босқичда эса ўқув муддати 5 йилча давом этган. Мадрасани битирган талабалар турли лавозим ва вазифаларда ишлаб аҳолининг зиёли қатламини ташкил этган. Мадрасада талаба нақлий ва ақлий илмлар тўғрисида адно, авсат ва олий даражаларда илм савиясига қараб таълим жараёнларини давом эттирган. Мадрасаларда мударрис, мутавалли, ўқувчи толиб¹, сартарош, фаррош, дарбон каби вазифадорлар фаолият олиб бориб, ҳар бирининг аниқ функцияси бўлган. Масалан, мутаваллининг иши талабаларга таълим-тарбия бериш бўлган. Мутавалли мадраса вақфи ва хўжалигини бошқарган, сартарош мадраса аҳлининг соч-соқолини тўғирлаган, фаррош тозалик ишларига масъул бўлган, дарбон мадрасани ҳимоя қилиб, кириб-чиқишни тартибга солган. А.Атаевнинг “Мадрасалар тарихига бир назар” мақоласида “мадрасалар Ғарб университетларининг Шарқдаги кўринишлари ҳисобланади”,² – дейди. Ҳақиқатан, мадрасалар жамиятга турли соҳа кадрларини етказиб берувчи асосий таълим ўчоғи ҳисобланган. Ҳар бир мадраса ҳовлисининг ўртасида кичкина таҳоратхонаси бўлган³.

Кейинги босқичга ўтиш белгиланган китобни ўқиб, ёдлаб ижоза олиш эвазига амалга оширилган. Толиблар ўқийдиган босқичига қараб вақфларда белгиланган миқдорда адно, авсат, аъло даражалари бўйича маош билан таъминланган. Одатда вақфномаларда талабаларнинг ма-

¹ Маълумотларга кўра, мадрасанинг дастлабки босқичларида таълим олувчилар талаба ёки толиби илм дейилган, юқори босқичлардагилар мулло дейилган экан.

² Атаев А. Мадрасалар тарихига бир назар // Мозийдан садо. – 2008, – № 3. – Б. 30.

³ Керенский Ф. Медресе Туркестанского края // Журнал министерства народного просвещения. № 11 за 1892 г. // Туркестанский сборник. Т. 418. – Ташкент, 1907. – С. 1.

ошлари мадраса биносида таъмирталаб жойи бўлмаса, ёритиш мосламалари етарли бўлсагина берилиши белгиланган. Чунки асосан, мадрасада талаба ўқиб истиқомат қилганлар. Улар маошларини тўлиқ олишликлари учун мадраса биносини бус-бутун сақлаш чораларини кўрганлар. Мадрасада ўқиш муддатлари ҳақида гап кетганда, мадрасада адно даврида ўқиш 9-10 йилгача давом этган. Бу даврда исломнинг асосий рукнлари, форс тили, араб тили грамматикаси, фикҳ ва мантиқ илмларига оид китоблар ўқитилган. Авсат даврида мадраса талабалари 7-8 йил давомида таълим олганлар ва араб тилида ақоид илми, фикҳ, мантиқ, араб грамматикаси, тасаввуф каби илмлар кенг чуқурлаштириб ўқитилган. Олий босқич 5 йилча давом этиб ақоид, фикҳ, Қуръони каримнинг тафсири чуқурлаштириб ўқитилган. Шунингдек, табиатшунослик, география, тарих, математика каби фанлар бўйича мактаб ва мадраса талабаларига она тилида таълим берилган¹. Ушбу маълумотлардан шуни англаш мумкинки, юқорида келтирилган нақдий илмлар, яъни Қуръони карим, ҳадис илми, фикҳ, тафсир, ақоид кабилар араб тилида олиб борилган.

Мадраса таълими одатда деҳқончилик мавсуми ҳисобланмаган куз-қиш фаслларида, яъни 21 сентябрдан 21 мартгача давом этган. Наврўз арафасида хоннинг таҳсил ҳақидаги фармони чиққач, талабалар олти ойга таътилга чиққанлар. Мадрасада таълим олувчи талабалар ўлғайган, оиласида асосий ишчи кучи бўлгани учун улар таътил давомида ўз оилаларининг иқтисодий эҳтиёжларини қондириш мақсадида деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик билан баъзилари эса мардикорлик қилиб пул топганлар. Ҳафтада мударрис шанба, якшанба, душанба кунлари талабаларга таълим бериш, вазифаларни сўраб

¹ Граменицкий С. Краткая историческая записка об устройстве инородческого образования в Туркестанском крае // Туркестанский сборник. Т. 481. – Ташкент, 1908. – С. 163-182.

олиш ва топшириш билан машғул бўлган. Чоршанба, пайшанба, жума кунлари талабаларнинг ўзлари мустақил мутолаа қилиб, мударрис топширган вазифаларни бажариш билан шуғулланганлар. Дарс топширишга тайёр бўлганлар жума куни вақтини мустақил илм қилиш, қўшимча ибодатлар ва байрамона кайфият билан ўтказган.

Мадраса ўқув дастурига қўра, дарслар улуми нақлия, яъни шариатда буюрилган ва улуми ақлия, яъни инсонга Аллоҳ берган ақлнинг ҳосиласи натижасида вужудга келган илмларга ажратилган. Улуми нақлия илмлари сифатида Қуръони карим, ҳадис илми, фикҳ, тафсир, ақоид каби фанларга оид китоблардан сабоқ берилган. Улуми ақлияга фалакиёт, риёзиёт (математика), илми нуҷум (астрономия), ал-жабр (алгебра), кимё, ҳандаса (геометрия), география, тарих, фалсафа, адабиёт, мантик, араб тили, мусиқа, хаттотлик, одоб-ахлоқ илмлари ўргатилган. Ўрта Осиё ҳудудида, жумладан, Тошкент шаҳридаги мадрасаларда талабаларга бир қанча китоблардан таълим бериш анъанаси асрлар давомида шаклланиб келган ва XIX асрнинг охири – XX аср бошларидаги Тошкент мадрасаларида ҳам айна шу китобларни тугаллаш эвазига ўқув жараёни такомиллашиб бораверган¹. Шайх Саъдий Шерозийнинг “Тулистон” ва “Бўстон”, Сўфи Оллоёрнинг “Мурод ул-орифин”, Имом Ғаззолийнинг “Минҳож ал-Обидин” асарлари ёд олинган ва маъноси тушунтирилган. Араб тили грамматикаси ва қоидаларини ўрганишда “Аввали илм” дарслиги, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Манзумаи авомил”, Шамсиддин Муҳаммад ибн Абулқосим Муъиззийнинг “ал-Муъиззий” асари, Маҳмуд Замаҳшарийнинг “Ҳаракат”, “Масъалат ал-хуруф”, Абдуррахмон Жомийнинг “Шарҳи мулло Жомий” каби асарлари ўзлаштирил-

¹ Керенский Ф. Медресе Туркестанского края // Журнал министерства Народного просвещения. № 11 за 1892 г. // Туркестанский сборник. Т. 418. – Ташкент, 1907. – С. 1-35.

ган. Фикҳ илми Кайдонийнинг “Фикҳ ал-Кайдоний” асари, Убайдуллоҳ Бухорийнинг “Мухтасар ал-Виқоя” асари, Абу Ҳафс Умар ан Насафийнинг “Заллат ал-қорий” асари, Маҳмуд Бухорийнинг “Виқоят ар-риоя” асари, Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари, Низомиддин Шошийнинг “Усул аш-Шоший” асари, Мулло Сиддиқийнинг “Нур ал-анвор” асари, Имом Ҳофизиддин ан-Насафийнинг “Манор ал-анвор фи усул ал-фикҳ” каби асарлар асосида ўрганилган. Қуръони каримнинг тафсири Жалолиддин ас-Суютийнинг “Тафсир ал-Жалолайн” асарида, Маҳмуд аз-Замаҳшарийнинг “Тафсир ал-Кашшоф” асарида, Носириддин ибн Умар ал-Байзовийнинг “Тафсир ал-Қозий” каби асарлардан фойдаланганлар. Имом Бухорийнинг “Саҳиҳ ал-Бухорий” асари, Валийуддин Муҳаммад Хатиб Табризийнинг “Мишкот ал-масобех” асари кабилардан ҳадис илмига оид илмлар берилган. Ақоид илми юзасидан Имом Аъзам Абу Ҳанифа қаламига мансуб “Фикҳ ал-акбар” китоби, Абу Ҳафс Умар ан-Насафийнинг “ал-Ақоид ан-Насафийя” китоби, Азудиддин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ал-Ийжийнинг “Ал-Ақоид ал-Азудийя”, Жалолиддин Давонийнинг “Шарҳ ал-Ақоид ал-азудийя” каби китобларидан таълим берилган. Шунингдек, арифметика, геометрия, география, тиббиёт, фалакиёт, тарих каби фанлардан мударрислар ўзларининг умумий билимлари асосида талабаларга маълумотлар берганлар. Тарих фани бўйича ислом тарихи, пайғамбарлар тарихи, шунингдек, ҳукмдорлар тарихи акс эттирилган китоблар ўзлаштирилган. Тиббиёт фанида турли гиёҳлар билан даволаш сирлари акс эттирилган асарлар ўргатилган. Мадрасаларда “илми ҳисоб” дастури ўрта асрларда яшаган улуғ қомусий олимлар Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Хизр Хўжандий, Рустам Кўҳий, Абу Райҳон Беруний, Носириддин Тусий, Жамшид Коший, Али Қушчилар томонидан яратилган математикага оид асарлар ва

уларга ёзилган шарҳлар асосида ўргатилган¹.

Мадрасаларда курсдан курсга ўтиш катта китобларни тугаллаш ва имтиҳон топширишдан иборат бўлган. Имтиҳонларда мураккаб вазифалар (масалан, арабчадан ўзбекчага, форсчага таржима қилиш, шарҳлаш каби) ҳам берилиб, унда мударрислар билан бирга шаҳарнинг қозилари, муфтилари, катта мударрислар, шаҳарнинг обрў-эътиборли зиёли кишилари, талабаларнинг оталари иштирок этганлар².

- Мадраса ҳужралари асосан, талабаларнинг ўзлари учун дарсхона ва ётоқхона вазифаларини бажарган. Уларнинг катталиги Ф. Керенскийнинг маълумотига кўра, тахминан 3-6 квадрат аршин³ бўлиб, бундай хоналарда 3 тадан 5 тагача талаба истиқомат қилган⁴. Хоналар совуқ кунларда сандаллар ва оташдонлар билан иситилган. Мударрислар билан олиб бориладиган умумий ўқув дарслари асосан, катта дарсхонада амалга оширилган.

Демак, XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Тошкент шаҳридаги мадрасаларда маҳаллий таълим анъаналари давом эттирилган ва тизимли ташкил этилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсияларни илгари суриш мумкин:

- Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси тарихи музейи экспозициясида Тошкент шаҳрининг тарихий харитасини жойлаштириш ва унда мадрасаларнинг жойлашув ўрни, шунингдек, баъзи мадрасаларнинг макетларини намойиш этиш;

- Экспозицияда мадрасадаги ўқув босқичларини схе-

¹ Расулов Б. Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалар тарихидан. – Андижон. 1996. – Б. 54.

² Чалақозоқ мадрасасида имтиҳон // Туркистон вилоятининг газети. 1903, № 6. – Б. 3.

³ бир аршин 72 сантиметр атрофида.

⁴ Керенский Ф. Медресе Туркестанского края // Журнал министерства народного просвещения. № 11 за 1892 г. // Туркестанский сборник. Т. 418. – Ташкент, 1907. – С. 1-2.

малар орқали намойиш этиш; қалам, ғишт, мадраса меъморчилиги билан боғлиқ экспонатлар (ҳандасавий ва ислимий нақшларнинг парчалари, мозаикалар, вақфнома-лар, токча, китоб, жавон, лавҳ, қаламдон, сиёҳ, сиёҳдон, шунингдек, сандал, чироқ, шам, кўрпача, кўрпа, наmat, мадрасада дарс жараёни тасвири, мударриснинг уст-бош кийимлари, талабаларнинг бош ва устки кийимларидаги босқичлар бўйича фарқларнинг ўсиб бориши, сартарош анжомлари, сандал, жавон, шунингдек, мадраса хужрасига оид бошқа ашёларни акс этириш;

– Фанлар бўйича дарсликлар, имтиҳон жараёнларини акс эттирувчи тасвирлар ёки маълумотлар, мадрасалар битирувчиларининг турли соҳаларда фаолият олиб боришини акс эттирувчи схема ва турли фанлар бўйича дарсликларнинг қўлёзмаларини ва тошбосмаларини ёки уларнинг нусхаларини намойиш этиш.

2023 йил 31 январ куни “Wyndham Tashkent”
меҳмонхонасида ўтказилган *“Ўзбекистондаги ислом
цивилизацияси тарихи музейини шакллантиришга оид
долзарб масалалар”* мавзусидаги
республика илмий-амалий конференцияси

ТАВСИЯЛАРИ

(Ўзбекистон Республикаси, Тошкент шаҳри)

Ўз миллий тарихи ва маданиятига, дунёда энг катта бойлик бўлган интеллектуал ва маънавий салоҳиятга чуқур ҳурмат билан ёндашиш, уни асраб-авайлаш ва бойитиш, шу асосда ёш авлодни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш жаҳондаги ҳар бир давлат ва жамиятнинг тараққиётида ҳал қилувчи ўрин эгаллайди.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази халқимизнинг яратувчилик даҳоси билан бунёд этилган ана шундай ноёб меросни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, улар билан халқимиз ва жаҳон жамоатчилигини таништириш, динлараро ва цивилизациялараро мулоқотни мустаҳкамлаш, инсон қалби ва онгини эгаллаш учун турли хавф-хатарлар кучайиб бораётган бугунги мураккаб даврда ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини очиб бериш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялаш мақсадида фаолият олиб бормоқда.

Марказ таркибидаги Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси тарихи музейи юртимиз ўтмиши, халқимиз маданияти ва турмуш тарзи, илм-фани ва санъати ривожига дахлдор қимматли маълумотларни ўзида мужас-

сам этган, уларни ўрганишга қаратилган фундаментал тадқиқотларни амалга оширадиган йирик илмий-маданий ўчоқлардан бирига айланиши лозимлигидан келиб чиқиб, республикамизнинг етук олимлари ва эксперт-мухтаassisлари томонидан қуйидагилар тавсия қилинади:

- Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси музейи учун ашёлар ва экспонатлар рўйхатини тузишда миллий санъат дурдоналарига ва уларнинг ривожланиш босқичларини аниқлашга алоҳида эътибор бериш; ушбу дурдоналарни Ўзбекистон музейларидан ташқари, хориждаги ислом санъати музейлари каталогларидан, шунингдек, Марказий Осиё санъатига оид илмий монография ва нашрлардан излашни фаоллаштириш;

- Музей экспозицияларида ифодаланадиган ғоялар тафсилотига қизиқувчиларнинг талабларини тўлақонли қондириш учун уларнинг виртуал кўринишдаги электрон иловаларини ҳам яратиш; аجدодларимиз эришган ютуқлар ва уларнинг илмий-ижодий биографиясига оид муфассал маълумотларни музей тач-панелларга жойлаштириш;

- Юртимиз тарихи ва миллий қадриятларимизни ўрганиш эҳтиёжидан келиб чиқиб, аجدодлардан мерос қолган қўлёзма китоблар, тарихий ҳужжатлар ва тош-босмаларни тадқиқ этиш ишларини қўллаб-қувватлаш учун Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази қошида жамоат фондиди ташкил этиш;

- Ўзбекистон Республикасининг қадимий ёзма манбалар Миллий реестрини тузишда муҳрлар тавсифига алоҳида эътибор қаратиш; барпо этилаётган музейда ҳукмдорларга тегишли ва бошқа ноёб муҳрлар экспозициясини ташкил этиш; Ўзбекистон ахборот агентлиги ҳамкорлигида Ўзбекистон тарихига оид муҳрлар электрон платформасини яратиш ва уни музейнинг таркибий қисмига айлантириш;

- Биринчи ва Иккинчи Ренессанслар даврида Марказий Осиёда шаклланган ва фаолият юритга илмий марказлар ғоясини визуаллаштириш;

- Яқин ва Ўрта Шарқ, Марказий Осиё миниатюра санъати ривожланиши учун асос бўлган XIV асрга оид манбалар тўғрисида маълумот берувчи стендни яратиш;

- Марказий Осиё миниатюра санъати ривожланиши тўғрисида юртимиз ва хорижда нашр этилган адабиётларнинг электрон вариантларини жамлаш; ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондидаги энг ноёб миниатюра намуналаридан муляж ёки эгизак нусхаларни яратиш; ноёб миниатюраларнинг намоиш этишга мослаштирилган катталаштирилган эгизак нусхаларини яратиш; китобат санъати, қадимги қутубхона, ижод жараёнини намоиш этувчи моделни тиклаш; инновацион технологиялар асосида миниатюра санъати ривожланишини анимацион ёки тўрт ўлчамда намоиш этишни йўлга қўйиш;

- Тасаввуф ғояларини ҳаётий масалалар, жумладан, ижтимоий ахлоқ, ҳалол меҳнат, инсонпарварлик каби қадриятлар асосига қурилганини экспозиция орқали тарғиб қилиш;

- Ўрта Осиё мусулмон тангаларини музей экспозицияларида намоиш этиш;

- Ўзбекистондаги муҳим эпитафиялар рўйхатини тузиш; эпиграфик ёдгорликларни музейда акс эттиришга эътиборни кучайтириш;

- Вақф институтининг Марказий Осиё тараққиётидаги ўрнини ёритувчи назарий экспонатларни жамлаш ва экспозициялаштириш;

- “Темурийлар даврида китобат санъати” номли экспозиция ташкил этиш ва муқовасозликни унинг бир йўналиши сифатида ёритиш;

- Темурийлар даврида муқовасозликка олиб кирилган ҳар бир янги техник йўналишни илм-фандаги кашфи-

ёт сифатида кўрсатиб бериш. Бу даврда муқовасозликда қўлланилган ва янги кашф қилинган ҳар бир техник йўналишни ифода этувчи Темурийлар даврида яратилган муқоваларнинг муляжини яратиш, муқовасозлигида қўлланган асбоб-ускуналарни, муҳрларни, яхлит қолипларини мужассам этган экспозицияни яратиш;

- Камолиддин Жаъфар Бойсунғурий томонидан тузилган “Арзашоҳ” ҳужжатининг сканер нусхасини музейда намойиш этиш;

- “XIX асрнинг иккинчи ярми–XX асрнинг бошларида ислом маданияти” бўлимини ташкил этиш; унда Туркистонда жадиличлик ҳаракатининг йирик намояндлари фотосуратлари, уларнинг янги усул мактабларини ташкил этиш, бундай мактаблар учун дарсликлар яратиш борасидаги фаолиятини ёритувчи материалларни намойиш этиш; ўзбек миллий театрининг туғилиши билан боғлиқ материаллар, ўзбек тилидаги биринчи газета ва даврга оид бошқа ашёлар билан экспозицияни бойитиш.

Конференция иштирокчилари томонидан зикр этилган тавсияларнинг ҳаётга татбиқ этилиши Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси тарихи музейини шакллантиришда ёрдам беради деб умид билдирадilar.

МУНДАРИЖА

<i>Миноваров Ш.Ш.</i> КИРИШ.....	3
<i>Холхўжаев С.М.</i> ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИ.....	9
<i>Ҳакимов А.А.</i> ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙИ КОНЦЕПЦИЯСИДА ТАСВИРИЙ САНЪАТ ВА ХУНАРМАНДЧИЛИКНИНГ ЎРНИ.....	13
<i>Мунавваров З.И.</i> МОВАРОУННАХР ИЛМИЙ МАРКАЗЛАРИ ҲОЯСИНИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИ МУЗЕЙИДА ВИЗУАЛЛАШТИРИШ АҲАМИЯТИ.....	31
<i>Зиёдов Ш.Ю.</i> ИСЛОМ ДАВРИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ СФРАГИСТИКАСИ (МУҲРИШУНОСЛИГИ) НАМУНАЛАРИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА ЁРИТИШНИНГ АҲАМИЯТИ.....	40
<i>Мадраимов А.А.</i> МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МИНИАТЮРА САНЪАТИ РИВОЖИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОНАТЛАРИДА АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАСИ	51
<i>Тўраев Ҳ.</i> МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИ ТАСАВВУФ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШ ВОСИТАЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА.....	58
<i>Алимова Д.А.</i> ТУРКИСТОН ЖАДИДЧИЛИГИНИНГ ИСЛОМ ФАЛСАФАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ ВА УНИ МУЗЕЙДА АКС ЭТТИРИШ АҲАМИЯТИ	67
<i>Сулаймонов Р.Ҳ.</i> ҚАДИМГИ ТУРОН ЁКИ ЎРТА АСРЛАРДА ТУРКИСТОНДА ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР ДИАЛОГИ ВА РЕНЕССАНС ЖАРАЁНИДА ТУТГАН ЎРНИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....	77

<i>Бекмирзаев И.Н.</i> МУСУЛМОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ЮТУҚЛАРИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА АКС ЭТТИРИШ ТАЖРИБАСИ: ЕВРОПА МУЗЕЙЛАРИ МИСОЛИДА	99
<i>Бобоёров Ғ.Б.</i> ЎРТА ОСИЁНИНГ ИЛК МУСУЛМОН ТАНГАЛАРИ: АРАБ, ФОРС ВА ТУРКИЙ МАДАНИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ.....	105
<i>Ғуломов С.С.</i> АМИР ТЕМУР ВА КАРЛ VI ЁЗИШМАСИ – ЎЗБЕКИСТОН ВА ФРАНЦИЯ ДИПЛОМАТИК ДИАЛОГИНИНГ ЁРҚИН ТАРИХИЙ МИСОЛИ.....	120
<i>Аминов Б.Б.</i> ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДАГИ ЭПИГРАФИК ЁДГОРЛИКЛАР: ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТ ВА МУЗЕЕФИКАЦИЯ МУАММОЛАРИ	129
<i>Султонов Ў.А.</i> ВАҚФ ИНСТИТУТИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИНИ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МУЗЕЙИДА АКС ЭТТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	140
<i>Раҳманкулова М.Б.</i> МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУҚОВАСОЗЛИК САНЪАТИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА АКС ЭТТИРИШ АҲАМИЯТИ: ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МУҚОВАЛАРИ МИСОЛИДА	147
<i>Гюль Э.Ф.</i> ДЖОЙНАМАЗЫ УЗБЕКИСТАНА – ЛОКАЛЬНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ И ПРОБЛЕМА ЕГО СОХРАНЕНИЯ	167
<i>Карлыбаев М.</i> АРТЕФАКТЫ ИСЛАМСКОГО НАСЛЕДИЯ КАРАКАЛПАКСТАНА И ВОПРОСЫ ИХ МУЗЕЕФИКАЦИИ	176
<i>Тангиров О.Э.</i> МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ВА ФАН ТАРАҚҚИЁТИГА ОИД МАНБАЛАРНИНГ ЎРНИ.....	190
<i>Худойберганов Р.Т.</i> МАРКАЗИЙ ОСИЁ КАРТОГРАФИЯ ЮТУҚЛАРИНИ МУЗЕЙДА АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....	198

<i>Тўйчиев О.А.</i> ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ЮТУҚЛАРИНИ ЗАМОНАВИЙ ИННОВАЦИОН УСУЛЛАРДА АКС ЭТТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....	211
<i>Салиев Х.И.</i> ИСЛОМИ ҚАДРИЯТЛАР РУҲИДА ШАКЛЛАНГАН ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ ИНЪИКОСИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА	220
<i>Джураев Х.Х.</i> МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАТТОТЛИК САНЪАТИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА ЁРИТИШ МАСАЛАЛАРИ: БУХОРО ХАТТОТЛИК МАКТАБИ МИСОЛИДА	224
<i>Худайберганов К.</i> “ХОРАЗМ – ИСЛОМ ДАВРИДА” МАВЗУСИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА НАМОЙИШ ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	235
<i>Тангиров О.Э.</i> ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИ МУЗЕЙИДА XIX АСР ОХИРЛАРИ – XX АСР БОШЛАРИДА ТОШКЕНТ МАДРАСАЛАРИ ФАОЛИЯТИ ЭКСПОЗИЦИЯСИНИ ЯРАТИШ ВА ЭКСПОНАТЛАРНИ ТОПИШ МУАММОЛАРИ	245
2023 йил 31 январ куни “Wyndham Tashkent” меҳмонхонасида ўтказилган “Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси тарихи музейини шакллантиришга оид долзарб масалалар” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси тасвиялари (Ўзбекистон Республикаси, Тошкент шаҳри).....	255